

Ad notam

*Коллективна
монографія
пам'яті*

*Володимира Кривошеї
(1958 - 2015)*

Видавництво
«К Н Т»
Київ - 2023

УДК 94(438)»1800/1950»(02)

А 28

*Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою Музею гетьманства (м. Київ)
Протокол № 7 від 21 серпня 2023 р.*

Рецензенти:

Лепявко С. А., д. і. н., професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Мільчев В. І., д. і. н., професор кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій Запорізького національного університету;

Степанчук І. С., д. і. н., професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічний університету імені Михайла Коцюбинського.

Ad notam: Колективна монографія пам'яті Володимира Кривошеї (1958 – А 28 2015). — Київ: Вид. «КНТ», 2023. 216 с.

ISBN 978-966-373-989-2

До колективної монографії увійшли матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Четверті козацькі читання пам'яті Володимира Кривошеї» (до 65-річчя від Дня народження), яка відбулася 7 червня 2023 р. в Музеї гетьманства. У виданні висвітлено різні аспекти виявлення, збереження та презентації історії козацької доби. Значна увага приділена історіографії, біографістиці та культурній спадщині українського козацтва. Автори колективної монографії репрезентують наукові установи, заклади вищої освіти та музеї різних міст України.

Для істориків, краєзнавців, викладачів та студентів.

ISBN 978-966-373-989-2

УДК 94(438)»1800/1950»(02)

© Колектив авторів, 2023.
© Видавництво «КНТ», 2023.

ЗМІСТ

Слово до читача	5
---------------------------	---

Розділ 1

Наукова спадщина Володимира Кривошеї

1.1. Володимир Кривошея як дослідник українського козацтва (<i>Віталій Андрєєв, Світлана Андрєєва</i>)	6
1.2. Доповнюючи працю Володимира Кривошеї (о. <i>Юрій Мицик, Інна Тарасенко</i>)	17

Розділ 2

Біографістика та повсякденне життя Українського Козацтва

2.1. Гетьман Війська Запорозького Тиміш Орендаренко (<i>Віталій Щербак</i>)	27
2.2. Іван Барабаш: спроба реабілітації (<i>Дмитро Куштан</i>)	35
2.3. «Старші» Війська Запорозького – вихідці з дрібної шляхти Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої (<i>Ігор Кондратьєв</i>)	46
2.4. Взаємини в старшинській родині XVIII ст. крізь офіційні документи та наративні джерела: Марковичі (<i>Ірина Кривошея</i>)	54
2.5. Тестамент полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея (бл. 1680 – 1743 рр.) (<i>Наталія Гаврилишина</i>)	72
2.6. Козацькі та старшинські землеволодіння у селі Комарівка другої полкової сотні Переяславського полку (<i>Наталія Ревега</i>)	81

- 2.7. Рід Шафонських у соціокультурному просторі Гетьманщини XVIII ст. (*Ірина Петреченко*) 97
- 2.8. Діяльність гайдамацького загону Семена Сараджина у Правобережній Україні під час Коліївщини 1768 року (*Іван Сияк*) 110

РОЗДІЛ 3
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СПАДЩИНА
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

- 3.1. Українська державність у XVII – XVIII ст.: питання становлення правової системи Гетьманщини (*Федір Медвідь*) 120
- 3.2. «Традиційні» козацькі натруски, порохівниці XVII – XVIII ст. із кістки та рогу з фондів чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського: попередні результати вивчення (*Валентин Ребенок*) 129
- 3.3. Архітектурний стиль козацького бароко – одна з основ національної ідентичності (*Віктор Вечерський*) 147
- 3.4. Особливості розвитку кобзарства та бандурництва в козацьку добу (*Валерія Клапчук*) 160
- 3.5. Сторінки історії та культури українського козацтва у наукових студіях І.К. Свешнікова та Г.В. Бухала (*Юзеф Нікольченко*) 170
- 3.6. Пам’ятки сфрагістики Тетієва початку XIX ст. в фондах обласних архівів УКРАЇНИ (*Володимир Панченко*) 183
- 3.7. Лякіна Римма Миколаївна – дослідниця історії Києва XVIII – XIX століття (*Олена Попельницька*) 187
- 3.8. До 150 – річчя Павла Скоропадського (*Віталій Кугай*) 199

Слово до читача

Колективна монографія «Ad notam», присвячена пам'яті відомого науковця, історика, який наполегливо й успішно впродовж понад 20 років досліджував українське козацтво – Володимиру Володимировичу Кривошеї (1958 – 2015).

Видання не випадково називається «Ad notam» («До відома»), адже Володимир Кривошея завжди прагнув, щоб його наукові пошуки та цікаві знахідки ставали відомі широкому загалу.

Історики, як вже знані, так й молоді, які лише починають свій непростий шлях в науці, вшанували пам'ять невтомного та завзятого дослідника козацької минувшини зібравшись 7 червня 2023 р. в Музеї гетьманства на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Четверті козацькі читання пам'яті Володимира Кривошеї» (до 65-річчя від Дня народження).

Автори

РОЗДІЛ 1

НАУКОВА СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА КРИВОШЕЇ

1.1. ВОЛОДИМИР КРИВОШЕЯ ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Віталій Андреев

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України Київського
університету

імені Бориса Грінченка

e-mail: v.andrieiev@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Світлана Андреева

незалежна історикinja, кандидатка історичних
наук, доцентка

e-mail: avnskyf@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

Володимир Володимирович Кривошея (9.06.1958–30.04.2015) – відомий український вчений-історик, який більшу частину свого наукового життя присвятив дослідженню історії українського козацтва.

Вищу історичну освіту В. Кривошея отримував на історичному факультеті Дніпропетровського державного університету (1975–1980). Надалі майбутній науковець вчився у Вищій партійній школі при Центральному комітеті Комуністичної партії України (1984–1986) та аспірантурі Київського інституту політології та соціології управління (1988–1991).

У 1980–1982 рр. – працював вчителем середньої школи №11 м. Новомосковськ Дніпропетровської області. Протягом 1982–1984 рр. та 1986–1988 рр. – перебував на комсомольській та партійній роботі. В 1991–1992 р. працював старшим викладачем Київського інституту політології та соціального управління.

У 1992–1995 рр. був керуючим справами малого інформаційно-комерційного підприємства «Центр ділового співробітництва». Працював старшим (1995–2004), провідним (2004–2006), головним (2006–2010) науковим співробітником Інституту політичних і

етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України. За сумісництвом працював професором кафедри історії України, завідувачем кафедри всесвітньої історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, професором кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету, професором кафедри філософії і суспільних дисциплін Київського інституту туризму, економіки і права. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 року №1339-р його було призначено першим заступником директора Українського інституту національної пам'яті.

У 2006 р. Володимир Володимирович захистив дисертацію «Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648–1782 рр.)» та отримав науковий ступінь доктора історичних наук.

Науковець був членом двох спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій з історичних і політологічних спеціальностей – при Інституті політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України і Київському національному університеті імені Тараса Шевченка; заступником головного редактора збірника наукових праць «Гілея: науковий вісник»; членом редакційної колегії науково-документальної серії «Реабілітовані історією». Учений входив до складу української частини Консультаційного Комітету Президентів України та Республіки Польща. Крім того, він був членом президії правління Національної спілки краєзнавців України, Дійсним членом Української академії наук, Міжнародної академії козацтва.

Після відродження незалежної Української держави в 1991 р. перед істориками постали нові виклики, щодо продукування нових українських наукових наративів. Уперше в історії українське суспільство отримало можливість задовольнити запит на важливі питання свого минулого. Історики, будучи невід'ємною частиною свого соціуму, були змушені реагувати на соціальний запит й шукати відповіді на цілу низку питань: «Хто ми?»; «Як і куди рухатися далі?»; «Які причини наших нинішніх проблем?» і т. ін.¹

Разом з тим «єдино вірний» (методологічно та тематично) історичний дискурс, який раніше диктувала влада, було зруйновано й натомість постало розмаїття візій минулого. Монополія влади на замовлення історичного наративу поступилася місцем науковій етиці та професійним стандартам, які передбачають зовнішнє невтручання в

¹ Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2017. С. 233.

ремесло історика¹. Хоча, заради справедливості, слід відзначити, що радянська історіографія, в тому числі й українська, не була методологічним монолітом. Під вуаллю з цитат «класиків марксизму-ленінізму» приховувалися ті чи інші трактування марксизму, національний романтизм, позитивізм, структуралізм, школа «Анналів» та щось на стільки оригінальне й індивідуальне, що навіть важко дати визначення².

Отже, не дивно, що в 1990-х більшість українських істориків, у пошуках нових зразків історієписання, звернулася до здобутків недержавної української історіографії міжвоєнної та післявоєнної доби (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, О. Оглоблин, Б. Крупицький та ін.) та західних істориків-україністів (І. Лисяк-Рудницький, О. Субтельний, Л. Винар, Р. Конквест та ін.), переважно українського походження³.

У нових умовах розвитку української історіографії змістилися й дослідницькі акценти. Тепер одним з ключових періодів історії України вважається ранньомодерна доба й, зокрема історія українського козацтва, адже його непересічна роль в історії України та державотворчий потенціал було реалізовано в українській Гетьманщині XVII ст., а в подальшому на цій основі в епоху модерну утворилася українська нація⁴. М. Грушевський справедливо наголошував, що козацька доба «стала новою ерою для української історіографії». Отже, не дарма чимало українських дослідників в незалежній Україні, що починали (або продовжували) свій шлях у науці в 1990-х – на початку 2000-х рр. свідомо обирали українське козацтво як основну проблематику своїх наукових зацікавлень.

Такий свідомий вибір зробив і В. Кривошея. Переважна більшість праць вченого присвячена історії українського козацтва часів існування Гетьманської держави (1648–1782), а саме персональному складу та генеалогії козацької старшини. Тому дослідження містять значні ретроспективні та перспективні екскурси, що дозволяє прослідкувати

¹ Там само.

² Андреев В. Історична концепція В. Петрова: немарксистський дискурс марксистської історіографії. *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В. А. Смоля. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 62.*

³ Яремчук В. Українська історіографія... С. 251.

⁴ Андреев В., Андреева С. [Рец.] Козацтво в тюркському і слов'янському світах / Відп. ред. В.В. Грибовський, В.В. Трепавлов. К., 2018. 804 с. *Український історичний журнал*. 2021. № 4. С. 213; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 35, 167, 197.

витоки та історичну долю відомих старшинських родів. Його науковий доробок налічує понад 150 наукових праць, зокрема понад 30 монографій: «Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації» (2005), «Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії» (1998), «Генеалогія українського козацтва. Канівський полк» (2006, співав.), «Козацька еліта Гетьманщини» (2008), «Українська козацька старшина. Ч. 3. У 3-х кн.» (2008, співав.), «Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків» (2002, 2004), «Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк» (2002), «Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк» (2004), «Генеалогія українського козацтва. Канівський полк» (2006), «Київщина козацька: люди і долі» (2004, співав.), «Вінниччина козацька. Історія Вінницького козацького полку» (2004, співав.), «Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія» (2010), «Неурядова старшина Гетьманщини» (2009, співав.)¹.

До видання цих фундаментальних праць, більшість яких відноситься до започаткованої ним серії «Генеалогія українського козацтва» долучилися Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Музей Гетьманства (м. Київ).

В цілому науковий доробок В. Кривошеї в галузі козакознавства можна поділити на такі групи: I) науково-довідникові та енциклопедичні видання – реєстри та біограми козацьких старшин; II) історичні реконструкції з точки зору процесу формування і функціонування старшинської верстви – окремих представників козацької еліти, родин і кланів, їхнього оточення та мережевих зв'язків (родинних, свояцьких, дружньо-родинних, сусідських, дружніх духовних зв'язків неродичів) та їхній вплив на перебіг подій в Україні, що в перспективі можуть стати основою для написання історії Гетьманщини та окремих полків; III) уточнення і доповнення родоводу і подробиць біографій, родовідних розписів конкретних старшин; IV) розширення і аналіз джерельної бази та методології генеалогічних досліджень.

Дослідником було залучено велике коло опублікованих та неопублікованих джерел: зібрання Інституту рукопису Національної

¹ Кривошея Володимир Володимирович. URL: <http://ri-urbanhistory.org.ua/biobibliography/11-personalni-storinki/6-krivosheya-volodimir-volodimirovich>

бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (понад 10 фондів), Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (понад 30 фондів), матеріали Чернігівського та Дніпровського історичних музеїв тощо. Це козацькі реєстри, присяги, присудження службових звань, списки виборних, списки виплати жалування, послужні списки Генеральні слідства та ревізії по маєтностям полків, полкові та сотенні ревізії, Описи намісництва, документи на старшинське землеволодіння, історико-статистичні описи, церковні метричні та сповідальні книги, поминальні ряди, синодики, майнові документи монастирів (про пожертви), листування, актові і діловодні матеріали, гетьманський дипломантарій, судова документація, описові джерела (козацькі літописи, спомини, автобіографії тощо), матеріали кінця XVII ст. про входження старшини до російського дворянства, приватні колекції окремих родин та ін.

Всі монографічні видання містять ґрунтовну проблемну історіографію від XIX ст., коли українська генеалогія була нарівні з європейськими, і до аналізу сучасних перспективних генеалогічних досліджень та їх ролі у вивченні історії Гетьманщини.

Серед генеалогічних досліджень станових суспільств пріоритетними завжди були елітарні верстви. Це стосується і різних періодів української історії. У становому суспільстві еліта – це представники різних суспільних верств, які завдяки багатству, здібностям, знанням мають економічну та політичну владу над соціальними інститутами і окремими людьми. Це поняття політико-економічне. Еліта нації – поняття політико-духовне. Елітою нації є представники різних суспільних верств, які економічно, політично і духовно забезпечують інтереси функціонування нації. За добу Гетьманщини це місце займали шляхта і козацтво¹.

У своїх ранніх роботах В. Кривошея активно використовує щодо них поняття «національна еліт»², але згодом зміщує методологічні акценти і натомість вживає «козацька еліта».

У козацькому середовищі уже за гетьмана Б. Хмельницького склалося кілька впливових старшинських угруповань: старшина корінних козацьких полків, ядро якої становив клан гетьмана, покозачена

¹ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 5–6.

² Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр.). К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. Ч. I. 269 с.; Ч. II. 343 с.; Кривошея В.В., Кузнець Т.В. Національна еліта, Уманщина, козацтво. К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. 79 с.

шляхта, що зайняла старшинські уряди, старшини – вихідці з Запорозької Січі. За регіональними особливостями вони поділялися на старшину центрального (корінних полків), західного (козацько-шляхетських полків), північно-східного (полків Чернігівського воєводства), південно-східного (полків січової орієнтації і впливу), надалі – на правобережну і лівобережну (1663–1676 рр.), вихідців з Правобережжя і місцевої лівобережної старшини (1676–1687 рр.). Надалі, за гетьманування І. Мазепи, існували залишки угруповання полків колишньої південно-східної групи – Полтавський, Миргородський і Гадяцький полки. Єдність угруповань першочерговою основою мала причетність до того чи іншого фамільного клану¹. Різким зламом позначилося правління І. Виговського та І. Мазепи, які, при збереженні виборчої процедури, фактично здійснили державний переворот.

За правління кожного гетьмана проведено підрахунки (із визначенням відсотків) щодо змінності складу старшини, і, відповідно угруповання у владі: кількість загальна, скільки ідентифіковано за прізвищами, скільки старшини шляхетського походження, скільки представлено родин, скільки старшин повернули свої уряди, скільки втратило, скільки нових старшин. Аналогічні підрахунки проводилися і по окремим полкам і сотням. Виявлено, що доля покозаченої шляхти була значно більше, ніж вважалося раніше. Більшість гетьманів також були шляхетського походження. Покозачену шляхту В. Кривошея вважає головним джерелом формування старшини.

Таким чином, основним системоутворюючим елементом козацької держави було гетьманство як інститут компромісу головних внутрішніх політичних угруповань. У разі обрання гетьмана за ним стояв «клан», і ця єдність гетьман – «клан» була основою державотворчої діяльності².

В українській суспільній еліті відбуваються кардинальні зміни через поширення зовнішніх впливів, пов'язаних з активізацією українсько-російських шлюбів («розмивання» українських «кланів»), призначенням офіцерів-росіян на командні посади у козацькому війську, ліквідація виборності гетьманів тощо³. З часу поразки мазепинців українська національно-суспільна еліта йшла трьома шляхами: у лоно суспільної еліти Російської імперії, зраджуючи національні інтереси; формально входячи до російської суспільної еліти, залишаючись їй внутрішньоопозиційною; втрачаючи свої елітарні соціальні позиції,

¹ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... С. 116–117, 350.

² Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... С. 275.

³ Там само.

залишаючись, проте, національно-свідомою частиною українського суспільства, що зберігало можливість генерувати нову формацію національної еліти.

Велика кількість покозаченої шляхти, що «пережила» часи Гетьманщини у козацькому середовищі, з відродженням станових установ активно включилася у їх зміцнення.

Велику увагу при створенні біограм та історії родів В. Кривошея незмінно приділяє маєтностям та землеволодінню козацької старшини з огляду на її суспільну роль у часи Гетьманщини та певну «матеріальну» і соціальну базу відродження української державності та українського війська часів Гетьманату Павла Скоропадського¹.

Так, відомий історик Д. Дорошенко, міністр в уряді П. Скоропадського, належав до відомого козацького роду, з якого походили два гетьмани – Михайло Дорошенко (1625–1628) та Петро Дорошенко (1665–1676). Від гетьмана І. Мазепи Дорошенки одержали хутір у Глухівському повіті на Чернігівщині, він став їхнім родовим гніздом. Рід Дорошенків на тлі багатьох зрусифікованих козацьких родів виділявся виразною національною свідомістю. Найбільшим «українофілом» в родині був дядько Д. Дорошенка – Петро Якович. Він зібрав велику бібліотеку та колекцію історичних документів. Саме перебуваючи на родовому хуторі, в національно-свідомому оточенні й сформувався майбутній державний діяч. Одним з псевдонімів Д. Дорошенка був «Хуторянин з-під Глухова». Він добре знав історію свого роду, розумів, що його предки творили історію України та пишався цим².

Саме такі сімейні харизматичні клани (дворянсько-старшинські) як специфічна форма суспільної організації, в умовах бездержавності та інституційної нелегітимності культурного життя в Україні кінця XVIII — початку XX ст., відіграли визначну роль у збереженні рідної мови, віри, звичаїв і обрядів, традиційних форм родинного і громадського життя, національну ідентичність³.

¹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. К.: «Стилос», 2002. С. 350–355.

² Andryeyev V., Andryeyeva S. Borys Hrinchenko and Dmytro Doroshenko: history of cooperation of Ukrainian intellectuals. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 16. 2020. С. 89–90; Андреев В. Творча біографія Д.І. Дорошенка (1882–1951). Еволюція історіографічних зацікавлень і поглядів. *Вісник Таверійської фундації*. 2006. Вип. 2. С. 127–128; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. Вінніпег: Тризуб, 1949. С. 3–4.

³ Колесник І. Українська історіографія ... С. 386–387.

Незамінним на сьогодні залишається науково-довідникове видання, випущене на замовлення Українського інституту національної пам'яті та присвячене 440-річчю від дня народження гетьмана Війська Запорозького Петра Сагайдачного – «Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія» (2010)¹. У ньому представлені 14591 біограми козацьких старшин. Це генеральні старшини, полковники, полкова старшина, повні і наказні сотники, військові канцеляристи, урядники Генеральної військової артилерії і полкової артилерії, Генерального військового суду і полкових судів, компанійську і неурядову старшину (значних військових, військових, бунчукових і значкових товаришів), які склали козацьку еліту Гетьманщини. Реєстрова частина включає і сотенну старшину. Полегло б роботу із таким великим обсягом матеріалу наявність детального змісту.

На наш погляд, можна б було залучити і матеріали фонду 229 «Архів Коша Нової Запорозької Січі» (ЦДІАК), що дозволило б прослідкувати певні факти біографії, наприклад, Миргородського сотника Василя Зарудного та з Переяславського полку Федора Мировича, пов'язані з Запорожжям та Кримом.

В. Кривошея продовжив справу Л. Окиншевича, В. Панащенко та ін. і створив ґрунтовне узагальнення стану неурядової старшини Гетьманщини та біограми 8628 представників значного військового товариства (у співав.).² Авторами довідника за наявними джерелами були встановлені прізвища, імена, по батькові, датування народження, смерті, початку і основних віх службової кар'єри, каденції знаходження на посаді чи у відповідному чині, участь у різноманітних акціях, як-от комісії, керівництво чи участь у командах, походах, битвах, штурмах, дані про матеріальний стан: кількість підсусідків, підданих, наявність маєтків, млинів, селітряних заводів, винокурень, генеалогічні дані, пов'язані з родоводами козацьких старшин, шлюбність, вік чоловіка і жінки, що шлюбляться, тривалість шлюбу, повторний і наступні шлюби, склад сім'ї.

В. Кривошея ввів у науковий обіг нові джерела та уточнив багато відомостей щодо родоводу та біографій, варіанти власних імен, ідентифікував особу окремих козацьких старшин, зробив поколінні розписи відомих козацьких родин (за часів Гетьманщини налічується приблизно шість поколінь). Звісно, найбільше зацікавлення викликають родини гетьманів. Окрему увагу вчений приділив родинам

¹ Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. К.: «Стилос», 2010. 792 с.

² Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. К.: «Стилос», 2009. 432 с.

Хмельницьких, Мазеп, Джеджаліїв, Міхновських, Чечелів, Забіл та ін. Також уточнення охоплюють й історію окремих козацьких полків та сотень.

Просопографічний підхід¹ надав можливість дослідити історію родин, родів та цілих сімейних кланів козацької старшини як цілісної соціокультурної системи, відтворити своєрідні «колективні портрети» на тлі суспільно-політичних трансформацій середини XVII – кінця XVIII ст. Основними його компонентами стали механізми інтеграції та просування в корпоративній ієрархії, належність до певного полку чи суспільно-політично-регіонального угруповання, освітній рівень, особистісні характеристики та внутрішньо-сімейні взаємини, вплив фактів приватного життя та родинних зв'язків на кар'єру та матеріальне положення.

Генеалогічні дослідження науковець ретельно вписав в історіографічний контекст. Всі дискусійні питання він висвітлює, аргументовано враховуючи, або не враховуючи інші точки зору (Ю. Мицик, О. Гуржій, Т. Яковлева, В. Антонович, В. Сергійчук, В. Модзалевський, О. Оглоблин, О. Лазаревський, Я. Дашкевич, А. Стороженко, М. Грушевський, О. Голобуцький, І. Крип'якевич та ін.).

Автором розглянуто кланові й регіональні (визначено регіональну типологію основних козацько-старшинських угруповань), виявлено частку родин шляхетського походження в козацькому середовищі, національні (узагальнено дані національного складу козацької старшини) відмінності, віросповідання козацької старшини, через генеалогічні дослідження, здійснено географічну локалізацію так званих іменних сотень, міграційних переходів козацької старшини в межах Гетьманщини.

Хоча більшість праць і містять Показчики географічних назв та топонімів, описи мінливих меж адміністративних одиниць Гетьманщини, без наявного картографічного матеріалу важко зорієнтуватися у динамічних змінах у полково-сотенному устрої протягом майже півтора століття.

Таким чином, у працях В. Кривошеї крізь генеалогію родин показано шлях козацької держави від виникнення до ліквідації. Відповідно змісту узагальнювальних праць та нарисів з історії окремих полків запропоновано і періодизацію історії Гетьманщини через

¹ Старовойтенко І. Просопографія: підходи та трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. № 13. Ч. 1. К., 2006. С. 8.

еволюцію старшинських урядів та їх місця в козацькій ієрархії¹. В цілому ж національна еліта, на думку вченого, несе відповідальність за стратегічні та тактичні прорахунки державотворчого процесу середини XVII – кінця XVIII ст., внаслідок яких державність України під ударами впливових зовнішніх факторів була втрачена.

Сам В. Кривошея намітив основні перспективи подальших генеалогічних досліджень козацької старшини – опрацювання опублікованих джерел та архівних зібрань Польщі, Російської Федерації та інших країн, розширення джерельної бази та предметного поля й звернення врешті до детального вивчення правобережних полків (сам автор окреслив такі можливості на прикладі окремих правобережних сотень Черкаського та Канівського полків, що приєдналися до лівобережного Переяславського полку). Він наголошував на необхідності опановувати сучасні методики генеалогічних досліджень, у тому числі наповнення електронної бази-досє «Генеалогія українського козацтва».

Володимир Володимирович був свідомий, що генеалогія як спеціальна історична дисципліна дає тільки один зріз історії родин, а повноцінний історичний вимір потребує насичення явищно-хронологічними та причинно-наслідковими рядами. Він, і ми це пам'ятаємо, в особистих розмовах висловлювався про перспективність «нової сімейної історії». Цей напрям так званої “нової історичної науки”, або антропологічно орієнтованої соціальної історії, що виник у рамках школи «Анналів» та структурної антропології. Адже особливість українського історичного процесу полягає в існуванні тривалих періодів бездержавності, під час яких носіями національної ідентичності виступали не державні наукові та освітні інституції (школи, університети, громадські організації), а козацько-старшинські, інтелігентські родини, так звані «дворянські гнізда». Саме вони виконували роль системи, що збирає, продукує і транслює культурні цінності нації. Таким чином, сімейна історія виступає одним із засобів дослідження суспільно-політичної і культурної історії України².

Багатий матеріал для подібних студій дає історія української козацької державності середини XVII – кінця XVIII ст., у процесі становлення якої з'явилася ціла низка видатних старшинсько-

¹ Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини...; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. К. “Стілос”, 2002. 395 с.

² Див. Андрєєв В.М., Руденко А.С. Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (XVII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2015. №1. С. 39.

дворянських родів. За підрахунками В. Кривошеї, у цей час існувало 25 козацьких династій, які мали 10 і більше своїх представників на різних урядових посадах Гетьманщини¹. Саме його дослідження багато в чому стимулювали, або створювали міцне підґрунтя для вивчення сімейної історії українських козацьких родів².

Так само – генеалогічні дослідження це один, але важливий крок до написання історії сотень, полків та історії Гетьманщини у широкій часовій перспективі.

¹ Кривошея В. “Білі плями” історії козацької старшини Гетьманщини. *Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика*. К., 2009. С. 152–153.

² Див.: Андреев В.М., Руденко А.С. Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (XVII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2015. №1. С. 39–56; Барабаш Н.О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. К., 2007. 264 с.; Голубчик Г.Д. Рід Марковичів–Маркевичів у культурно-громадському житті України: “нова сімейна історія”. Дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2003. 200 с.; Тригуб О. Сімейні зв’язки як фактор соціальної взаємодії роду Туманських у XVIII ст. *Український історичний збірник*. Вип.15. К., 2012. С. 27–38 та ін.

1.2. ДОПОВНЮЮЧИ ПРАЦЮ ВОЛОДИМИРА КРИВОШЕЇ

о. Юрій Мицик

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С.

Грушевського НАН України,

e-mail: mytsyk2002@ukr.net

ORCID: orcid.org/0000-0003-1580-1284

Інна Тарасенко

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

НАН України

e-mail: innatarasenko86@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0003-1019-9749

Якби Володимир Кривошея (1958–2015) написав і видав тільки одну свою працю «Українська козацька старшина»¹, його ім'я було записане золотими літерами в українську історіографію. Ця книга є настільною для тих, хто досліджує історію Гетьманщини, адже в ній подані списки не тільки генеральної, але й полкової і навіть сотенної (сотники, городові отамани, писарі, осавули, хорунжі). Її корисність можна показати зокрема на простому прикладі: в руки дослідника потрапляє недатований документ і є тільки підпис полковника чи сотника такого то полку чи сотні. Беремо до рук книгу В. Кривошеї і за прізвищем цієї особи визначаємо час написання документа. Буває так, що й прізвища в документі не вказано. Але вже по вказівці полку (сотні) у переважній більшості випадків по книзі В. Кривошеї можна встановити час написання документа.

Значення такого роду довідників давно відоме історикам, але проведення такої трудомісткої роботи, до того ж пов'язаної з пошуками в архівах не давали змоги видати подібну працю. Відзначимо, що у Польщі їй останнім часом приділяється велика увага: крім реєстрів урядовців центральних органів Речі Посполитої², польські історики опублікували

¹ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. К., 2005.

² Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1992; Urzędnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy.-Warszawa, 2004. T. 1. Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek.

низку праць, присвячених тому чи іншому регіону¹. Щодо Гетьманщини-України, то роботу у цьому напрямку починав ще О. М. Лазаревський². Першою ж спеціальною працею став двотомник американського історика українського походження Юрія Гасцького³. Але при всій повазі до цього дослідника слід відзначити, що він не міг працювати в архівах СРСР і тому мусив обмежитись опублікованими джерелами. Дана обставина спричинила певну неповноту його праці. Цю лакуну успішно заповнила вищезгадана праця В. Кривошеї.

Однак масив архівних джерел, які ще не актуалізовані, приховує чимало нової інформації, яка дуже повільно входить до наукового обігу. Надто мала кількість українських істориків, котрі займаються козацькою добою, і надто тяжкі економічні умови, в яких їм доводиться працювати, до яких додалася агресія Московії проти України... Тим не менш у ході архівних пошуків протягом останнього десятиліття нам вдалось виявити низку даних, що дозволяють доповнити або уточнити реєстри старшини, складені В. Кривошеєю. Ці доповнення були відзначені в нашій публікації джерел насамперед на сторінках журналу «Сіверянський літопис» у 2016–2022 рр., а в даній статті вони систематизовані по полках. Одразу зазначимо, що вони стосуються переважно Лівобічної Гетьманщини, насамперед Сіверщини, що викликано специфікою джерельної бази і напрямком пошуку в архівах. Сподіваємося, дана стаття буде корисною не тільки дослідникам, але й краєзнавцям і всім, хто цікавиться історією своєї малої батьківщини.

Лівобічна Гетьманщина Гадяцький полк

В скаргах від 22.01.(2.02.) 1719 р. полкової старшини на полковника Михайла Милорадовича стоять і підписи зінківського сотника Василя Розянського, полкових обозного Максима Боруховича і судді Мартина Штишевського. Про першого згадано в довіднику В. Кривошеї під іменем Рожанського, а його каденція обмежується 1723–1729 рр. Як бачимо її треба значно продовжити. Приблизно така ж ситуація і з двома іншими старшинами. Борухович показаний Кривошеєю як обозний у 1695 і 1720 рр., а Штишевський – у 1724–1738 рр. У останньому випадку треба

¹ Див. наприклад: Przyboś K. Urzędnicy województwa podolskiego XV-XVIII wieku. Spisy. Kraków, 1994; Urzędnicy województwa belskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy. Kurnik, 1992.

² Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. К., 1888–1902. ТТ. 1-3.

³ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Cambridge, Massachusetts. 1989. V. 1-2.

його каденцію продовжити, зменшивши термін перебування націй посаді Григорія Грабянки, який досі визначався як 1717–1723 рр. Також тут вперше згадується куземський сотник Василь Павлович¹.

Комишнянська сотня

У купчій від 11.09.(31.08.) 1745 р. згадано городового отамана Павла Пашенка, каденцію якого досі обмежували 1746 р.²

Київський полк

Під текстом присяги представників козацтва 31 серпня 1658 р. на вірність королю згідно з умовами Гадяцького договору заходимо невідомі раніше особи правобережних сотників Київського полку, Калини Соколовського (житомирського), Івана Богатиренка (коростишевського), Івана Хильченка (торчинського), Василя Петровського (ходорковського)³.

Лист від 26(16).06.1688 р. київського сотника Івана Бутрима важливий тим, що цю особу згадано як сотника В. Кривошеєю під дещо іншим прізвиськом (Бутрименко), але термін його каденції неясний (?–1690–1691). Відтепер її початок можна перенести як мінімум на два роки. Лист від 27.08.(7.09.) 1763 р. київського обозного Олександра Солонини та ін. дозволяє уточнити каденцію О. Солонини: досі вважалося, що вона закінчується у 1762 р., але бачимо, що вона продовжувалася і в 1763 р.⁴

Лубенський полк

Федяй Григорович, лубенський городовий отаман 21(11).06. 1692 р.⁵

Лохвицька сотня

Лист від 17 (7). 04. 1689 р. написаний лохвицьким городовим отаманом Федором Григоровичем. В. Кривошея відзначає, що цю посаду обіймав Федір Кратченко (1690–1693), але, вірогідно, тут він названий, як тоді часто бувало, за патронімом⁶.

Роменська сотня

16 (6).04.1696 р. наказний роменський сотник Лубенського полку Іван Хоружий написав листа до компанійського полковника Іллі Новицького. Ім'я цього сотника взагалі зустрічається в джерелах вперше⁷.

Чигириндібровська сотня

¹ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 63, 75–76.

² Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі – BPAN w Krakowie). Sygn. 261. T.2. k. 165-165v.

³ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 9.

⁴ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 58, 63, 76.

⁵ о. Юрій Мицик. Важливі документи другої половини XVII – початку XVIII ст. про Мошни. *Корсунський часопис*. 2020. Число 38. С. 3–15.

⁶ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 42, 53.

⁷ Так само. С. 44, 59.

В купчій 21(10) жовтня 1710 р.1 згадується сотник Кирило Єремійович. В довіднику Кривошеї тут лакуна в 9 років. Вказано тільки, що якийсь Кирило (Федорович Петрановський-Біляш) обіймав цю посаду у 1718–1723 рр. (разом з ним вказано Григорія Заньковського). Але навряд щоб Кирило Єремійович був тією є особою, що Кирило Федорович. Швидше його можна визнати сином чигириндібровського сотника Яреми Ілляшенка (Шолудька), який обіймав цей уряд у 1692–1703 рр., якщо не більше, бо крайніх дат точно каденції невідомо. Інша купча 9.03.(26.02) 1712 р. чигириндібровським сотником називає Івана Корнійовича, зовсім невідомого з інших джерел. Кирило Єремійович у цьому документі названий значним військом товаришем. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського від 30 (19).01.1715 р. згадано досі невідомого колишнього чигириндібровського сотника Михайла Михайловича².

Миргородський полк

Власівська сотня

У купчій від 30 (20).04. 1682 р. йдеться про Миргородський полк (Власівська сотня). Тут названо невідоме ім'я наказного власівського сотника Костя Яковенка у 1682 р., між тим як довідники авторитетних авторів Ю. Гаецького та В. Кривошеї починають відлік сотників з 1690 р., а прізвище Яковенка зовсім невідоме³.

Кременчуцька сотня

Купча від 29 (19).02. 1654 р. дозволяє продовжити каденцію кременчуцького сотника Богдана Лавриненка, оскільки досі вважалося, що він обіймав цю посаду лише в 1652 р. З документу випливає також, що уряд місцевого сотенного писаря посідав Микола Пинчук, ім'я якого у джерелах згадується вперше. Взагалі імена кременчуцьких сотенних писарів відомі лише з XVIII ст.⁴

Ніжинський полк

У підписах під козацькою присягою 31.08.1658 р. знаходимо деяких невідомих сотників Ніжинського полку: Яків Гуляницький (ніжинський), Максим Булига (зінківський)⁵.

Важливим є випис з ніжинських городових книг від 8.11. (29.10.) 1687 р. Тут уточнюється прізвище і каденція осавулів

¹ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 59, 65, 67.

² Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2017. № 1-2. С. 143, 151.

³ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2018. № 6. С. 62, 67.

⁴ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 58, 62.

⁵ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 9.

Ніжинського полку: не Непада, а Ненада, не Толочко, а Толок, також уточнюється каденція писаря Ніжинського полку Йосипа Завадського, яку досі визначали 1682 і 1684–1686 рр., городского отамана Леонтія Марковича, яку визначали 1682–1684 рр. На рік можна продовжити каденцію і ніжинського полкового судді Марка Борсука, початок якої досі визначали 1688 р. Врешті як мінімум на рік можна продовжити каденцію полкового обозного Матвія Шендюха, яку визначали 1685 і 1694–1695 рр.¹

Борзнянська сотня

У записі від 12 (2).05. 1671 р., згадано Семена Козаченка як повноправного городского отамана, між тим як у довідниках фігурує Костянтин Забіла².

Волинська сотня

У купчій від 23(12).01.1670 р. згадується волинський сотник Федір Лобина (досі вважалося, що він сотникував у 1679, 1684 рр.)³.

Глухівська сотня

У купчій від 10. 03.(28.02). 1685 р., яка міститься у випісі з глухівських міських книг, названа міська верхівка Глухова. Тут дещо уточнюється каденція отамана Сави Яковлевича, котру досі завершували груднем 1684 р.⁴ У купчій від 6.05. (26.04.) 1688 р. згадано Олексія Турянського (Туранського) глухівського городского отамана. На підставі цього документу можна уточнити його каденцію на цій посаді (досі вважалося, що він обіймав дану посаду у 1685–1684, 1689, 1696 рр.)⁵

У «розиску» по справі о. Івана Прохоровича 1.02. (21.01.) 1723 р. згадується глухівський городовий отаман Федор Омелянович⁶. Між тим, досі каденцію Омеляновича дослідники відносили до 1727 р.

Купча 1728 р. була підтверджена 16 (5).06. 1734 р. і її підписав зокрема глухівський городовий отаман Дем'ян Туранський. Досі його каденцію визначали у 1737–1740 р. Між тим, як бачимо з цієї купчої, він перебував на цій посаді і у 1728 р. і його замінив Степан Уманець (1730–1732 рр.)⁷.

¹ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 59, 66.

² Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 74, 82.

³ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2017. № 5. С. 44, 54.

⁴ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 59, 63.

⁵ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2017. № 5. С. 45, 60-61; WPAN w Krakowie. Sygn. 261. T. 2. K. 149-151, 159-161.

⁶ Там само. К. 205, 152-153; WPAN w Krakowie. Sygn. 270. К. 82.

⁷ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 47, 68.

Дівицька сотня

В акті про розділ спірних земель від 6.12. (26. 11.) 1679 р. вперше згадано городского отамана Салтикової Дівиці Нестора Прокопенка (досі їхній список починали від Йосипа Шендюха з 1694 р.¹

Івангородська сотня.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського від 16(5).08.1714 р. 1714 р. адресувався івангородському сотнику (с. Івангород в суч. Ічнянському р-ні). Нижче вказано його ім'я – Василь Малюга. Однак у довіднику Кривошеї цього імені не знаходимо. Є тільки Федір Малюга, але його каденція відбувалася ще в 1669 1697 рр., з перервами. У купчій від 16(6).03.1735 р. згадано писаря Івангородської сотні Юхим Шубу, якого досі не знаходили в джерелах. Так само невідомі досі городовий отаман (Пилип Кривоніс) і писар (Олександр Састовський) Івангородської сотні, також писар Сава Малюга, який згадується в купчій 30(19).06.1743 р. Досі його каденцію відносили 1736-1738 рр.²

Конотопська сотня

У купчій від 23(12).02.1673 р. згадується ім'я конотопського писаря Яреми Вилянця (досі вважалося, що він був на цій посаді у 1680–1681 рр.). Згадано і невідомого раніше шаповалівського отамана Панька Петренка, що є дуже важливо, бо на даній посаді у другій половині XVII ст. названо лише три особи і доба Руїни зовсім не відбита в джерелах стосовно Шаповалівки. В купчій від 21. (11).1680 р. значиться як городовий отаман Симеон Зимовець, однак його немає в довіднику Кривошеї. Крім того, прізвище конотопського сотника Жданенка передається в дещо інший спосіб: Жданович³.

Кролевецька сотня

У випісі з кролевецьких міських книг 1712 р. кролевецьким городовим отаманом названо Семена Мартиновича. Він був на цій посаді, починаючи з 1671 р., але з 1674 р. городовими отаманами стають інші особи і тому поява його у 1712 р. на цій посаді виглядає повною несподіванкою⁴.

Олишівська сотня.

У випісі з чернігівської полкової канцелярії від 8. 08. (29.07.) 1671 р. Якийсь Яцько був в цей час наказним олишівським сотником, а Сенько Хобня – отаманом городовим олишівським⁵.

¹ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2017. № 5. С. 57-58.

² Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2019. № 3. С. 62, 75-76.

³ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. – С. 92, 94, 97.

⁴ Там само. С. 44, 51.

⁵ Там само. С.44, 54-55.

Прилуцький полк.

Красноколядинська сотня.

В універсалі гетьмана Данила Апостола від 1.02 (21.01.) 1733 р. згадується як померлий писар (він названий і сотником) якийсь Корсун, якого не зустрічаємо в інших джерелах¹.

Стародубський полк.

У випісі від 23(12).02.1711 р. зокрема згадується як стародубський обозний і наказний полковник Прокіп Силенко. У якості наказного полковника він виступає з перервами у 1707–1712 рр., але про його перебування на цій посаді вперше довідуємося саме з цього документа. Так само вперше згадується на його перебування на уряді обозного у цьому році. У випісі від 4.02.(24.01)1723 р. подано матеріал для роздумів щодо каденції полкового хорунжого Пилипа Данченка. Досі вважалося, що Пилип Немирович-Данченко обіймав цю посаду у 1708 р., а в цей період (липень 1721, жовтень 1723–1732) – його родич Федір Немирович-Данченко. Чи копієст помилився (швидше всього), сплутавши Федора з Пилипом, чи Пилип якийсь час вдруге був хорунжим? Якщо це був Федір, то у такому разі час каденції треба розпочати не у жовтні, а у лютому 1723 р.²

Стародубська сотня.

23 (13).09. 1686 р. стародубський полковий суддя Самійло Іванович (Колничий) виніс рішення в судовій справі. Цей документ дає змогу збільшити час каденції Колничого на даній посаді, бо раніше її визначали 1671 і 1679–1694 рр.³ У купчій від 29 (19).05. 1688 р. згадується сотенний осавул Яків Лавринович. Тут маємо типову для Гетьманщини практику, коли людина могла мати кілька прізвищ, часто його роль виконував патронім (по батькові). Яків Лавринович у списках стародубських полкових осавулів відсутній, зате у них є Яків Трушенко (під 1687 р.) Цей же документ дозволяє продовжити каденцію як полкового осавула останнього і на 1688 р.⁴ Квит 1691 р. підписаний зокрема Тимошем Влизьком (Улезьком), полковим хорунжим. Досі його каденція на цій посаді визначалася 1687–1688 рр., хоча було невідомо точно початок і

¹ Мицик Ю. Цінні джерела... *Сіверянський літопис*. 2016. № 5. С. 85.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ). Ф. II. Спр. 53259, 18148.

³ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З нових документів ... *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 60, 66.

⁴ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З нових документів ... *Сіверянський літопис*. 2020. №2. С. 124–125, 133.

кінець його перебування на посаді. Тепер же можна її продовжити по лютий 1691 р.¹

Бакланська сотня

У купчій від лютого 1729 р. згадується бакланський сотник Антип Соколовський між тим як згідно з довідниками його каденція закінчується 1727 роком. Його змінив на цій посаді Леонтій Галецький, який сотникував у 1727–1729 рр. Можливо Соколовський був тоді наказним сотником, що не вказав писар купчої².

Мглинська сотня

Угода від 1.12. (21.11.) 1691 р. дозволяє продовжити каденцію мглинського городового отамана Онуфрія Парфененка, як досі датувалася 1693 р. з невизначеними датами її початку й завершення. В купчій від 11.02.(31.01). 1699 р. названо невідомого досі мглинського наказного сотника Йосипа Окулєнка³. У борговому зобов'язанні від 23(13) 1697 р. згадується мглинський наказний сотник Макар Гнатович, який обіймав цю посаду у 1696 р., але про його перебування на ній у 1697 р. досі не говорилося. У закладному записі згадуються від 7.11. (27.10). 1697 р. і мглинський сотник Іван Романович Романовський і отаман Михайло Симоненко. Про каденцію останнього у 1697 р. досі було невідомо. Він посідав цей уряд у 1695–1696 і 1708 рр.⁴

Почепська сотня

Купча від 30 (20).09. 1698 р. цікава тим, що дозволяє уточнити каденції трьох представників сотенної верхівки. Так, Лук'ян Рославець був сотником не тільки у 1696–1697, 1700–1701, 1709 рр., але у 1698 р. Так само уточнюється каденція городового писаря Йова Іллінича (досі вважалося що він був на цій посаді у 1696 р.). Згадується й колишній почепський сотник Гнат Коровченко-Вольський, але вже як померлий⁵.

Новоміська сотня.

Купчу від 28 (17).05. 1757 р. підписав зокрема хорунжий Новоміської сотні Федір Семєка (Семенко). Досі вважалося, що він

¹ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. 3 нових документів ... *Сівєрянський літопис*. 2021. №4. С. 43, 55.

² о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. 3 нових документів ... *Сівєрянський літопис*. 2018. №6. С. 61, 78.

³ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. 3 нових документів ... *Сівєрянський літопис*. 2019. №4-5. С. 82, 92, 95.

⁴ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 52447, 52449.

⁵ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. 3 нових документів... *Сівєрянський літопис*. 2019. №4-5. С. 82, 83, 94.

обіймав цю посаду у 1741–1755 рр., тепер можемо продовжити його каденцію і на 1757 рік¹.

Чернігівський полк.

У випісі з чернігівської полкової канцелярії від 8.08. (29.07.) 1671 р. вперше наказним чернігівським полковником названо ім'я чернігівського сотника у 1669–1670, 1671 рр. Василя Болдаковського. Каденцію ж чернігівського сотника Леонтія Полуботка можна продовжити: він був на цій посаді не тільки у 1670 р., але й у серпні 1671 р.² Другий документ – це запис 29 (19). 1685 р. чернігівського міського писаря Омеляна Яхимовича. Ім'я Яхимовича згадано вперше в джерелах, а взагалі про чернігівських міських писарів досі було відомо лише від 1725 р. Що стосується городского отамана, то це, насправді, Слободецький, який фігурує тут під патронімом Стефанович (Степанович)³. У «доношеній» від 8.03(26. 02.). 1728 р. чернігівського полкового писаря Івана Янушкевича, вперше окреслювався термін його каденції на цій посаді. Тут згадано й чернігівського наказного сотника Василя Медушевського (Медушинського), каденція якого на цій посаді досі обмежувалася лише 1725 р.⁴

Понорницька сотня.

Ім'я незнаного раніше першого понорницького городского отамана Давида Івановича названо в заповіті 20 (10). 02. 1681 р. Тетяни Свириденко – дочки понорницького сотника у 1674– 1678 рр. Василя Свириденка, як помер до часу складання заповіту його доньки⁵.

Седнівська сотня.

Купча від 17.(7).01. 1680 р. цікава тим, що в ній згадується Адам Павлович, невідомий досі городовий отаман, та ще й перший відомий з них, бо досі встановлені седнівські отамани з 1689 р. Згадується вперше й Пилип Глібенко, седнівський вїйт⁶.

Сосницька сотня.

У вищезгаданій купчій говориться і про й сосницького сотника Павла Крачевського (досі вважалося, що він обіймав дану посаду у 1677–

¹ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З нових документів... *Сіверянський літопис*. 2021. №1. С. 75, 97.

² о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З нових документів... *Сіверянський літопис*. 2017. №5. С. 45, 54-55.

³ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З нових документів... *Сіверянський літопис*. 2022. №3. С. 58, 63.

⁴ Так само. С. 59, 70.

⁵ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З нових документів... *Сіверянський літопис*. 2019. №4-5. С. 82, 90.

⁶ Там само. С. 82, 89.

1685 рр.), сосницького городового отамана Андрія Тишини (вважалося, що він на цій посаді був у 1679–1680 рр.)¹.

Правобережна Гетьманщина

У підписах під протоколом допиту повстанця Дмитра Сулимки (липень 1664 р.) бачимо невідомі досі прізвище генерального осавула Івана Лупини, а каденцію генерального судді Михайла Радкевича (Радченка) можна продовжити: з листопада 1663 по липень 1664 р. Федір Джулай, черкаський полковник у 1658–1659, 1663–1664 рр., виступає тут як кальницький полковник. Остап Гоголь, полковник кальницький у 1649, 1674 рр. і подільський (подністрянський) у 1658–1676 рр., названий тут полковником брацлавським Ім'я Стефана Федоровича взагалі невідоме². Вказані нижче сотники правобережних полків підписалися під присягою королю 31.08.1658 р., про яку вже говорилося. Виняток складають мошенські та золотоніські старшини, які встановлені з інших джерел.

Білоцерківський полк

Настаська сотня

Андрій Дубина (вересень 1658 р.)

Ставищанська сотня

Семен Лобаченко (вересень 1658 р.)

Уманський полк

Бабанська сотня

Григорій Білогруд (вересень 1658 р.)

Черкаський полк

Мошенська сотня³.

Андрій Чалий 8.02. (28.01.) 1703

Стефан Лейбенко 17 (6).08. 1706

Семен Коваленко («Комлик»), городовий отаман 9.02. (29.01.) 1703

Левко Горло 17 (6). 08 1706, городовий отаман

Чигиринський полк

Крилівська сотня.

Яцько Таранченко (вересень 1658 р.)

Смілянська сотня.

Михайло Бурмака (вересень 1658 р.)

¹ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З нових документів... *Сіверянський літопис*. 2017. №5. С. 45, 54.

² Мицик Ю. Цінні джерела *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 9.

³ о. Юрій Мицик. Важливі документи... *Корсунський часопис*. 2020. Число 38. С. 3–15.

РОЗДІЛ 2 БІОГРАФІСТИКА ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

2.1. ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ТИМІШ ОРЕНДАРЕНКО

Віталій Щербак

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

Упродовж першої половини XVII ст. сталися суттєві зміни в становищі українського козацтва. Зростання його чисельності супроводжувалося поступом військової потуги, розширенням участі у суспільних-політичних процесах Речі Посполитої. У козацькому середовищі утверджується ідея перенесення запорозьких порядків на волості, формується нереєстрове козацтво з структурами аналогічними Війську Запорозькому, перебуваю чому на королівській службі. Його ватажки, намагалися перебрати ініціативу боротьби за станові права і привілеї та здобувати їх зі зброєю в руках. Водночас на політичну арену виходить ціла низка визначних козацьких провідників, в тому числі й шляхетського походження, серед яких помітною постаттю був Тиміш Орендаренко.

Очевидно, через обмежену джерельну базу, на сьогодні, відсутні праці присвячені Тимошу Орендаренку. Його ім'я згадується лише принагідно у роботах Михайла Грушевського, Омеляна Целевича та Михайла Антоновича¹ у контексті подій в Україні початку 30-х рр. XVII ст.

Мета статті – висвітлити роль козацького провідника Тимоша Орендаренка у військово-політичних подіях в Україні першої половини XVII ст.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. 8. Ч. 1. С. 202-206; Целевич, О. Участь козаків у Смоленській війні. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1899. Т. 28. С. 19, 24-26; Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні. Варшава, 1937. С. 36-40.

Відомості про минуле представників родини Орендаренків, Орендаренків, Арандаренків надзвичайно обмежені. За деякими свідченнями вона походить від польського шляхтича Іоахима Яранди Брудзельського герба Помян¹. Цілком ймовірно, що його спадкоємець скористався конституцією вального сейму Речі Посполитої від 19 квітня 1590 р., згідно якої представникам шляхетського стану надавалися землі на Подніпров'ї. Значна частина з них займалися осадництвом, тобто заснуванням нових населених пунктів на так званих «пустуючих землях»². Очевидно, одним із таких канівських осадників був Михайло Яранда Збрузел. Згодом його прізвище було українізоване на Аранду або ж Оренду. Відповідно син Михайла Тиміш був уже Орендаренком. Як і переважна більшість шляхетських дітей він отримав належну освіту, можливо в одному із єзуїтських колегіумів, аналогічно Богдану Хмельницькому, чий батько з 90-х рр. XVI ст. мешкав у Чигирині.

У відомих на сьогодні списках козацької старшини, зокрема комісій з королівськими комісарами 1614, 1617, 1619, 1625 рр. та Хотинської кампанії 1621 р., прізвище Орендаренка не зустрічається. Хоча саме на цей час припадає діяльність Тимоша Орендаренка, який, як зазначалося при призначенні на посаду старшого Війська Запорозького, довів свою вірність королівському уряду. Його заслуги перед державою цілком ймовірно могли проявитися також у Прибалтиці під час війни Речі Посполитої із Швецією 1626-1629 рр.

Підписання Альтмарського миру у вересні 1629 р. зумовило повернення в Україну з Прибалтики значних козацьких контингентів, які не отримали за військові послуги належної винагороди, що турбувало уряд. Тому для попередження можливих заворушень на територію Київського воєводства були направлені частини кварцяного війська³. Посли київського митрополита Йова Борецького – його брат Андрій та ченці Григорій і Йосип розповідали путивльським воєводам, що лише в районі Києва нараховувалося близько восьми тисяч жовнірів⁴. Автор Львівського літопису вказував на розташування окремих загонів на

¹ Polski Słownik Biograficzny. Kraków, 1965. T. 10. S. 612; Szybkowski S. Brudzewscy herbu Pomian na Kujawach i w Wielkopolsce: Uwagi o majątkach, starostwach i genealogii. *Roczniki Historyczne*. 2013. V. 79. S.77.

² Volumina legume. T. 2. Petersburg, 1859. S.318.

³ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV I Jana Kazimierza z rękopismu wydał K. W. Woycicki. Warszawa, 1846. S.154.

⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3-х т. Т. 1. Москва, 1954. С. 82.

лівому березі Дніпра, чого ніколи не практикувалося¹. Вперше правлячі кола наважилися зайняти військами територію, населену переважно козаками і незакріпаченими селянами. Водночас ситуація на волостях досягла високої напруги через загострення конфесійних конфліктів та введення в дію нового загальнодержавного податку. Все це зумовило початок козацького повстання навесні 1630 р. під проводом гетьмана Тараса Федоровича.

Вирішальна битва відбувалася у травні під Переяславом, куди до табору повстанців прибуло близько восьми тисяч королівського війська очолюваного коронним гетьманом Станіславом Конецпольським, разом із магнатськими загонами та частиною реєстрових козаків. В польській літературі мовиться про їх перемоги під час штурмів укріплень противника. Однак достовірність таких тверджень спростовується свідченнями сучасників. Так, у листі урядовця королівської канцелярії Павла Белецького з Варшави до литовського гетьмана Яна Сапіги зазначалося: «Як поширюються козацькі безпорядки в Україні, Ви побачите із гетьманського листа, якого надсилаю. Правда, він не вказує в ньому на свої втрати в людях, але ті жовніри, які прибули сюди після битви, визнають втрату немало, чимало їх також взято в полон і між ними найбільш видатний пан Чарнецький»².

Детальні свідчення про перебіг Переяславської битви 1630 р. містяться в тексті Львівського літопису. Його автор, ймовірно український шляхтич Михайло Гунашевський, посилався на «новини» написані учасником подій з табору Станіслава Конецпольського людиною з доброю освітою і здатністю до літературної творчості Тимошем Орендаренком, який «рукою власною ці новини посилав знайомим своїм в року 1630»³. Тобто останній воював проти повстанців, добре орієнтувався в перебігу воєнного протистояння і, очевидно, був наближеною людиною Конецпольського.

Становище коронного війська ускладнювалося також активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Крім того, через відтермінування платні, жовніри мали намір відмовитися від подальшої служби⁴. У цій ситуації коронний гетьман виступив

¹ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. Київ, 1970. С. 106.

² Жукович П.Н. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. Вып. 6. Санкт-Петербург, 1912. С.79.

³ Бевзо О.А. Назв. праця. С. 111.

⁴ Повстання Війська Запорозького 1630 року. Документи і матеріали / уклад Тарас Ковалець. Харків, 2017. С. 89.

ініціатором переговорів між ворогуючими сторонами. У декларації, надісланій до повстанського табору під назвою «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького», він пропонував припинити військові дії на таких умовах: збереження в цілому Куруківського договору 1625 р.; видача Федоровича, як головного призвідця бунту; визнання старшого, котрого призначить король; об'єднання реєстрових, які брали участь у боях з обох сторін, в єдине військо; розпуск нереєстрових козаків; повернення полонених жовнірів¹.

Частина запорожців, хто не бажав йти на угоду з противником, умовила Тараса Федоровича відійти на Запорожжя, що помітно позначилося на ході подальших переговорів. Від імені повстанців їх вели: Антон Конашевич Бут, Левко Бут із Канева, Левко Бубновський, Каленик із Черкас, Гарбуз із Корсуня, Іван Сорока із Жовнина, Федір Прало із Черкас, Іван Кулага із Канева, Засельський із Лубен, Заблоцький із Канева, Юрко Латиш із Чигирина. З іншого боку серед старшин, які перебували при коронному війську згадані: Костянтин Вовк із Черкас, Василь Соколка із Черкас, Пашковський із Корсуня, Місько Мануйленко із Стеблева, Матвій Пирський із Лубен, Олександр Свіліцький із Черкас, Філон з Переяслава, Захаріяш з Яготина, Іван Туровець із Корсуня, Гаврило Калущенко із Переяслава, Федір Бабченко із Стеблева, Станіслав Яблонівський із Лубен².

Згідно із статтями Переяславської угоди від 8 червня 1630 року повстанці визнавали свою провину, але відмовилися видати властям Тараса Федоровича. Залишався в силі Куруківський договір, а реєстрове козацтво не було покаране за виступ проти урядових сил. Навпаки, король пішов навіть на певні поступки – реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чоловік. Це зумовлювалося рядом причин, зокрема, наближенням строку закінчення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою. Реєстровці, які перебували з обох сторін, зобов'язувалися залишатися в дружніх стосунках. Всі інші повстанці повинні були повертатися в шляхетські маєтки. Старшим реєстрового війська коронний гетьман призначив Тимоша Орендаренка, який «доказав свою вірність, мужність і досвідченість у рицарських справах Речі Посполитої»³. Козаки дали присягу на вірність новому гетьману, а

¹ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Львів, 1908. С. 345-346.

² Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. Київ, 2016. С. 326.

³ Кулиш П. Матеріали для истории воссоединения Руси. Т. 1. Москва, 1877. С. 317; Документи українського козацтва... С. 327

Тиміш Михайлович присягнув на особисту відданість королю Речі Посполитої, зобов'язавшись не допускати на Запорозжя випищиків, спалити морські човни і перешкоджати самовільним козацьким походам. Відповідно новий старший Війська Запорозького отримав булаву й інші владні клейноди.

Призначення Тимоша Орендаренка старшим Війська Запорозького, а не традиційне обрання на козацькій раді з авторитетних старшин, засвідчило його наближеність до коронного гетьмана. Таким чином Станіслав Конецпольський прагнув консолідувати козацькі сили напередодні війни Речі Посполитої з Московією. Проте мирне вирішення конфлікту не спричинилося до остаточного заспокоєння багатотисячних козацьких мас. Обіцяну платню у серпні реєстрове військо не отримало, що було зафіксовано поданням від імені старшого Тимоша Михайловича до київських гродських книг¹. Водночас нереєстрове козацтво здійснило черговий морський похід на Крим, хоча й невдало.

Питання збільшення реєстру та платні Війську Запорозькому мало розглядатися в ході чергового вального сейму на початку 1631 р. Тому за пропозицією Станіслава Конецпольського до Варшави прибуло козацьке посольство у складі Івана Бачинського, Олександра Боровицького, Степана Селіпського і Павла Хомича. Одночасно Тиміш Орендаренко 3 січня написав листа литовському гетьману князю Криштофу Радзивілу з проханням протекції для козацьких послів². До цієї справи долучили навіть королевича Владислава, який був вдячний козакам за порятунок 1618 р. під Москвою, проте жолд реєстровому війську не був виплачений, а позиції старшого відповідно залишалися хиткими.

Впродовж майже року Тиміш Орендаренко зберігав крихку рівновагу між з одного боку урядом Речі Посполитої, з іншого реєстровим козацтвом, нерідко застосовуючи принцип «примусу до миру». Він утримував Військо Запорозьке від бунтів, до чого неодноразово закликав Тарас Федорович, хоча не зміг протистояти новим козацьким походам. У серпні 1631 р. козаки на чолі з Тимошем Михайловичем рогромили військо хана Джанібек-Гірея під Мангупом і зруйнували його околиці. Потім здійснили тривалий рейд по півострову до Керчі, завдавши великих шкод Кримському ханству.

На жовтневій козацькій раді 1631 р. гетьманом Війська Запорозького замість Тимоша Орендаренка був призначений Іван

¹ Повстання Війська Запорозького 1630 року... С. 143-144.

² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси. Т. 7. Вильно, 1870. С. 89-90; Документи українського козацтва... С.329-330.

Петражицький Кулага. У королівському універсалі висловлювалося сподівання, що він «буде свідчити належну вірність та послушенство нам і річипосполитій, запобігаючи всяким своєвільствам»¹. І дійсно, Кулага відзначився вірністю служіння Речі Посполитій, зокрема, заарештувавши навесні 1632 р. і видавши владі шведських послів до Війська Запорозького П'єра Ладмірала та Жана де Грева².

Скориставшись смертю короля Речі Посполитої Сигізмунда III (квітень 1632 р.), Московія порушила Деулінське перемир'я, оголосивши на Земському соборі війну Речі Посполитій, й у жовтні розпочала наступальні дії в напрямку Смоленська, здобувши Дорогобуж, Серпейськ і Рославль. У відповідь після коронаційного сейму, отримавши запевнення від нового короля Владислава IV (1632–1648) про збереження «вольностей» і залагодження релігійної справи в Україні, козаки розпочали підготовку до виступу. Тим часом вони скинули з гетьманства Івана Кулагу, запідозрюючи його у відносинах із унійними священниками і обрали Андрія Гавриловича. Основними осередками мобілізації козацьких сил на Лівобережжі стали Чернігів, Ніжин та Борзна.

Головним керманичем козацьких військ сенат призначив новгород-сіверського старосту Олександра Пісочинського. Гетьманом Війська Запорозького навесні 1633 р. вдруге був затверджений Тиміш Орендаренко³. Окремі козацькі загони очолювали Грицько черкаський, Юрко Латиш, Данило канівський, Олифер переяславський, Матвій Пирський, Яків Острянини та ін. Влітку основними напрямками походів Війська Запорозького із Сіверщини були міста Путивль, Рильськ, Валуйки та Білгород, хоча й великих успіхів козаки не мали. А в серпні коронне військо очолюване Владиславом IV рушило під Смоленськ, кули прибуло й десятитисячне військо литовського гетьмана Криштофа Радзивілла⁴. Разом з тим необхідно було утримувати в безпеці й південні кордони Речі Посполитої через реальну загрозу османської агресії. Тому в листі гетьмана Тимоша Орендаренка від 10 липня 1633 р. до Олександра Пісочинського підтверджувалася готовність Війська Запорозького виступити в похід, але містилося зауваження, що «лише неможливо зрозуміти, як нас хочуть розірвати на кілька штук: чи ту Україну оберігати

¹ Жерела до історії України-Руси. С. 332; Документи українського козацтва... С.341.

² Крип'якевич, І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 117–118. Львів, 1914. С. 96.

³ Акты Московского государства / под редакцией Н.А.Попова. Санкт-Петербург, 1890. Т.1. С. 646.

⁴ Целевич О. Участь козаків у Смоленській війні. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1899. Т. 28. С. 17.

від московитянина, чи теж від неприятеля святого Христа, чи зрештою іти до Смоленська»¹. Зрештою Тиміш Михайлович на чолі 20-тисячного війська в середині вересня прибув під Смоленськ і долучився до королівських сил.

Цікаво, що під час Смоленської війни її хід досить ґрунтовно висвітлювався у європейських публікаціях, зокрема, так званих «летючих листках» переважно німецькомовних, які базувалися на польських джерелах, створених в таборі коронних військ. Як правило це були реляції про перебіг подій, що видавалися не лише в Речі Посполитій, але й в Бельгії, Іспанії та Італії. Так в 1633 р. у Феррарі, в типографії Джозефа Джироне було видана брошура під назвою «*Relatione de gli apparati e progressi felici Della Maestro del Serenissimo Vladislao Re di Polonia e Suecia nell'Impresa di Moscouia*», тобто «Реляція про підготовку військ і вдалі військові звершення його величності світлішого Владислава, короля Польщі і Швеції, під час Московського походу». Ця ж брошура була перевидана і в Мілані в типографії Дж. Батіста Колонни "In Milano. Nellas stampa del her. Di Gio. Battista Colonna. Con licenza de Superiori 1633". У публікації Тиміш Орендаренко, під керівництвом якого був 17-тисячний загін, згадується під іменем полковника Дарко (Darco)². На чому ґрунтувалася така назва невідомо. Можна лише припустити про схожість кореня слова «дар», наявного у прізвищі Орендаренко.

Згідно з донесенням польного гетьмана Марціна Казановського коронному гетьману Станіславу Конєцпольському, запорозькі козаки відіграли важливу роль в облозі Смоленська. Вони разом із королівськими військами брали участь у найважливіших битвах, блокуванні московських гарнізонів, йшли на штурм і вели розвідку³. У січні – лютому 1634 р. козаки гетьмана Тимоша Орендаренка захопили Дорогобуж, відрізавши воєводам Михайлу Шеїну й Артемію Ізмайлову сполучення з Москвою, звідки очікувалися підкріплення. Потім козацькі зағони розійшлися по навколишніх районах аж до Білої та Калуги, завдаючи втрат московським військам і перешкоджаючи формуванню резервної армії Шеїна.

Наприкінці лютого 1634 р. московські воєводи Михаїло Шеїн і Артемії Ізмайлов під Смоленськом капітулювали. Із залишками військ вони покинули смоленський табір, залишивши в руках поляків весь обоз

¹ Документи українського козацтва... С. 384.

² Мицик Ю. Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. К., 2018. Т. 2. С. 62.

³ Przynyki do historyi wojny moskiewskiej z lat 1633–4 wraz z planem oblężenia Smoleńska /ed. X. Liske. Biblioteka Ossolinskiх. Lwów. 1868. Т. 11. S. 78.

та артилерію. Як наслідок у квітні за вироком Боярської думи цих воєначальників звинуватили у зраді і стратили на лобному місці Красної площі Москви.

Після завершення Смоленської війни на черговій раді козаки обрали гетьманом Івана Сулиму замість Тимоша Орендаренка. З цього часу джерельні свідчення про останнього зникають. Хоча для людини, яка двічі була призначена на посаду старшого Війська Запорозького і не страчена козаками, що практикувалося досить часто, не характерно. Цілком ймовірно, що він, будучи наближеною персоною до Станіслава Конецпольського, продовжив службу в коронному війську. За іншою версією, яка не має документального підтвердження, Тиміш Михайлович перейшов на службу до молдовського господаря Василя Лупу.

Таким чином в особі гетьмана Тимоша Орендаренка бачимо представника козацької еліти, яка вела родовід від польської шляхти. Маючи добру освіту, він досяг високих урядових щаблів у королівському війську. Водночас відзначався літературним талантом при відображенні тогочасних подій в Україні. На посаді старшого Війська Запорозького зарекомендував себе вмілим організатором в період тривалих козацьких хвилювань. Як досвідчений полководець Тиміш Михайлович доклав багато зусиль до розгрому московського війська під час Смоленської війни 1632-1634 рр. Проте подальша його доля не знайшла відображення у історичних джерелах.

2.2. ІВАН БАРАБАШ: СПРОБА РЕАБІЛІТАЦІЇ

Дмитро Куштан

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

e-mail: kushtan_dp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6411-2154>

Черкаський полк Війська Запорозького за час свого існування (1625 – 1680-і рр.) відігравав значну роль в історії Речі Посполитої, Гетьманщини та українського козацтва загалом. Переліки очільників цього полку можна зустріти в працях як істориків XIX ст. (М. Максимович), так і сучасних дослідників історії козацької доби (В. Панашенко, В. Заруба, В. Кривошея). Втім, доводиться констатувати, що їх персональний склад вивчений недостатньо (навіть недбало). Це нам ілюструє різнобій у списках осіб, які займали дану посаду, наявність у них особистостей, які насправді не мали жодного відношення до Черкас, а також цілком вигаданих персонажів. Саме це проілюструвала нещодавня спроба автора розпочати ревізію переліку черкаських полковників¹. Одним із таких черкаських «псевдо-полковників» є Іван Дмитрович Барабаш (Барабашенко) (†1648).

Ще з робіт істориків XIX ст. можна довідатися, що саме Іван Барабаш був найвідомішим черкаським полковником до початку національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Ця теза неодноразово повторена, як черкаськими істориками², так деякими сучасними дослідниками історії козаччини³. Вони вважають, що той перебував на посаді очільника Черкаського полку у 1646–1648 рр. Але це твердження є хибним, і ось чому.

Походив Іван Барабаш із відомого в Черкасах козацького роду Барабашів. Прізвище, напевне, має тюркське походження: від «бара баш» – буквально «голова, що прагне вперед» (нетерплячий, метушливий). Рід бере початок з кінця XVI ст.: від Барабаша Черкащанина, згаданого в

¹ Куштан Д. Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від заснування до 1652 року). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ: Часи козацькі, 2019. Вип. 28. С. 226–233.

² Тканко О., Найден С. Черкаси: короткий нарис. Черкаси, 1958. С. 16.

³ Панашенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.): монографія. Київ: ПУ НАНУ, 1997. С. 66; Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.: монографія. Дніпропетровськ: Ліра, 2007. С. 98; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія Київ: Стило, 2010. С. 200.

Реєстрі Війська Запорозького 1581 р. серед козаків-«низовиків», які перебували на службі у польського короля Стефана Баторія¹. Батько Івана Дмитро Богданович Барабаш був гетьманом Війська Запорозького реєстрового у 1617–1618 рр.² Ще один його ймовірний родич (можливо брат?) Богуш Барабаш призначений сотником Черкаського полку відповідно до «Ординації» 1638 р.³

Практично нічого не відомо про життя Івана Барабаша до сер. 1640-х рр., які посади він обіймав до цього часу ми також достеменно не знаємо. Єдина його посада, яка підтверджена документально – військовий (генеральний) осавул. У ієрархії Війська Запорозького реєстрового це була досить значна посада, котра відносилася до генеральної старшини (на той час обиралися два осавули, які виконували роль помічників комісара-гетьмана в військових питаннях). Без сумніву, кар'єра молодого гетьманича мала непогані перспективи, але у межах рідного Черкаського полку він не міг розраховувати на полковницьку посаду, адже після придушення антипольського козацького повстання 1637–1638 рр., згідно з «Ординацією Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» (4.XII.1638), полковниками призначалися виключно шляхтичі за походженням: «*обрані з родовитої шляхти, досвідчені у військовій справі, цілком придатні до цієї служби в інтересах Речі Посполитої*»⁴. Щодо Черкаського полку, то при виборі претендентів на цю посаду віддавалася перевага шляхтичам польського походження. Такі «особливі» вимоги до військового керівника цього підрозділу козацького реєстрового війська, напевне, пов'язані з намаганням польської влади запобігти повторення подій 1637 р., коли Черкаський полк разом із полковником Яковом Гугнівим перейшов на бік козаків-повстанців, очолюваних Павлом Бутом. Тож серед черкаських полковників періоду Десятиліття «золотого спокою» (1638–1648) ми бачимо виключно польських шляхтичів: Ян Гіжицький гербу «Гоздава» (1638 – поч. 1640-х), Н Якубовський гербу «Топур» (згад. 1644), Станіслав Котарський гербу «Пнейня» (згад. 1647), Станіслав Вадовський гербу «Остоя» (1648)⁵. Натомість Барабаші – український козацький рід (можливо з татарським корінням), що не був нобілітований на шляхетство. Тож І. Барабаш отримав посаду військового осавула, яка

¹ Źródła Dziejowe. Warszawa, 1894. Т. XX. S. 162.

² Історія українського козацтва: нариси: в 2-х т. Київ: КМА, 2006. Т. 1. С. 98.

³ Мемуари до історії Південної Русі / за ред. В. Антоновича, пер. з рос. І. С. Голуб. Дніпропетровськ: Січ, 2006. Вип. II (перша пол. XVII ст.). С. 282–283.

⁴ Мемуари до історії Південної Русі... С. 282.

⁵ Куштан Д. Вказана праця. С. 227–229.

була нижчою за статусом від полковницької, але не вимагала шляхетського походження. Саме осавулом його називали польські історики поч. XIX ст.: Єжи Самуель Бандтке («Barabasz, Assawul Kozacki») та Каєтан Квятковський¹.

У квітні 1646 р. Іван Барабаш перебував у складі козацького посольства до Варшави (там само був і чигиринський сотник Б. Хмельницький). Тоді король Владислав IV Ваза мав намір використати козаків у морській військовій експедиції проти Османської імперії², але цим планам завадив початок національно-визвольної війни під проводом Хмельницького. Барабаш залишився вірним Речі Посполитій і навесні 1648 р. разом із іншим військовим осавулом Ілляшем Караїмовичем, реєстровцями на чолі з трьома полковниками (черкаським – Станіславом Вадовським, чигиринським – Станіславом Кречовським і корсунським – Войцехом Гурським) і загоном німецьких найманців-драгунів відправився на човнах із Черкас вниз по Дніпру, щоб там з'єднатися з шляхетським військом у районі Кодака для придушення повстання на Запорозжі. Але на початку травня реєстрові козаки, загітовані прихильниками Б. Хмельницького, збунтувалися й перебили старшину і драгунів (тоді ж загинув і Барабаш – за Г. Грабянкою та О. Рігельманом, його вбив лідер заколотників черкаський козак Філон Джеджалія, майбутній кропивнянський полковник). Згодом ці козаки приєдналися до війська Хмельницького, що дало йому значну чисельну перевагу та стало однією з причин поразки поляків у битві під Жовтими Водами.

Літописи козацьких канцеляристів поч. XVIII ст. (Григорія Грабянки, Самійла Величка,) демонізували постать Барабаша, зробивши з нього мало не винуватця початку Хмельниччини (ну не могло ж причиною такого великого повстання бути відчуження хутора у чигиринського сотника!). Мова йде про гетьманські клейноди та лист-привілей для козаків, які за новоствореним міфом польський король, нібито, передав козакам напередодні запланованого морського походу проти турків. За цим привілеєм відновлювалися свободи для Війська Запорозького, скасовані «Ординацією» 1638 р., зокрема, дозволялися вибори гетьмана. Начебто, побоюючись того, що на цю посаду могли претендувати інші представники старшини (зокрема й Хмельницький), І. Барабаш приховав

¹ Bandtkie J. S. Dzieje Królestwa Polskiego. Wrocław, 1820. T. II. S. 302; Kwiatkowski K. Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV króla polskiego i szwedzkiego. Warszawa, 1823. S. 329.

² Stanisława Oświęcima dyariusz 1643–1651 / wyd. W. Czermak. Scriptores Rerum Polonicarum. Kraków, 1907. T. XIX. S. 134.

цей документ. Ось як про це пише С. Величко: «...Залишилися вони [королівські привілеї – Д. К.] після колишніх козацьких гетьманів і були на той час у руках значного козака, черкаського полковника Барабаша (...) Барабаш добре прижився на черкаському полковництві і тримав ті королівські привілеї при собі».

У козацьких літописах описана подальша історія, пов'язана із цими королівськими привілеями, в якій Богдан Хмельницький хитрістю викрадає їх із черкаського будинку Барабаша: споює того до безтями в себе дома, а потім, взявши деякі барабашеві особисті речі (шапку, пояс і перстень або шапку та хустку) для «пароля», посилає з ними слугу до Барабашихи, яка, не підозрюючи каверзи, віддає папери, сховані чоловіком. Заволодівши цими документами, Хмельницький, нібито, тікає з ними на Запорожжя, де обирається гетьманом та піднімає повстання. Цей самий сюжет ліг в основу «Думи про Хмельницького і Барабаша» (записана у сер. XIX ст.). В цьому творі Іван Барабаш навіть гине від руки самого Б. Хмельницького:

*«Куму своїму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч головку, як галку, зняв,
Жону його і дітей живцем забрав,
Турському салтану у подарунку одослав»¹.*

У козацьких літописах і народній думі І. Барабаш постає, як підступний, жадібний і владолубний «кум Хмельницького». В Літописі Грабянки він названий «козацьким генеральним осавулом»², а в думі – «гетьманом молодим». Наказним гетьманом Барабаш безпідставно величається в «Історії русів» (поч. XIX ст.), а до того – генеральним осавулом і полковником чигиринським. Козацький же літописець С. Величко його називає «черкаським полковником»³. За ним до очільників Черкаського полку І. Барабаша «записав» і Олександр Рігельман, автор «Літописної оповіді про Малу Росію» (1778 р.). Історик, щоб узгодити свій твір із іншими джерелами, окрім черкаського полковництва, приписав тому й посаду військового осавула, а також козацького гетьмана⁴.

Самійло Величко, найімовірніше, запозичив історію з королівськими привілеями з дещо ранішого (написаного після 1702 р.)

¹ Лысенко Н. Дума о Хмельницком и Барабаше. Киевская старина. 1888. Июль. С. 22–23.

² Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / за ред. О. Дзюба. Київ: Дніпро, 2006. С. 889.

³ Там само. С. 221–224.

⁴ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. С. 86, 88, 145.

Літопису Самовидця. Там, правда, в ролі «приховувача» привілеїв виступає переяславський полковник Ілляш Ормянчик¹ (мається на увазі бувший очільник Переяславського полку, а у 1638–1648 рр. – другий військовий осавул Ілляш Караїмович, який так само разом з Барабашем і Хмельницьким перебував у складі козацького посольства до польського короля). А от О. Рігельман сполучив різні літописні історії, в результаті в нього Хмельницький однаковим чином виманює королівські привілеї в обох: черкаського Барабаша та переяславського Ормянчина/Ормянчика (в першого – документ на підтвердження прав і вольностей для козаків, в другого – грамоту, що давала право козакам виготовляти човни й вільно ними пересуватися).

Окрім того, що Іван Барабаш, безумовно, пов'язаний з Черкасами, решта інформації про нього, яка міститься в літописах та думі, навряд чи є достовірною. Насамперед, це стосується Літопису Величка, де Барабаша названо очільником Черкаського полку. Твір Самійла Величка – джерело досить сумнівне, бо ж не існує жодного підтвердження тому, що в основу його покладено втрачений щоденник писаря Війська Запорозького Самійла Зорки, нібито, сучасника Хмельницького². Літопис створений більш як через пів століття після подій Хмельниччини, реальні події в ньому часто переплетені з вигадками та фантазіями автора, нав'язаними бажанням ідеалізувати та романтизувати історію козацької України. Барабаш же в літописі постає в амплуа антигероя: «...через своє себелюбство та владолюбство нітрохи не слухав поради тих ображених людей і не бажав знати їхнього горя – він ховав і втаював ті привілеї без жодної козакам і народові малоросійському користі». Згодом те саме повторив О. Рігельман: «*Барабаш Полковник, недруг і недобррозичливець отчизни нашої, яко таке милостиве Королівське слово і дозвіл, так і привілеї його таїв без жодної користі Малоросійської, захоплював у себе, не стараючись про необрання Гетьмана Козацького, про звільнення від кривд Лядських всього народу Малоросійського*». Автор «Історії русів» також не скупився на негативні епітети щодо Барабаша: «ворог вітчизни», «зрадник», «недруг вітчизняний», «підхлібник лядський» тощо.

Історія з королівськими привілеями, описана в цих творах, виглядає штучною. Взагалі, вона чимось нагадує оповідь про «золоту грамоту» російської імператриці Катерини II за часів Коліївщини – всі про цей документ говорили, але ніхто на власні очі не бачив. Мотив, який

¹ Літопис Самовидця / упоряд. Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 47–48.

² Петровський М. Псевдо-діаріус Самійла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Кн. XVII. – С. 160–204.

спонукав козацьких літописців вигадати й поширити оповідь про викрадення документів зрозумілий: необхідно було виправдати дії Б. Хмельницького на початку повстання (втечу на Січ, обрання гетьманом), а, заодно, визначити привід, що спричинив національно-визвольну війну: змістити акцент від приватного майнового конфлікту (за хутір Суботів) до боротьби за права та свободи всього козацтва.

Твір Самійла Величка, подібно до інших «літописів» ранньомодерної доби, є не стільки історичним, як художньо-компілятивним джерелом, у якому козацькі міфи переплетені із реальними подіями¹. Як зазначали упорядники збірника історичних документів Б. Хмельницького: *«Коли Самійло Величко писав свій широко відомий літопис, він не завжди мав автентичні документи Богдана Хмельницького. Щоб дати повну картину визвольної війни українського народу, він, слідом за стародавніми хроністами, сам стилізував ряд листів та універсалів від імені Хмельницького, у які вклав власні соціально-політичні погляди. Підробку Величка виявляє зовнішня форма його „документів“: Хмельницький ніколи не підписувався „Зіновій Богдан“, ніколи не вживав титулу „гетман славного Войска Запорозького і всяя по обох сторонах Дніпра суцця України Малоросійскія“, не згадував „шляхетне урощених козаків“, „малоросіян“ та ін.»*². До таких фейкових гетьманських «документів», відноситься й лист, який Хмельницький, нібито, написав відразу після втечі на Запорожжя й адресував «Пану Барабашу, полковнику черкаському»³. У ньому Б. Хмельницький звинувачує в початку повстання саме Івана Барабаша, який, начебто, утаїв від козаків королівські привілеї. Окрім того, що Барабаша названо «черкаським полковником», документ містить інші вигадки та неточності: пан Чаплинський чомусь названий чигиринським старостою, хоча насправді був його намісником – підстаростою. До того ж дивно, чому чигиринський сотник Хмельницький наприкінці листа перепрошує за те, що «без відома і позволення» покинув Чигирин не у чигиринського полковника, а у черкаського? Врешті-решт, і дата документу – 27 грудня 1648 р. – виглядає нереально, адже на той час Барабаш був вже понад пів року, як покійний (!).

¹ Карлюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони: монографія. – Харків: Фоліо, 2016. – С. 152–157.

² Документи Богдана Хмельницького / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 640 (зноска).

³ Документи Богдана Хмельницького... С. 639–640; Збірник козацьких літописів... С. 224–225.

Таким чином, оповідь про викрадення Хмельницьким у Барабаша козацьких привілеїв, в контексті якої останнього названо черкаським полковником, є художнім вимислом. Зважаючи на це, ми не маємо жодних історичних підстав стверджувати, що Іван Барабаш будь-коли очолював Черкаський полк. Тим більше, що на той час цю посаду могли обіймати виключно шляхтичі, до яких Барабаш належав.

Втім, саме з подачі Величка Івана Барабаша й донині помилково вважають черкаським полковником. Це твердження стало постулатом, коли Барабаш, як очільник Черкаського полку, став фігурувати у працях істориків ХІХ ст., які з повною довірою ставилися до козацьких літописів. Спочатку в Миколи Костомарова: *«Іван или Ильши Барабаш, полковник черкасский и, вместе с тем, генеральный есаул»*¹, згодом у Михайла Максимовича (з тою лише різницею, що історик уточнив його ім'я – Іван)². Як доказ того, що Барабаш суміщав посади генерального осавула та черкаського полковника, Максимович наводить інформацію про дві книги з відповідними дарчими підписами І. Барабаша, які той, нібито, у 1645 р. презентував черкаській церкві Різдва Богородиці³. Втім виникають серйозні сумніви щодо достовірності цієї «знахідки», яка, до речі, окрім побіжної згадки істориком, так і не була введена до наукового обігу. Є підстави вважати, що ці «барабашеві книжки» – містифікація, адже у 1-й пол. ХVІІ ст. в Черкасах існувала лише одна церква – Миколаївська. Другий храм – Свято-Троїцький – з'явився у 1671 р., церква ж Різдва Богородиці стала третьою в місті, але збудована вона була лише у 1798 р. (знаходилася в передмісті Кривалівка)⁴.

Остаточно в народній свідомості І. Барабаш обернувся на черкаського полковника після того, як став персонажем у художній літературі: відомому романі польського письменника Генріка Сенкевіча *«Вогнем і мечем»* (1884–1888), історичній трилогії Михайла Старицького *«Богдан Хмельницький»* (1894–1897) та ін. Причому в перелічених художніх творах особа Івана Барабаша остаточно демонізувалася й набула негативних рис: «полковник» постає, як людина похилого віку, забрезкла, схильна до червоугодництва та алкоголізму. Ось як його описує Г. Сенкевіч: *«Старий полковник якщо не їв і не пив, а те й те над усе любив, то спав»* або *«...старий черкаський полковник, особливо*

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький. Санкт-Петербург, 1859. Т. I. С. 41.

² Максимович М. А. Собрание сочинений: в 3-х т. Киев, 1876. Т. I: Отдел исторический. С. 402, 659.

³ Максимович М. А. Вказана праця. С. 402.

⁴ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев, 1864. С. 613.

останнім часом, так постарів і одряхлів, що вже тільки тілом належав цьому світові, а душа і розум його постійно перебували в заціпенінні й згасанні, що зазвичай передують смерті». Непривабливо зображений Іван Барабаш і в творі М. Старицького: «...виглядав уже стариганом, з відвислими щоками й таким самим черевцем; тримався він трохи сутулувато і не зовсім твердо в ногах; величезні сиві вуса його спадали довгими пасмами на груди, а вузькі прорізані очі видавали татарське походження» та «...боязузливий Барабаш, який, за скупістю своєю, а головне, і за скупістю пані полковниці, любив випити та поїсти на чужий рахунок». Образ, змальований Старицьким викликає відразу: «*Барабаш їв з якоюсь вовчою жадібністю, він настільки набивав собі рота, що його поголені, почервонілі щоки широко роздмухувалися, а шматки, що не вміщалися, випадали з рота назад до тарілки*», або «*Барабаш уже лежав зовсім п'яний, схилившись головою на стіл, іноді тільки з його напіввідкритого рота виривалося якесь невизначене і безглузде мукання*».

Радянські історики ще й заклеїли Барабаша, як польського посіпаку та експлуататора трудового народу: «*Їх [черкаських реєстрових козаків – Д. К.] очолював Іван Барабаш – ставленик польських магнатів, людина, яка плазувала перед польським королем, мріяла про багате і розкішне життя за рахунок нещадного визиску закріпаченого селянства*»¹. Цей негативний образ, на превеликий жаль, і досі тиражується в художній літературі та кінематографі. Для прикладу згадаємо трилогію Івана Ле «Хмельницький» (1957–1965) та роман Павла Загребельного «Я, Богдан» (1983). І. Ле, котрий також називає Барабаша «черкаським полковником», як і його попередники, письменники ХІХ ст., змальовує того запродавцем шляхті, викрадачем козацьких привілеїв та любителем попиячити. П. Загребельний, окрім п'янства, наділяє І. Барабаша огрядним тілом із опасистим черевом. Відповідно, у дуже неприглядному світлі постає образ цього історичного персонажа в екранізаціях: польському фільмі «Вогнем і мечем» (1999) режисера Єжи Гофмана (Рис. 1) та вітчизняному серіалі «Гетьман» (2015) режисера Валерія Ямбурського (Рис. 2).

Але жодна з наведених вище негативних рис абсолютно не відповідає дійсності: Іван Барабаш загинув у розквіті літ (близько 40 років), був здібним у військовій справі, про що свідчать висока посада військового осавула та участь у козацькому посольстві до Варшави. Ну й, нарешті, він виявився до кінця вірним присязі, яку давав Речі Посполитій. Маршалок

¹ Тканко О., Найден С. Вказана праця. С. 16.

великого гетьмана коронного Станіслав Освенцім, який згадує Барабаша в числі козацьких послів (1646 р.), характеризує його, як «добре відомого козака»¹. Інший сучасник полковник К. Корицький у своєму листі до сandomирського воєводи князя Заславського від 1648 р. називає Барабаша «*czerkaski kozak, junak bardzo dobry*» («черкаський козак, **юнак** дуже хороший»)².

Щодо таврування Івана Барабаша, як «польського прислужника», «зрадника та ворога трудового народу», то ця традиція закріпилася за радянських часів, у період тотального панування в історичній науці марксистсько-ленінської теорії класової боротьби. Барабаш народився в Речі Посполитій, цій же країні та її монарху давав присягу, коли заступив на військову службу. То кого ж він зрадив? Навпаки, як і багато інших вихідців з руського (українського) народу, він залишився вірним своєму сюзерену, не підтримав повстання, яке врешті-решт призвело до братовбивчої війни та штовхнуло Україну в «обійми» східного сусіда. До речі, обидва сини покійного осавула – Гришко та Семен Барабаші – приєдналися до гетьмана Б. Хмельницького і, згідно Реєстру Війська Запорозького 1649 р., перебували в складі Шубцевої сотні Черкаського полку³. Особа Івана Барабаша в даному контексті показова – вона ілюструє те, що козацька старшина (еліта покозачених українських міст) далеко не вся готова була підтримати чергове козацьке повстання й піти на розрив із Польщею. Пропольська орієнтація І. Барабаша не дає підстав для того, щоб записувати його в зрадники, так само, як і інших історичних осіб тих непростих буремних часів: Адама та Миколая Киселів, Івана Виговського, Юрія Немирича та ін.

Реабілітація образу уродженця Черкас, представника козацької старшини Війська Запорозького реєстрового, військового осавула Івана Барабаша на часі саме зараз, коли активізувався процес вивчення історії українського козацтва на регіональному рівні й розпочався процес звільнення від імперсько-радянських штампів і стереотипів. Зняття з Барабаша тавра зрадника та ворога дозволить по-новому осягнути історію Черкас і Черкаського полку за часів Речі Посполитої. Переконалий, що ця історична особа заслуговує в майбутньому зайняти

¹ Stanisława Oświęcima dyariusz 1643–1651... S. 134.

² Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / сост.: А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. Киев, 1965. С. 28–30.

³ Реєстр Війська Запорозького / уряд. О. В. Тодійчук (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 1995. С. 67.

чільне місце в пантеоні діячів козацької доби, уродженців Черкас, та, можливо, бути увічненою в міській топоніміці.

І, нарешті, щоб остаточно розібратися з персоною Івана Барабаша, звернемося до портрета, який чомусь помилково ототожнюють із ним (зокрема, якщо вірити «Вікіпедії»). Це відома картина 2-ї пол. XVIII ст., на якій зображено представника козацької старшини (осавула): літнього чоловіка із довгими сивими вусами, одягнутого в жупан, поверх якого накинутий плащ-«опанча», який тримає в руці посох-«насіку» з металевим набалдашником (Рис. 3).

Насправді, цей портрет має відношення до Лівобережної Гетьманщини і на ньому, найімовірніше, змальовано осавула Стародубського полку Григорія Савича Савицького († після 1780)¹.

Рис. 1. Образ Івана Барабаша у виконанні актора Густава Луткевича (х/ф «Вогнем і мечем» реж. Єжи Гофмана).

¹ Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: в 2-х ч. Київ: ПУ НАНУ, 2014. Ч. 2: Додатки. – С. 125.

Рис. 2. Образ Івана Барабаша у виконанні актора Олександра Данильченка (т/с «Гетьман» реж. Валерія Ямбурського).

Рис. 3. Портрет козацького осавула 2-ї пол. XVIII ст., якого помилково ототожнюють з Іваном Барабашем.

2.3. «СТАРШІ» ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО – ВИХІДЦІ З ДРІБНОЇ ШЛЯХТИ ОСТЕРСЬКОГО СТАРОСТВА КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Ігор Кондратьєв

доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
e-mail: kondratt1972@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-2254>

Чимало очільників Війська Запорозького походили з різних категорій шляхетської верстви – вищої князівської, як Михайло Вишневецький («старший» реестру в 1569-1574 рр.), повноправної шляхти – як Богдан Хмельницький (гетьман у 1648–1657 рр.) чи Іван Мазепа (1687-1709 рр.), або ж дрібної шляхти – замкового (околичного) боярства чи так званої «служебної»¹ шляхти. Центрами скупчення такої шляхти в Київському воєводстві були Любецьке, Остерське та Овруцьке староства. Звідси брало своє походження кілька «старших» та реєстрових гетьманів Війська Запорозького. Наприклад, з роду любецьких шляхтичів Савичів Величковських вийшов старший Війська Запорозького Григорій Савич Чорний (1624, 1625, 1629–1630 рр.)². З Любецького староства походив «старший» Війська Запорозького Іван Михайлович Сулима (1633–1635 рр.)³.

Виходили козацькі ватажки і з середовища дрібної остерської шляхти. З місцевого боярства походив козацький ватажок Яків Остриянин (в джерелах фігурує як Яцько Степан чи Стефан)⁴. Історики-краєзнавці висувають версію, що насправді його звали Яцько Гломазда⁵.

¹ Служебна шляхта окрім військової служби була зобов'язана «службами» – певним комплексом обов'язків, у т.ч. й господарчого характеру, перед замковою адміністрацією.

² Щербак В. О. Чорний Григорій. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2013. Т.10. С.558; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. С.274-275.

³ Кондратьєв І. В. Батьківщина Івана Сулими село Рогоща. *Гілея: науковий вісник*: Зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 66. С.19-24.

⁴ Щербак В. Яків Остриянин. *Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба*. Київ, 2012. С.428.

⁵ Пенський А. Г., Гузій В. М. Опис землі Козелецької: науково-популярне дослідження з минувшини рідного краю. Київ, 2011. С.57.

У 1621 р. Яків Острянин згаданий як козацький отаман. Від 1630 р. став козацьким полковником. Навесні 1630 р. бився разом із Тарасом Федоровичем з польським військом під Переяславом¹. Повстання Федоровича починалося в сусідньому з Остерщиною Димері, де козаки перебили польську шляхту². На чолі загону реєстровців Острянин брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр.³

Весною 1633 р. запорожці брали участь у облозі Путивля та розорили околиці Рильська. Полк Якова Острянина вступив на територію Московської держави в районі Севська та взяв місто в облогу, після невдалої осади козаки дійшли до Валуйок та захопили місто. У червні Острянин з'явився під Білгородом, але взяти місто не зміг. Після Смоленської війни Острянин «осідає» поблизу Полтави⁴.

Влітку 1637 р. на Подніпров'ї спалахнуло козацьке повстання під проводом гетьмана Павла Бута (Павлюка)⁵. На Остерщині повстання очолювали Мурко та Носко⁶, від дії яких був вимушений тікати остерський староста С. Аксак⁷. Після поразки козацьких повстань у Речі Посполитій в 1637–1638 рр. козаки ходили грабувати московське прикордоння, але у 1638 р. Я. Острянин вийшов на Московщину, а його козаки були поселені у Чугуєві⁸.

Навесні 1638 р. Острянина вибрали старшим Війська Запорозького. 10 березня 1638 р. Яків Острянин видав універсал. В його тексті достатньо у традиційній формі для козацьких листів згадано про утиски поляками православних християн на Остерщині та окрузі: «в городах и поветах: козальском, остерском, нежинском, и во всех иных...». Зазначена у листі й особиста образа Я. Острянина – доведення до смерті його батька та каліцтво рідного брата: «к вашим горестям присовокупляем мы нашу горесть, которую причинила нам весть, дошедшая до нас из Остра, из дома отца нашего»⁹. Остряниця закликав усіх готуватися до повстання¹⁰.

¹ Щербак В. Яків Острянин. С.428.

² *Короткі українські регіональні літописи*. Київ, 2016. С.39.

³ Щербак В. Яків Острянин. *Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети*. Київ, 1998. Кн. 1. С.288-289.

⁴ Там само. С.288-290; Кочегаров К. А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года. *Сборник документов*. Москва, 2017. Т. I. С.22.

⁵ Щербак В. О. Яків Острянин. *Полководці Війська Запорозького...* С.290-291.

⁶ Представник дрібнобоярської родини Остерського староства Носків.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф.Х. Спр.11891. Арк.10.

⁸ Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества... С.24.

⁹ Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії). Чернігів, 2010. С.56-58; Щербак В. Яків Острянин. *Полководці Війська Запорозького...* С.292.

¹⁰ Бузун О.В. Історія Остерщини... С.56-58.

В другій половині березня 1638 р. повстанці виступили із Запоріжжя та рушили лівим берегом Дніпра. Коли звістка про повстання досягла полковника Стефана Потоцького, той перебував в Ніжині й одразу розпочав підготовку до маршу, намагаючись зупинити Острянина до його появи в густонаселених районах. У свою чергу, повстанці за підтримки місцевого населення швидко просувалися вперед та дійшли до Готви (містечко у межиріччі Псла і Готви). В другій половині квітня 1638 р. коронне військо на чолі з С. Потоцьким програло битву під Готвою та відступило до Лубен¹.

Після перемоги під Готвою, до Остряниці стали стікатися тисячі селян, міщан та козаків. Остряниця став готувати наступ на Лубни, намагаючись дати там основний бій, в цей час військо Потоцького зайняло вигідні позиції між річками Сулою та Солоницею та відбили козацький наступ. За наказом Остряниці козаки повернули до Миргорода. Повстання стало охоплювати усе Подніпров'я. В цей час загін повсталих козаків здійснював рейд з Трахтемирова до Києва, але зненацька взяти замок не вдалося. Загін на чолі з Самуїлом Лащем відтиснув повстанців до Дніпра, ті переправилися до Труханова острова, перегрупувалися і намагалися вийти на зустріч із Острянином².

25 квітня Владислав IV видав універсал про негайну відправку грошей коронному війську. З Бару на чолі 5-тисячного карального загону виступив Ярема Вишневецький. 19 травня Вишневецький прибув до Лубен де об'єднався з загонами С.Потоцького. 30 травня поляки атакували позиції Острянина, військо якого було розгромлене. В ніч на 31 травня Острянин разом із найближчими послідовниками залишили табір під Жовнином та переправившись через Сулу рушили до московського кордону. Разом із Острянином за московський кордон перейшли більше 3 тис. чоловік. В Білгороді Я. Острянин висловив бажання служити московському цареві. Незабаром частина козаків виступила проти гетьмана, в одній із сутичок його було вбито. Опісля в Україну повернувся його син Іван, а разом з ним і майже усі переселенці³.

На нашу думку, антропонім Остряниця міг бути реальним прізвищем козацького ватажка. На Остерщині мешкало чимало носіїв цього прізвища. Наприкінці XVIII ст. бобровицький сотник Остряниця

¹ Щербак В. Яків Острянин. *Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба.* С.429.

² Там само. С.430-431.

³ Там само. С.431-432; Його ж. Яків Острянин. *Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети.* С.294-298.

подарував церкві с. Мостища 99 десятин орної та сінокісної землі та 24 десятини лісу¹. В с. Боденьки Козелецького повіту священиком Успенської церкви був Данило Острицький². У 1764 р. полковим київським писарем був Степан Остриця³.

На Остерщині також був оселений й рід Тетерь, з якого вийшов гетьман Правобережної України Павло Тетеря. Як зазначав історик Я. Дашкевич, про життя Павла Тетері до 1648 р. відомо мало, а рік та місце народження достеменно не встановлені. Повне ім'я його звучало як Павло Іванович Моржковський-Тетеря. Яка частина у цьому прізвищі «родова», а яка представляє собою прізвисько відапелятивного походження, яке додавали до особового імені та родової назви (прізвища), невідомо⁴. Тим більш, що прізвиська які ставали родовими додатками до прізвищ, подекуди успадковуватись наступними поколіннями, або й вживатися у якості основного прізвища (як основного ідентифікаційного засобу)⁵. Я. Дашкевич зазначав, що частина цього прізвища – козацька (Тетеря), частина – шляхетська (Моржковський). Сам Павло Тетеря здебільшого використовував своє «козацьке» прізвище, але у козацький реєстр 1649 р. був вписаний як Мошковський, це прізвище він використовував й пізніше – у 1668–1670 рр.⁶

Дослідники висувують версії, що батько Павла Тетері міг походити як з шляхти, так і з козаків⁷. Проблема походження знімається повністю якщо припустити, що Тетеря походив з дрібного боярства, яке було постійним джерелом допливу до козацької верстви. Саме напівпривілейований статус Тетерь зумовив затвердження шляхетства Павла та його нащадків у 1659 р. королем Яном II Казимиром⁸.

Вважається що місце народження П. Тетері – Переяславщина, саме там він володів млином та був Переяславським полковником. За іншою версією він походив з Овруча, де жила родина Мошковських. Зверталася

¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Кн.5. С.213.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф.679. Оп.2. Спр. 5161. Арк.5; ДАЧО. Ф.679. Оп.10. Спр.1349. Арк.383 зв., 385 зв.

³ Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДАК України). Ф.1455. Оп.1. Спр.1. Арк.1.

⁴ Дашкевич Я. Павло Тетеря. *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети*. Київ, 1994. С.255.

⁵ Гук І. Соціальні аспекти українського антропонімікону XVI-XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія: філологія*. Львів, 2006. Вип. 38. Ч.ІІ. С.49.

⁶ Дашкевич Я. Павло Тетеря... С.255.

⁷ Там само. С.255, 256.

⁸ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. Київ, 2002. С.808.

увага й на те, що у 30-і рр. XVII ст. на Київщині жив якийсь Іван Тетеря, можливо це був батько Павла¹.

Але рід Тетерь добре відомий на території Остерського староства від середини XVI ст., де проживало чимало його представників. Зважаючи що саме Волинь опісля Люблінської Унії була одним із постійних джерел допливу населення на Київщину, допускаємо його походження з дрібної овруцької шляхти, що переселилася на Остерщину. Іван Тетеря згаданий серед остерських бояр у 1550 р.² Відомо, що Тетері користувалася на Остерщині неабияким авторитетом, зокрема, постійно залучалися у якості свідків, підтверджували давність існуючих кордонів та володінь. 26 серпня 1606 р. остерський боярин Павло Тетеря виступив свідком по справі остерського міщанина Федора Набільського проти Яцка Кошина з іншими міщанами, за незаконне косіння сіна біля його хутора під Остром. У якості свідка П. Тетеря підтвердив давність хутора Набільських, зазначивши що цьому володінню більше 70 років³. У с. Літки (Літковичі) жив Яско Тетеря. В продажному запису 15 квітня 1612 р. остерського боярина Івана Богуша Яско зазначений одним із свідків угоди⁴. Можливо, це він згаданий й 1613 р., як отаман літківських бояр: «Старосты Ратомского в Летках мы не застали, только отамана Тетерю боярина и людей тамошних, собранных в громаду, находящихся во власти и в повиновении у старосты»⁵. 3 червня 1626 р. Яско Тетеря згаданий серед путних бояр Остра⁶. 7 листопада 1627 р. він був серед літківських бояр, що скаржилися на селян с. Літковичі за незаконний вилов ними риби з озера Глушець та інших водойм⁷. 15 квітня 1629 р. Яско був свідком продажу остерським боярином Іваном Богушем частини ґрунту у с. Літки остерському боярину Петру Тростяненку⁸.

Цілий «кущ» дрібних остерських бояр Тетерь бачимо у тексті королівської «апробації» Яна II Казимира 26 грудня 1663 р. Серед бояр, звільнених королем від несення боярських служб та проходження королівських люстрацій, були Павло, Сила, Хома, Яско та Терешко Тетері⁹.

За підрахунками Я. Дашкевича, Павло Тетеря народився близько 1620–1622 рр. Достеменно відомо, що у Павла Тетері був рідний брат Юрко

¹ Дашкевич Я. Павло Тетеря. С.255.

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). ASK. Dz.56.03. Ark.12.

³ ІР НБУВ. Ф.ХІV. Спр.2609. Арк.1

⁴ ІР НБУВ. Ф.ІІ. Спр.27807. Арк.1-1 зв.

⁵ Бузун О.В. Історія Остерщини... С.50-51.

⁶ AGAD. ASK. Dz.56.03. Ark.22.

⁷ ІР НБУВ. Ф.ХІV. Спр.4931. Арк.1-2.

⁸ Мищик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10). *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С.72.

⁹ ЦДІАК України. КМФ-36. Оп.1. Спр.220. Арк. 195-195 зв.

та зведений Шурло (позашлюбний батьковий син?), а також дві сестри, що стали дружинами українських шляхтичів М. Іскрицького та А. Пероцького¹.

Наприкінці 40-х рр. XVII ст. Тетеря розпочав канцелярську кар'єру в луцькому гродському суді, а в 1648 р. виступив на боці Хмельницького². У 1649 р. П.Тетеря був військовим писарем Переяславського полку, а в 1653–1658 рр. – переяславським полковником³. Нагадаємо, що Остерська сотня певний період входила до складу Переяславського полку, а чимало остерських бояр та шляхти стали його козаками.

Б.Хмельницький високо цінував Павла Тетерю як дипломата. П. Тетеря був у Москві в 1654 р.⁴ У 1657 р. гетьман знову надіслав його до Московської держави, Тетеря отримав лист до боярина Б.Морозова з проханням посприяти про допомогу у війні з поляками та кримськими татарами⁵. Високий статус Тетері підтверджується і його одруженнями, перша дружина була сестрою Івана Виговського, друга – дочкою Б. Хмельницького⁶.

Після смерті Б.Хмельницького Тетеря був одним з претендентів на гетьманську булаву. Наприкінці 1658 р. він переселився до Варшави та став одним з радників Яна II Казимира⁷. 16 червня 1659 р. Федір (Теодор) Сулима уступив «уроджону» Павлу Тетері села Йолча та Березки (на правому березі Любецько-Люєвського староства), отримавши на це королівський дозвіл. Водночас король надав Павлу Тетері та його нащадкам шляхетство, запис про це був зроблений у книги королівської канцелярії⁸. Цікаво, що уступлені Тетері села сам Ф. Сулима отримав від короля напередодні – 30 травня 1659 р.⁹

У 1662 р. П. Тетеря стає королівським секретарем та одним з кандидатів на гетьмани Війська Запорозького¹⁰. Його називають і одним

1 Дашкевич Я. Павло Тетеря... С.256-257.

2 Там само. С.257-258.

3 Чухліб Т. В. Тетеря Павло Іванович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2013. Т.10. С.75; Дашкевич Я. Павло Тетеря... С.257.

4 Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. Київ, 2011. С.64.

5 Переписка гетманов Лівобережної України с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг.: *Сборник документов*. Москва, 2017. Т.1. С.272.

6 Дашкевич Я. Павло Тетеря... С.256; Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. Київ, 2015. С.117; Її ж. Повсякдення, дозволя і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ, 2017. С.75.

7 Чухліб Т. В. Тетеря Павло Іванович... С.75.

8 Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель... С.808.

9 ЦДІАК України. КМФ.-36. Оп.1. Спр.220. Арк.75-76.

10 Чухліб Т. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Коронаю Польською (1569-1769 рр.). Київ, 2018. С.106-108.

з ініціаторів лівобережного походу Яна II Казимира у 1663 р.¹ 18 березня 1663 р. Тетері – полоцькому стольнику, секретарю та дворянину королівському, від Корони було пожалуване Чигиринське староство². 11 травня 1663 р. гетьман П.Тетеря видав універсал Київському Фролівському дівичькому монастирю на право володіти сс. Дмитровичі та Вишенькі³. Вже незадовго до смерті, у 1669 р. він відписав частину своїх сіл на Київщині Київському Межигірському Спасо-Преображенському монастиреві та Києво-Печерському монастиреві⁴.

26 жовтня 1663 р. П.Тетері був пожалуваний уряд брацлавського старости⁵. Під час походу на Лівобережжя Яна II Казимира у 1663-1664 рр., загопи на чолі із Тетерею вели бойові дії на Чернігово-Сіверщині, зокрема, брали участь у облозі Глухова⁶.

Гетьманом Правобережної України Павло Тетеря був у 1663–1665 рр. У 1670 р. переїхав до Молдови, а згодом – до Османської імперії, де й загинув у квітні 1671 р.⁷

Але чимало Тетерь та Тетерь-Моржковських залишилися мешкати на території Київщини та Чернігівщини, й з кінця XVIII ст. претендувати на отримання статусу російських дворян. Одними з перших це зробили мешканці с.Сибереж, що знаходилось на території колишнього Любецького староства. 17 червня 1786 р. до Чернігівської комісії подав документи «хорунжий артилерии полковой» Федір, а також «канонеры» Омелян, Антін, Михайло, Степан, Ігнат, Петро, Ілля та Петро Тетері. Своім предком вони зазначали Івана Тетерю: «в коем они показали предкове фамилии у Тетерь начинало от 1661 году в Королевстве Польском состоял в числе тамошнего шляхетства». За їх даними згодом Іван Тетеря «вышел» з Польщі та став жити у с. Сибереж⁸. У нього були чотири сини Олексій, Іван, Мойсей та Григорій. Доказами свого шляхетства було пред'явлене свідоцтво «урядников» Лідського повіту, випис з гродських книг Лідського повіту, а також свідоцтво 12 дворян

¹ Александрович М. Н. Остерский уезд. Киев, 1881. С.57-58.

² Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель... С.811.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1853. Т. 5. С.109.

⁴ Чухліб Т. В. Тетеря Павло Іванович... С.75.

⁵ ЦДІАК України. КМФ.-36. Оп.1. Спр.220. Арк.160-161 зв.

⁶ Александрович М. Н. Остерский уезд. С.59; Антонович В. Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга. *Киевская Старина*. 1885. Т.ХІ. С.57-84.

⁷ Чухліб Т. В. Тетеря Павло Іванович. С.75.

⁸ ДАЧО. Ф.133. Оп.4. Спр.4. Арк.471

Чернігівського повіту¹. За рішенням Чернігівської комісії вони були внесені до VI частини Дворянської родовідної книги, як давній рід².

В списках 1786 р. дворян Козелецького та Переяславського повітів Київського намісництва бачимо священика Григорія Васильовича Тетерю-Марховського, 1713 року народження. Його дружина Марія була донькою священика Івана Орловського. Кріпаків у подружжя не було, жили вони у с. Дударики (сучасне с. Дударків Бориспільського р-ну Київської обл.), де отець Григорій служив у місцевій Воскресенській церкві³. У цьому ж описі згаданий значковий товариш у відставці Григорій Васильович Тетерін-Михуловський, 1764 року народження, що проживав у м.Козелець, сім'ї не мав, селянами не володів⁴. Серед дворян Остерського повіту у 1812 р. був Василь Мажуховський-Тетерін⁵.

У 1843 р. Герольдія переглянула докази на дворянство Дмитра Івановича Тетері⁶. Як вже зазначалося, 17 червня 1786 р. цей рід був занесений до родовідної книги чернігівського дворянства як давній⁷. Згодом, за браком доказів, його вписали у другу частину книги, як рід що отримав дворянство по службі: «из дела видно, что состоящий в окладе Степан Тетеря с сыном Иваном, Черниговским дворянским депутатским собранием занесен в дворянскую родословную книгу в 1787 г. – в 6 часть, 1792 г. – в 2 часть». У подальшому цій гілці Тетерь у дворянстві було відмовлено⁸.

Отже, з середовища дрібної остерської шляхти походив Яків Острянин, якого навесні 1638 р. вибрали старшим Війська Запорозького. Безсумнівно, що повстання під його проводом стало передвісником подій середини XVII ст. Прізвище Остряниця ймовірно було реальним прізвищем козацького ватажка, адже фіксуємо на Остерщині інших носіїв цього прізвища. Остерське походження мав і рід Тетерь, з якого вийшов гетьман Правобережної України Павло Тетеря (Моржковський-Тетеря), який затвердив за собою повноправне шляхетство привілеєм короля Яна II Казимира у 1659 р. Представників роду остерських бояр Тетерь фіксуємо в регіоні від середини XVI ст., Моржковських та Тетерь-Моржковських – від XVIII ст.

¹ Там само. Арк.471 зв.

² Там само. Арк.478.

³ ДАЧО. Ф.133. Оп.2. Спр.5. Арк.116 зв. – 117.

⁴ Там само. Арк.117 зв. – 118.

⁵ ДАЧО. Ф.133. Оп.1. Спр.187. Арк.21 – 21 зв.

⁶ Там само. Спр.305. Арк.153 – 154.

⁷ ДАЧО. Ф.133. Оп.4. Спр.4. Арк. 478.

⁸ ДАЧО. Ф.133. Оп.1. Спр.305. Арк.153 – 154.

2.4. ВЗАЄМИНИ В СТАРШИНСЬКІЙ РОДИНІ ХVІІІ СТ. КРІЗЬ ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ ТА НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА: МАРКОВИЧІ

Ірина Кривошея

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії та

методик навчання УДПУ імені Павла Тичини

e-mail: iiivahnuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

Ритм буденності майже невлотимий, особливо, якщо хочеш його осягнути з висоти трьох століть¹. Історики намагаються роздивитися повсякдення в джерелах, однак, завжди натикаються на обмеження, як самих джерел, так і їх інтерпретацій. Та чим більше ми маємо джерел, тим більш вірогідною стає історична інтерпретація. Історія роду Марковичів щасливо підсвічена великою їх кількістю. Тому Марковичам в історіографії присвячено чимало досліджень². Зацікавленість науковців історією цієї старшинської родини та окремих її представників пояснюється як суспільною вагою деяких членів родини, так і

¹ Публікація підготовлена за підтримки Інституту історії ПАН та King's College London. Щира вдячність за наукове перебування в Інституті історії ПАН у квітні 2023 р.

²Маркович А. І. Марковичи. *Киевская Старина*. 1890. №10-11. Приложение. 55 с.; Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Марковичи. *Киевская Старина*. 1884. №1. С. 51-82; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3; Мордовцев Д. Женщины первой половины XVIII века. *Собрание сочинений*. Т.36. СПб., 1902, С.16-19; Марина М. Гетманша Скоропадская, урожденная Анастасия Маркова Маркович (1667-1729). *Исторический вестник*. 1911. №8. С.534-550; Коструба Т. Гетьман І. Скоропадський (1708-1722). Львів, 1932; Прицак О. Рід Скоропадських. Історико-генеалогічна студія. Львів, 1938; Гуржій О. Діяльність гетьмана І. Скоропадського в оцінці вітчизняних і зарубіжних істориків. *Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії ХІ-ХVІІІ століть*. К., 2000. С.386-396; Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву»? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини ХVІІІ ст. С.219-230; Голубчик Г. Д Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «Нова сімейна історія». Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетр. нац. ун-т. Д., 2003. 20 с.; Кривошея В. Енциклопедія. К., 2010. С. 286 Котлярова Т. В. Рід Марковичів (Маркевичів) у базі даних «Персоналії» Інституту біографічних досліджень НБУВ. *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 431-442; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. К.: Стило, 2010. 792 с.; Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави (ХVІІ-ХVІІІ ст.) Довідник. Видавець Пшонківський О. В., 2016. Т. 2. С. 476-477. Кривошея Ір. Бунчучовий товариш Федір Маркович у дзеркалі свого тестаменту. *Сверянський літопис*. 2019. №1. С.165-177; Кривошея І. Історія козацько-старшинської родини ХVІІІ ст. крізь документи: тестаменти Марковичів. *Echa Przeszości. Olsztyn*. 2023. №1. S.77-87.

джерельною базою. Кількість збережених джерел, що стосуються родини Марковичів, дуже значна як для XVIII ст. Втім вони різнопланові, адже дослідникам доступні різноманітні офіційні акти та наративні джерела. З останніх варто згадати листи членів родини та надзвичайно важливе джерело історії цієї доби – щоденник Якова Андрійовича Марковича, бунчукового товариша, а потім генерального підскарбія¹. Саме різноманітні джерела дозволяють зазирнути за лаштунки родинного фасаду і спробувати збагнути, якими були взаємовідносини між членами цієї відомої і впливової козацько-старшинської родини.

В історіографії вже висвітлено деякі аспекти проблеми. Особливо багато написано про Анастасію Маркович завдяки її шлюбу з гетьманом І. Скоропадським. Листування родини Марковичів певним чином проаналізувала дослідниця приватного життя козацької старшини О. Дзюба². Тестаменти Марковичів проаналізовані авторкою у кількох згаданих вище публікаціях (збереглися тестаменти Андрія, Івана, Федора Марковичів, уступний лист/заповіт дружини останнього Катерини Стефанівни Томари, заповіти Анастасії Марківни Скоропадської та її онучки Ганни Іванівни Войцехович і сестри Анастасії Марини Марківни Імшинецької). Про значимість щоденника Я. Марковича для дослідників історії XVIII ст. годі й говорити.

Варто зауважити, що частина цих документів є надзвичайно суб'єктивною, а документи з судових справ вміщують випадки, які не завжди були нормою в тогочасному суспільстві. Проте велика кількість документів робить спробу аналізу можливою і аргументованою.

Взаємини у родині – це сфера буденного. Буденність, з погляду антропології, – це неусвідомлений перебіг подій, що відбуваються навколо нас, певний стійкий порядок, якому людина підлягає завжди і мимоволі, очевидність, mimo якої проходимо без спроб вникнути в сенс. І тоді історик має концентруватися на справах настільки звичайних, що вони не відображаються в джерелах³. Тому з родиною

¹Приватні листи XVIII ст. Підг. В. Передрієнко. К., 1987; Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбія Якова Марковича: (1717-1767 гг.); под ред. Лазаревского А. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Ч. 1: (1717-1725 гг.) 349 с.; Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбія Якова Марковича: (1717-1767 гг.); под ред. Лазаревского А. М. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. Ч. 2: (1726-1729 гг.) 342 с.; Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбія Якова Марковича: (1730-1734 гг.); под ред. Лазаревского А. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. Ч. 3: (1730-1734 гг.) 419 с.

² Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). К., 2012. 348 с.

³ Sulima R. *Antropologia codzienności*. Kraków, 2000; Kędzierzawski W. *Codziennosc jako kategoria antropologiczna w perspektywie historii kultury*. Opole, 2009. 149 s.

Марковичів маємо радше виняток, ніж правило, адже деякі джерела вловили повсякдення.

Коротко про родину. Перший відомий представник Марко Аврамович, вихрещений єврей. У другій половині XVII ст. переселився в місто Прилуки. Був пирятинським орендарем (1683-1685), згадувався як обиватель прилуцький в 1701 р., як ктитор прилуцької Пречистенської церкви в 1705 р. Помер в серпні 1712 р., похований у Густинському монастирі¹. В останні роки життя мешкав у с. Сорочинці поблизу Прилук разом з наймолодшим сином Федором. Одружений був Марко з донькою прилуцького війта Григорія Корнієнка, родоначальника козацько-старшинського роду Огроновичів. Мав трьох синів – Андрія, Івана, Федора та п'ятьох доньок (Анастасія, в першому шлюбі заміжня за Костянтином Голубом, генеральним бунчужним, в другому – за Іваном Скоропадським; Ірина, заміжня за Степаном Михайловичем Миклашевським, бунчуковим товаришем; Пелагея, заміжня за Андрієм Кондзеровським, бунчуковим товаришем, господарем двору; Марина, заміжня за протопопом лохвицьким Павлом Імшинецьким; Параска, заміжня за Дем'яном Якубовичем, бунчуковим товаришем). Імена ще двох старших доньок невизначені, хоча є припущення В. Кривошеї, що їх звали Гафія і Марія².

Найбільше відомо про Анастасію Марківну (1667-1729), її два шлюби, особливо з гетьманом, і доньок від обох шлюбів³. Після смерті Марка Аврамовича в 1712 р. саме в жіночі руки переходить лідерство в роді. Ясновельможна керувала родинними справами до своєї смерті в

¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т.3. С.389.

² Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. К.: ІПЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С.278.

³ Маркович А. И. Марковичи. Киевская Старина. 1890. №10-11. Приложение. 55 с.; Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Марковичи. *Киевская Старина*. 1884. №1. С. 51-82; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3; Мордовцев Д. Женщины первой половины XVIII века. *Собрание сочинений*. Т.36. СПб., 1902, С.16-19; Марина М. Гетманша Скоропадская, урожденная Анастасия Маркова Маркович (1667-1729). *Исторический вестник*. 1911. №8. С.534-550; Коструба Т. Гетьман І. Скоропадський (1708-1722). Львів, 1932; Прицак О. Рід Скоропадських. Історико-генеалогічна студія. Львів, 1938; Гуржій О. Діяльність гетьмана І. Скоропадського в оцінці вітчизняних і зарубіжних істориків. *Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії XI-XVIII століть*. К., 2000. С.386-396; Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву»? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. С.219-230; Голубчик Г.Д Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «Нова сімейна історія». Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетр. нац. ун-т. Д., 2003. 20 с.

1729 р. І лише тоді неоголошеним старійшиною роду стає старший із синів Марка Аврамовича – Андрій Маркович, а після його смерті в 1747 р. неофіційну владу над родичами перебрав на себе його син – Яків Андрійович, автор щоденника. Брати і сестри Марковичі завжди перебували в орбіті найвпливовішого в родині, навіть, якщо стосунки між ними склалися вельми неоднозначні.

Із трьох синів Марка Аврамовича середній Іван помер бездітним, а два інших брати, Андрій та Федір, стали родоначальниками окремих гілок Марковичів¹. Однак більшу вагу в середині XVIII ст. мала гілка старшого Андрія, адже він займав найвпливовіші уряди та мав допомогу свого вельми «мудрого» та досвідченого сина. Не останню роль відіграло й те, що Андрій Маркович (?-1668-1747) і його старший син Яків (1696-1770) прожили довге життя.

Родина Марковичів не була якимось винятком серед старшини Гетьманщини. Це достатньо традиційна, десь навіть середньостатистична, родина. Їхнє етнічне походження швидко розмивалося в кожному наступному поколінні, а сфери діяльності та риси, що культивувалися в сім'ї, дозволяли здійснювати впевнений кар'єрний ріст. Йдеться, передусім, про акцент на економічному процвітанні клану Марковичів, про вміння і здібності, передані дітям від Марка Аврамовича, який був вмілим підприємцем. Кожен із дітей дбав про власні статки і намагався примножувати їх у будь-який спосіб, включно із не зовсім законними чи справедливими. Про останнє свідчать численні судові справи з ініціативи самих Марковичів, проти них чи Марковичів між собою, що також не було рідкістю. Особливо багато було скарг полчан і мешканців Лубенського полку, полковником якого був Андрій Маркович (?-06.1714-07.1727). *22 вересня 1727 р. сенатор Федір Васильович Наумов оголосив лубенській старшині про його відставку й видав указ про збір чолобитних проти нього. Було зібрано 108 скарг*². Визиски полковника були настільки нестерпними, що ці скарги врешті розглядалися вже в Петербурзі. Адже, навіть після смерті І. Скоропадського, його вдова Анастасія мала такий великий вплив на перебіг справ у Гетьманщині, що годі було чекати на позитивне рішення Генеральної військової канцелярії (ГВК) чи навіть І Малоросійської

¹ Про відносини в родині Федора Марковича детальніше див.: Кривошея І. Бунчужий товариш Федір Маркович у дзеркалі свого тестаменту. *Сіверянський літопис*. 2019. №1. С.165-177.

² Лазаревський А. Люди Старой Малороссии. Марковичи. *Киевская Старина*. 1884. №1. С.56-61.

колегії (I МК). І Анастасія Маркович, і її брат Андрій з сином Яковом, добре вміли ладнати з представниками російської влади. Загалом суди тривали два роки. *Незважаючи на очевидні зловживання*, Марковичі зуміли все залагодити навіть у Петербурзі, доклавши чимало дипломатичних та фінансових зусиль. Частина володінь довелося повернути власникам, однак замість покарання Андрій Маркович отримав новостворений уряд генерального підскарбія (05.1729-07.1740)¹. У 1744 р. Андрій отримав в абишит звання генерального обозного. Був одружений з Ганною Іванівною Маковською, донькою сотника кролевецького Ніжинського полку².

Отже, кожен з Марковичів, в силу можливостей, прирощував маєтності і нещадно за них судився, притому стать ролі не відігравала. Судячи із записів у щоденнику, тітка Якова Марина, вдова протопопа лохвицького Павла Імшинецького, особливо це полюбляла. Яків часто занотовував деталі й імена фігурантів певних судових справ, радив тітці замиритися чи судитися або надавав їй рекомендації та навіть відправляв когось для розслідування або допомоги³. Також відомі судові справи 1720-1730-х років Павлової Імшинецької, що збереглися у фонді ГВК, та навіть більше – в 1741 р. вона заповіла незавершені судові справи своєму братові Андрію⁴. Зокрема, це стосувалося земель, захоплених фон Вейзбахом, та завершення судової справи з Ф. Імшинецьким.

Змушена була судитися з мачухою, Анастасією Скоропадською, донька І. Скоропадського від першого шлюбу. Ірина Іванівна була одружена з бунчуковим товаришем Семеном Лизогубом. Їй вдалося відсудити лише частину належного спадку (батько заповів їй 3 тис. крб. і маєтності). Відстоювати в судах довелося навіть маєтності в Чернігівському полку, виділені батьком як придане ще в 1715 р. Варто зауважити, що значна частина власності у Чернігівському полку була материзною. У першому шлюбі Іван Скоропадський був одружений з Пелагеєю Ничипорівною Калениченко (?-1660-1699). Її батько був заможним і впливовим урядником Чернігівського полку, одна з його

¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3. с.389

² Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.) Довідник. Видавець Пшонківський О. В., 2016. Т. 2. С.130.

³ Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбія Якова Марковича: (1717-1767 гг.); под ред. Лазаревского А. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Ч. 1: (1717-1725 гг.). С.16, 25, 81, 149.

⁴ Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичі. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. К., 2011. Вип. 52. С. 245-257.

посад – обозний полковий (1681, 1688-1690). Після переселення на Лівий берег І. Скоропадський певний час залежав від свого тестя. Очевидно, що його перші маєтки були отримані при підтримці тестя, представника місцевої впливової покозаченої шляхти. Никифора Калениковича дослідники пов'язують з родами Величковських і Савичів¹. Незважаючи на закон, спадкові маєтності Ірини залишалися в руках А. Скоропадської. Лише після смерті Анастасії Марківни, в 1730 р. її донька Уляна Іванівна поступилася старшій сестрі Ірині її власними маєтностями в Чернігівському полку.

Особливо вражаючою виглядає величезна судова справа між Марковичами за спадок після смерті Андрія Марковича². Він мав шестеро дорослих синів та доньку і чимало дітей, які померли малолітніми³. Зокрема, Яків у щоденнику згадує брата Петра, коли в грудні 1724 р. ховає свою померлу доньку Анастасію⁴. Розпорядником тестаменту Андрій призначив старшого сина Якова Андрійовича Марковича. Саме з Яковом в 1747 р. починають судитися брати і племінники через затримку чи незгоду з розподілом спадку. Ще й через десять років після смерті батька, в 1757 р. суди тривали і кінця їм не було видно. Здавалося б, родинні взаємини погіршилися, адже багаторічна судова справа не сприяє родинній єдності. Реальність виявилася інакшою.

Частина володінь бездітного Івана Марковича дісталася родичам, але основні маєтності і рухоме майно полковий суддя заповів своїй дружині Софії Кіндратівні⁵. Щоправда, вона не мала права продати нерухомість і після її смерті володіння мали бути розподілені згідно записів Івана в тестаменті. Однак він вказав, що дружина може сама розпорядитися маєтностями залежно від прихильності до неї родичів. І, не зважаючи на тепле й шанобливе ставлення до дружини, застеріг її від повторного шлюбу втратою нерухомості. Відомо, що вдова отримала чималі рухомі статки. Яків у щоденнику занотував цю частину пересланого йому дядьком Федором реєстру: «18.11.1724.Божко

1 Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. К.: Стило, 2010. С.251-252.

2 Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДАК України). Ф.76. Оп.2. Спр.100. 315 арк.

3 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3. с.391; Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича: (1717-1767 гг.); под ред. Лазаревского А. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Ч. 1: (1717-1725 гг.).

4 Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 1: (1717-1725 гг.). С.164.

5 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.118.

повернувся зь Прилуки зь ответомь оть п. Федора и реестрь привезль худоби, легкованной оть небожчика судій п. судиной, именно: денегъ 9000 зол., воловь рабочихъ 70, коровъ 53, назимковъ 24, коней 40, кобиль зь лошатами 30, дригантовъ 2, овецъ 400, козь 60, свиней 200, сребро цени меді въ 100 рубляхъ; модерунокъ всякій женскій въ 1000 рубляхъ, у Переволочной камень и ступи вешняки, у Новой Греблі 2 кола млива, хлѣбъ у ямахъ на 10000 зол., засеу на прошлій рокъ 70 осмачокъ прилуцкой міри і, кареть спалень, шоръ etc. на 100 рублей; всего будетъ по поражунку п. Федора въ томъ же реестре вираженномъ на 40 500 зол.»¹. Як бачимо, вдова отримала значний спадок і пізніше маєтностями вона розпорядилася на власний розсуд.

Варто познайомитися більше зі старшою гілкою роду, а особливо з найвідомішим її представником. У родині Андрія Марковича було дорослих шестеро синів і донька: Яків, Андрій, Семен, Марко, Лука, Іван та Олеса. До смерті батька дожили троє синів (Яків, Марко та Іван) і невдовзі один з них, Марко, теж помер. У судовій справі міститься генеалогічна схема цієї гілки роду. Її укладено на прохання Ганни, онучки Андрія Марковича, доньки померлого сина Луки, в 1756 р., коли вона досягла повноліття і теж стала вимагати своєї частки батьківського спадку. Цікава згадка в документі про те, що Ганна не вміла писати, тому розпис засвідчений Петром Косачом, сином осавула полкового Стародубського полку Стефана Косача². Так само були неграмотними інші жінки цієї родини, навіть Анастасія Скоропадська. Є вірогідність грамотності першої дружини Якова Марковича, Олени Павлівни Полуботок. Вона часто листувалася з чоловіком. Збереглася справа 1728-1729 рр. про розгляд скарг дружини бунчукового товариша Якова Марковича Олени на розорення братом лукомського сотника Лавріна Козинця Криворуденського хутора в Лукомській сотні Лубенського полку та за стягнення Лукомським сотенним правлінням надмірних податків³. Її відкриває лист Олени до Анастасії Скоропадської, написаний в жовтні 1728 р. з маєтку Марковичів у Тулиголовах. У листі Олена просить Анастасію подати її чолобитну гетьману, позаяк сама це зробити не може через хворобу старшої доньки Ганнусі. І лист, і наступні документи справи не містять традиційної вказівки на писаря листа, лише її звичне означування імені.

¹ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 1: (1717-1725 гг. С.157.

² ЦДІАК України. Ф.76. Оп.2. Спр.100. арк.52.

³ ЦДІАК України. Ф.51. Оп.1. Спр.47. 32 арк.

У розгляді судової справи з розподілу спадку Андрія Марковича (з 1747 р.) у різні періоди свої права відстоювали Іван Андрійович (син померлого Андрія Андрійовича), Іван Семенович (син померлого Семена Андрійовича), Андрій та Йосип Марковичі (сини померлого Марка Андрійовича), згадана вище Ганна Луківна (донька померлого Луки Андрійовича), наймолодший з синів Андрія Марковича Іван та не згадані в розписі діти теж вже померлої доньки Олесі Андріївни. Величезна судова справа засвідчує відчуження в родині й абсолютну безперспективність дій молодших членів родини проти брата з величезними особистими зв'язками, старшого в роді Марковичів – Якова Андрійовича.

Отже, подивімося на особистість Якова Марковича. Така яскрава постать вже знайшла своє місце в історіографії. Частина дослідників, особливо члени роду, дуже компліментарні у своїх висновках, інші навпаки, як, наприклад, історик О. Лазаревський. Він представляє читачу Якова ще з більшою неприязню, ніж це робив стосовно іншої старшини¹. Автор наголошує на вправних намаганнях Якова зблизитися з родовитим і впливовим російським дворянством, на визисках підлеглих. Однак, О. Лазаревський розповідає і про сильні сторони Я. Марковича, особливо, коли описує його молоді роки і стосунки з Ф. Прокоповичем, цитуючи лист останнього (1716), написаний з с. Єсмань, де він був проїздом. Ф. Прокопович був вдячний за гостинність дому колишнього учня, але дуже шкодував, що вони не зустрілися особисто і не могли поговорити на різні цікаві для них теми². Не лише Ф. Прокопович, а й інші сучасники Якова Андрійовича, віддавали належне його освіченості, начитаності, вмінню знаходити вихід із найскладніших ситуацій.

Після закінчення навчання в Київській Академії, Яків одразу був наближений тіткою Анастасією, яка ставилася до нього як до рідного сина і покладалася на нього в справах. Анастасія після смерті батька, попроситися з яким навіть не поїхала, як не поїхала і на самі похорони, зосередила владу в родині у своїх руках³. Шлюб Якова з донькою Павла Полуботка вважають справою рук А. Скоропадської. О. Лазаревський вказує, що 18-літній Яків Маркович у 1714 р. одружився з Оленою

¹ Лазаревський А. Люди Старой Малороссии. Марковичи. *Киевская Старина*. 1884. №1. С.65.

² Там само. С.65-66.

³ Там само. С.52.

Павлівною, донькою Полуботка, і особливих маєтностей за нею не отримав¹.

Яків Маркович отримав першу маєтність, с. Сварков, від гетьмана лише в 1718 р. і в тому ж році царську грамоту на нього. У 1722 р. отримав другу маєтність – с. Сухоносівку. Був наказним лубенським полковником у 1721 р., 1723-1724 рр., на час перебування батька в поході. Записи в щоденнику за 1723-1724 рр. засвідчують, як майстерно уникав молодий ще Яків контактів з тестем у дуже складний період історії Гетьманщини і налагоджував контакти з російськими урядниками з Малоросійської колегії та військовими генералами. Я. Маркович не підписав Коломацькі чолобитні 1723 р. і тримався подалі від тестя. Цікаво, що у серпні 1744 р., коли в Гетьманщину приїхала імператриця Єлизавета, і старшина підготувала прохання про відновлення гетьманства, Яків знову свідомо не підписав документ, про що свідчить запис у щоденнику².

О. Лазаревський вважав, що перед від'їздом до Петербургу Яків все ж бачився з тестем у Глухові, адже його дружина напевно прощалася з батьком. За цей період аркуші зі щоденника вирвані. Однак послідовне читання записів Якова свідчить, що його дружина часто їздила сама без чоловіка, і вони не особливо багато часу проводили разом в цей період їхнього життя, зате доволі часто листувалися. Тому Олена могла поїхати в Глухів і без чоловіка. О. Лазаревський детально представив спілкування Якова з російськими аристократами в Глухові восени-взимку 1723 р. Проте складно згодитися з його трактуванням спроби Я. Марковича в середині грудня 1723 р. відмовитися від уряду наказного полковника як страху бути покараним за зловживання. Яків не боявся скарг полчан, він нещадно карав їх фізично, і саджання на гармату сотника Криштопенка було не винятком, а доволі частою процедурою за його управління³. Однак полкові справи відволікали Якова від господарських, обтяжували його. І тому він спробував їх позбутися.

Яків Маркович справді був цікавою особистістю. Він був щасливий, залагоджуючи справи у власних маєтках, займаючись торгівлею, вирощуванням нових сортів плодових дерев та тюльпанів. Його цікавили щепи вишні й ліки для тварин. Цим питанням він приділяв значно більше уваги в щоденнику, ніж рутині полкових справ чи взаємовідносинам у родині. І якби не інформація того ж таки Ф. Прокоповича про Якова як

¹ Там само. С.67.

² Дневныя записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича Издание Александра Марковича. Часть вторая. М., 1859. С. 209.

³ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 1: (1717–1725 гг.). С.68, 97.

про талановитого богослова і мислителя, тільки зі сторінок записів ми б побачили зовсім іншу людину – задуже зацікавлену матеріальним, занурену в отримання прибутку, суху і черству в ставленні до близьких, доволі жорстку при виборі покарань для підлеглих. Хоча щодо останнього, не маємо достатньо інформації для аналізу і порівняння покарань козацькою старшиною підлеглих чи підданих у досліджуваному окресі часу. Нам недостатньо відомо про практики, адже щоденників, подібних до Марковичевого, дійшло зовсім мало. Хтозна, може Яків навпаки був дуже поміркованим у ставленні до тих, хто проштрафився. Разом з тим, вже у 1720-х рр. Я. Маркович активно скуповував кріпаків поодинці і сім'ями. І висока освіченість не заважала йому прагнути повної влади над людьми.

Сотні сторінок його щоденника містять аж надто скупі записи про власну родину. Очевидна повага до обох батьків і тітки, Ясновельможної Анастасії Скоропадської. Власну дружину завжди згадував відсторонено: моя пані, моя «сожительница», «моя сама». Останній запис з'являвся, коли поруч треба було означити когось важливішого, наприклад, матір, яку завжди називав родителюю. Листи в справах впродовж 1723-1725 рр., до Гілянського походу, та скупі повідомлення про приїзд і від'їзд дружини свідчать, що вони багато часу жили нарізно. Про власних дітей надзвичайно мало записів. Перший запис у щоденнику датується 31 березня 1723 р., коли повідомлено про хрещення його доньки¹. Однак навіть імені її не бачимо. Зрозуміло, що тогочасне ставлення до немовлят, в часи їх високої смертності, не передбачало особливої теплоти, і соціум дуже змінився до ХХІ ст., однак мимоволі це помічаєш².

Одним із захоплень Якова була медицина й з часом, до 1740-х рр., він вже мав партнерами аптекарів, з яким постійно листувався, а з деякими й судився (Ландрот, а з травня 1747 р. – Філіп Дангаур, влітку 1748 р. – Фішер, пізніше Міллер). У 1747 р. отримав з Генеральної канцелярії на свою аптеку 140 руб. за медикаменти³. Отже, мав щось подібне до бізнесу. У 1720-х рр. ще лише експериментував над собою і рідними, зважаючи на поради інших, теж далеких від медицини, осіб. На той час рецепти для лікування людей виглядали досить атракційно. Часто робив кровопускання або використовував п'явок⁴. Ще частіше згадується

¹ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 1: (1717-1725 гг.). С.22.

² Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.

³ Дневныя записки малороссийского подскарбиа генерального Якова Марковича Издание Александра Марковича. Часть вторая. М., 1859. С.248.

⁴ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 1: (1717-1725 гг.). С.87, 148.

проносе як ледь не буденний засіб¹. Влітку 1748 р. другу дружину Якова лікували напоєм за таким рецептом: склянка вина, 12 листків золота малярського, білки з 3 яєць. Він занотував, що ліки допомогли².

Втім, догляд за чистою тіла – основа здоров'я, явно не був щоденно унормованим. Якщо подивитися записи Якова Марковича хоча б за один рік, певна картина вимальовується. Візьмемо для прикладу рік з осені 1723 р. по осінь 1724 р. Кожні відвідини лазні Яків занотував, вказуючи з ким мився, якщо така компанія була. Лазня зазначена 12 жовтня, 23 листопада 1723 р., 23 травня, 29 липня, 2 серпня, 14 жовтня, 19 жовтня, 11 і 19 листопада 1724 р.³ Навряд чи інші відвідини лазні він забував записати. Ймовірніше, це була розвага, певний ритуал, а щоденний догляд був частковим. Для цього слугували певні ємності, а згодом ванна. У 1752 р. Яків записав, що купив нову ванну⁴.

2 грудня 1724 р. Яків записав у щоденнику про хворобу доньки Анастасії та про те, як її лікували: «Дочері моєй Настусі захоровавшой уже тому дней зъ десятокъ на горло, cataplasma прикладана: гніздо ластовинее, корень фіалковій и каль собачій варили въ молоці и тимъ горло обкладали, зъ совіту Полторацкогo»⁵. Зовсім не дивно, що дворічна дівчинка померла наступного дня. І тільки тут отримуємо додаткову інформацію про померлих дітей: «Вчора преставешойся дочері моєй, сегодня погребеніе чинилисмо, которая погребена въ церкві Успенія пресвятой Богородици на правомъ боку, перед формами, межи Петромъ братомъ и Іоанномъ синомъ (которій 1722 году, въ юні місяці, преставился) моими, положена»⁶.

Багато уваги Яків Маркович приділяв лікуванню худоби. Збирав рецепти і ліки⁷. Купуючи мисливських собак, коней, корів, овець, розводячи бджіл, фактично у промислових масштабах, як господар він мав знати особливості їх утримання і лікування. Щоденник засвідчує, як неухильно Яків навчався новому і застосовував ці знання на практиці. Що й не дивно, позаяк мав добру бібліотеку, часто купував нові книги. Час від часу здійснював переклади з різних мов, насамперед, богословських

¹ Там само. С.145.

² Дневныя записки... С.274.

³ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 1: (1717-1725 гг.). С.48; 54; 92; 118; 125; 142; 143; 153; 157.

⁴ Дневныя записки малороссійского подскарбія генеральнаго Якова Марковича Издание Александра Марковича. Часть вторая. М., 1859. С.304.

⁵ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 1: (1717-1725 гг.). С.163.

⁶ Там само. С.164.

⁷ Там само.. С.134.

книг. Часто згадуються книги латиною, якою він вільно володів, як і кількома іншими мовами.

Найповажнішим у Якова Андрійовича було ставлення до тітки, Ясновельможної пані гетьманової Анастасії Скоропадської. До самої її смерті в 1729 р. він виявляв незміну повагу, турботу про її справи, був вдячний за поради і допомогу, особливо у налагодженні контактів з росіянами. Щоденник рясніє записами про обіди і вечері у Ясновельможної. Особливе ставлення до Анастасії очевидне в усіх членів роду, окрім ображеної падчерки. Інші невдоволені висловитися не сміли, наприклад, брат Федір Маркович (1671-1737/38) наважився хіба на смертному одрі¹. А за життя сестри підтримував рівні стосунки, їздив в гості. Досить близько Ф. Маркович спілкувався з Яковом, особливо у Гілянському поході (1725-1727)². Коли Федір хворів, племінник допомагав вирішити проблеми з квартирою в Астрахані, з походом, адже Федору на той час було вже 55 років і він мав слабе здоров'я³. Потім, коли захворів Яків, вже дядько за ним доглядав. Постійні поїздки Якова, з Ромен до Глухова та в різні мастки, часто заводили його до Прилук, де мешкали обидва рідних дядьки. Натомість, перебуваючи у Глухові, Яків часто приймав у своєму домі Федора Марковича. Однак, в щоденнику Я. Марковича відсутні будь-які згадки про смерть дядька Федора, ніби того і не існувало.

Джерела пов'язані з Федором Марковичем, його листи і тестамент, демонструють інший вимір відносин у сім'ї Марковичів, засвідчують фрагментарність нашого розуміння їхніх взаємин⁴. Якщо брати до уваги лише щоденник Якова, вже не говоримо про офіційні документи, – постає суха, майже позбавлена емоцій канва щоденних подій. Однак листи Федора, сповнені любові до дружини і її родини, реального піклування про їхнє майбутнє, показують різновимірність буденності, так важко

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф.І. Спр. 57563. Арк.192-202; Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. К., 2011. Вип. 52. С. 245-257; Кривошея І. Бунчуковий товариш Федір Маркович у дзеркалі свого тестаменту. *Сіверянський літопис*. 2019. №1. С.165-177.

² Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). С.277; Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). С.67.

³ ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр.587. 11 арк.; ЦДІАУК. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 587. Арк. 5.; Дневник генерального подскарбиа Якова Марковича: (1717-1767 гг.). Издание «Киевской Старины», под ред. А. Лазаревского: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Ч. 1: (1717-1725 гг.). С. 274, 277, 279.

⁴ Кривошея І. Бунчуковий товариш Федір Маркович у дзеркалі свого тестаменту. *Сіверянський літопис*. 2019. №1. С.165-177.

вловиму джерелами¹. Якщо буденність – це неусвідомлений перебіг подій, очевидність, мимо якої ми просто проходимо, то у випадку Ф. Марковича, якраз сталося збурення буденності. У листах він намагався достукатися до рідних дружини Катерини Томари, щоб вони нарешті поцікавилися долею молодших сестер-сиріт. Чи його тестамент, в якому й перед смертю крізь стрічки проривається почуття до дружини настільки сильне, що й права дітей відступають і другий шлюб дозволений. Згадані випадки, які зафіксували емоції, – виключення з рутини повсякдення.

Інший дядько, Іван Маркович, був ближчим для Якова, ймовірно, через можливість отримати від бездітного дядька гарний спадок. Вже 1 вересня 1724 р. Яків записав у щоденнику про важку хворобу дядька². Напередодні смерті Івана в жовтні 1724 р. Яків був у його домі і тоді домовився про успадкування села Перервинці, на що було укладено додаткову частину заповіту³.

До інших тіток Яків Маркович теж виявляв повагу і намагався допомагати в справах, приймав їх часто вдома на гостину, обмінювався з ними подарунками і смаколиками⁴. Родина в широкому складі збиралася на іменини батьків Якова. Знаючи цікавість Якова до екзотики, Ірина Марківна Миклашевська надіслала йому в 1724 р. цибульки тюльпанів⁵. Офіційними свахами в другому шлюбі Якова Марковича в 1748 р. були теж тітки – Миклашевська і Кондзеровська.

Дбав Яків, за відсутності батька, і про молодших братів, слідкував за їх перебуванням у Києві. Був найближчим з молодшим братом Андрієм, який неодноразово з дружиною гостював у домі Якова. Андрій любив полювати, і Яків занотовував, що брат вполював 20 зайців або 30 зайців і 2 лисиці⁶. Рання смерть Андрія та його дружини залишили сиротами трьох дітей, якими потім опікувалися сам Яків та його батько. В 1744 р. дві доньки Андрія, Анастасія і Ганна, мешкали в родині Якова. Коли Ганнуся в листопаді 1748 р. виходила заміж за Белоровського, приїхала до Якова і забрала належну їй по спадку за дідом частину рухомого майна, що зберігалася в скринях у Ромнах⁷.

¹ Приватні листи XVIII ст. Підг. В. Передрієнко. К., 1987. С.24-25.

² Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). С.125.

³ Там само. С.140; Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. *Український архів* / Археографічна комісія ВУАН. К.: Друкарня ВУАН, 1931. Т. 4. С.90.

⁴ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). С.81.

⁵ Там само. С.155.

⁶ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). С.146.

⁷ Дневныя записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича Издание Александра Марковича. Часть вторая. М., 1859. С.270.

А от про арешт брата Марка в цей же час бачимо в записях лише суху фразу, що того провезли в Петербург через Глухів вночі. А вже в серпні 1749 р., коли дружина Марка повідомила, що його утримують в Москві, і попросила допомоги, Яків повернув їй листа і відмовився допомагати¹. Племінник Андрій приїхав до нього і потім з отриманим паспортом поїхав до Москви. Влітку 1750 р. Яків все ж почав обережно клопотатися про Марка і навіть послав братові, що так і перебував під арештом, 20 руб. І в квітні 1751 р. зробив ще одну спробу клопотатися за брата перед депутатами, представниками з Гетьманщини². У липні 1751 р. після призначення гетьмана, зустрівся з К. Розумовським, і дружина Марка подала клопотання про чоловіка. Влітку 1752 р. Яків Маркович поїхав до Москви на лікування. Лише через два місяці його перебування там у щоденнику з'явився скупий запис, що 2 серпня був у палацового попа Іоана, бачився там з братом Марком і попрощався з ним³.

Ніщо не завадило Якову після смерті батька в 1747 р. затримати за собою левову частку спадку і судитися з усіма родичами. Причому, згідно записів у щоденнику, увесь спадок чесно розділений і про суд майже немає згадок. Він лише записує про переписку з братом Андрієм і дякує за підтримку, стверджуючи, що кожен має стояти на тому, що вже отримав⁴. Утім триваюча роками судова справа, судячи зі щоденника, не заважала родичам спілкуватися, їздити на гостину, вітати з одруженням і дарувати подарунки. Малолітні племінники померлих братів перебували під його опікою, і Яків добре дбав про їхню освіту. Виходить, що суд триває відсторонь, а родинні взаємини стабільно розвиваються? І повсякчас відчувається, що родина в кількох поколіннях «крутиться» навколо Якова Марковича, потребуючи його підтримки і поради.

У першому шлюбі Яків Маркович мав багато дітей, але більшість з них померли немовлятами⁵. Син Андрій важко хворів і помер від «кам'яної хвороби» в підлітковому віці (10.04.1749)⁶. До шлюбного віку дожили доньки Ганна та Пелагея, втім остання рано померла, і родина Піківців повернула придане Я. Марковичу⁷. Старша Ганна подарувала

¹ Там само. С.274-275

² Там само. С.293.

³ Там само. С.307.

⁴ Там само. С.276.

⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т.3. С.388-396.

⁶ Дневныя записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича Издание Александра Марковича. Часть вторая. М., 1859. С.272

⁷ Там само. С.225

онуків. Їй дісталася більша частина коштовностей і одягу сестри, хоча й віддавав їх батько частинами, бо записи про це є в щоденнику ще й через кілька років після смерті Пелагеї. Цікаво, що сватів щодо одруження з онучкою Якова Марусею, засилали до Якова, а не до Ганни, її матері, на той час вдруде заміжньої за Покорським. Тому Покорський змушений був писати Якову Марковичу, однак із повідомлень зі щоденника доходить хіба натяк на невдоволення вітчима й матері Марії. В листуванні було узгоджено й дату весілля Марії¹.

Стосунки з першою дружиною Оленою вочевидь потепліли на схилку літ, а правдивіше – Яків почав у старшому віці про них писати частіше і трохи тепліше. Коли Олена важко захворіла в лютому 1745 р., до її смерті в квітні, в щоденнику було багато записів про перебіг хвороби, відвідини її рідними, виконання обрядів, поховання та поминання².

У щоденнику на початку 1748 р. є згадка Якова про його сватання в Світільному до вдови полковника київського Михайла Танського, Софії Федорівни (11 лютого). Наречений підніс їй перстень сапфіровий, подарований йому Анастасією Скоропадською для благословення. На сватання приїздив батько нареченої, обозний полковий прилуцький Федір Галенковський з дружиною³. Але вже 13 лютого Яків по обіді поїхав з Світільного, відмовившись від цього союзу. 2 травня 1748 р. Яків через своїх тіток Миклашевську і Кондзеровську оголосив матері новій нареченій, дружині генерального судді Лисенка, про намір одружитися з її донькою, вдовою бунчукового товариша Яворського. І одразу 3 травня 1748 р. вони повінчалися в Сваркові⁴.

У другому шлюбі з Марією Прохорівною Миткевич вже немолодий Яків Маркович нарешті отримав здорового спадкоємця і кількох доньок. Його другу дружину, значно за нього молодшу, нащадки описували як надзвичайно добру, чуйну, терплячу і люблячу людину. Її опіка поширювалася не лише на рідних, а й на зовсім чужих і нужденних. Яків відкрив лікарню для хворих сифілісом, а дружина завжди підтримувала благодійну діяльність. Пам'ять про неї жила в кількох поколіннях Марковичів⁵.

Яків Маркович прослужив увесь свій вік у чині бунчукового товариша. Історики зазначали його прагнення отримати посади

¹ Там само. С.314-315.

² Там само. С.220-222.

³ Там само. С.258.

⁴ Там само. С.261.

⁵ Маркович А. Марковичи. *Киевская Старина*. 1890. №10-11.

генерального рівня, на які він кандидував у 1730-1740-х рр. Не вдалося здобути жодної і генеральним підскарбієм він став лише при відставці. У 1750-х рр. безрезультатно намагався здобути хоча б уряд полковника. Врешті, задовольнявся чином бунчукового при недоступності вищих урядів. Зате Я. Маркович мав вдосталь часу займатися справами своїх чисельних маєтків, торгівлею, аптекарськими справами та улюбленими перекладами.

Як і всі представники родини Марковичів, Яків був схильний напоказ демонструвати брак грошей чи незначну заможність. Насправді, в цій родині було прийнято заощаджувати і накопчувати, уникати сплати різних зборів і витрат на походи. А якщо все ж доводилося йти у похід, то й тут Марковичі приділяли багато уваги комерції¹. Утім, коли мова заходила про вирішення власних проблем, Марковичі не шкодували грошей на підкуп російських можновладців. І чим більшою була загроза, як наприклад у 1727-1728 рр., коли йшло слідство про зловживання владою лубенського полковника А. Марковича, тим більші суми витрачали на її усунення. Як показав час, така тактика була вельми ефективною для родини.

Красномовними є зіставлення різних джерел. Для прикладу, при сплаті на відновлення після пожежі Успенського собору Києво-Печерської лаври Яків фігурував у групі далеко не найбагатших бунчукових товаришів і сплатив усього 70 золотих в 1722 р.² Але, якщо прочитати його щоденник за другу половину 1722 і 1723 р., стає очевидним, як легко витрачав Яків значно більші суми на власні потреби. Він запросто купував коня за 90 золотих, чи ділянку землі в селі для будівництва двору за 100 золотих. Увесь час фігурують суми, видані на купівлю худоби і товару, на ремонт млинів, реманенту чи посуду. І це незіставне з позиками до військового скарбу чи сплатою на відновлення храму, організоване з боку влади. Хоча на власні храми чи на обрані монастирі Марковичі коштів не шкодували.

Звісно, це лише спроба розглянути стосунки в цій сім'ї, і кожне нове джерело буде додавати штрихів і розуміння дослідникам. Взаємини в родині Марковичів навряд чи сильно відрізнялися від стосунків у інших

¹ Кривошея І. І. Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході (1725-1727) в дзеркалі щоденника генерального підскарбія Якова Марковича. *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*. Tom VIII. „Migracje. Podróże w dziejach”. Monografia oparta o materiały z VII Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego. Wolin 26-28 lipca 2014 / pod redakcją Macieja Franza, Karolia Kościelniaka, Zbigniewa Pilarczyka. Toruń, Wydawnictwo Adama Marszałeka, 2015. S. 180-198.

² ЦДІАК України. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 298. Арк. 566.

родинах Гетьманщини. Хіба тим, що тривалий час родиною керувала жінка, що не властиво для XVIII ст. Із різноманітних джерел перед нами постає типова козацько-старшинська родина Гетьманщини. Заповіти Марковичів засвідчують помірну побожність представників родини. Вони прагнули бути похованими в монастирях чи у церквах, фундатором яких була ця родина. Незважаючи на походження засновника роду, його діти увійшли до еліти козацької держави. На це мали великий вплив статки Марка Аврамовича та шлюби, що він уклав для своїх дітей. Особливо значимим для родини був другий шлюб Анастасії Марківни. Більшість членів родини Марковичів мали значні статки і приділяли економічній діяльності чимало часу й зусиль. Родина міцно трималася разом доки була жива Анастасія Скоропадська та її брати. Пізніше, після смерті старших представників роду, почастишали суперечки при розподілі майна. Однак традиція судитися в спірних ситуаціях, вкорінена серед українців з річпосполитської доби, не заважала родині підтримувати доволі тісні взаємини.

У родині Марковичів добре дбали про освіту чоловіків, однак більшість жінок були неписьменними. Яків Марковичів наймав гарних вчителів не лише для власних дітей і онуків, а й для племінників, які перебували під його опікою. Марковичі займали різні уряди в козацькій старшинській ієрархії або мали звання у неурядовій старшині, що гарантувало високий соціальний статус. Представникам родини не було притаманне те, що в наш час означаємо термінами «патріотизм» чи «любов до Батьківщини». Добробут і постійне накопичення статків, вочевидь були ціннісним орієнтиром роду Марковичів. Вони завжди обходили «підводні» камені політичних питань, не брали участі в протестах проти рішень влади, особливо російської, не підписували документів, що могли підважити уявлення влади про їхню лояльність. Чоловіки родини і деякі жінки, та ж Анастасія Скоропадська, зосереджувалися на тому, щоб добре давати раду розвитку власних маєтків і не гребували захопленням ґрунтів і майна підлеглих. Родина вела нескінченні судові справи через позови проти них скривджених. І не менше вони так само позивалися між собою.

Бачимо різні приклади вирішення складних ситуацій у родині. Десь намагалися підтримати найменше забезпечену сестру (від Анастасії та братів), а десь – розподілити по-своєму спадок батька, знищивши його заповіт і обійшовши інтереси молодшого брата. Теплі родинні зустрічі не заважали Якову давати збіднілій тітці гроші під заставу родинного срібла чи забути про дядька в останні місяці його життя. Моральна підтримка

вдови молодого племінника не заважала тут же рекомендувати управителю маєтку слідкувати за її витратами, і взагалі утримувати роками маєтності племінників за собою, позбавляючи можливості розпорядитися спадком.

Марковичі були людьми своєї епохи, з властивими їй цінностями. І коли час змінювався, змінювалися й взаємини в родині. У Марковичів – не на краще. Частина гілок роду збідніла, що посилювало майнові сварки. Зростання чисельності бокових гілок додало відчуження і розв’язало руки таким, як Яків, хто прагнув задовольнити власні інтереси, що добре демонструє судова справа між спадкоємцями Андрія Марковича. Однак варто цінувати й позитивний внесок Марковичів в розвиток історії та культури, адже Якову Марковичу і його щоденнику завдячуємо нашою можливістю час від часу зазирати за лаштунки історії.

2.5. ТЕСТАМЕНТ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКОВНИКА ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА КОЧУБЕЯ (бл. 1680 – 1743 рр.)

Наталія Гаврилишина

кандидат історичних наук,

Державна наукова установа

«Енциклопедичне видавництво»

e-mail: natali_skripchen@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3854-2468>

Інтерес до встановлення персонального складу козацько-старшинського стану Гетьманщини невпинно зростає. Рід Кочубеїв посідав чільне місце в середовищі козацької еліти. Для дослідження персонального складу, біографій членів роду, їх соціальних контактів, комплексу маєтків важливу роль відіграють тестаменти.

Тестамент (від лат. – заповіт, завіт, духівниця) – назва заповіту в джерелах права Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, України-Гетьманщини до початку ХІХ ст.; акт односторонньої волі щодо розпорядження особою своїм майном на випадок смерті¹.

Мета дослідження – проаналізувати та ввести до наукового обігу тестамент полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея (бл. 1680–1743 рр.). Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) і спеціально-історичних методів (історико-генетичний, історико-антропологічний, історико-порівняльний, просопографічний) із принципами історизму, об'єктивності, системності. Наукова новизна. Проаналізовано структуру тестаменту В.В. Кочубея (1743) та його зміст, оцінка інформаційного наповнення.

В період російсько-української війни, коли ворог намагається знищити населення України та нашу культурно-історичну спадщину, є архіважливим ввести до науково обігу максимальну кількість історичних джерел, зберегти їх для дослідників. За об'єкт дослідження взято копію тестаменту В. В. Кочубея, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Варто зазначити, що будівля ІР НБУВ постраждала під час

¹Волощенко О. М. Тестамент. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. Т. 6 : Т – Я. URL: <https://cyclon.com.ua/content/view/1379/1/1/7/> (дата звернення: 30.04.2023).

російської ракетної атаки (22 жовтня 2022 р.). Саме ці події спонукали до оприлюднення одного із важливих джерел з історії козацької старшини.

Тестаменти є цінним джерелом, тому історики активно досліджують їх. Інтерес козацької старшини до свого минулого, а також прагматичні потреби збереження і підтвердження прав на свої володіння, сприяли збереженню документів особового походження та формування фамільних архівів¹. Очевидно із текстами документів із архіву Кочубеїв (в тому числі із заповітом) працювали свого часу О. Лазаревський (1834–1902 рр.)² та В. Модзалевський (1882–1920)³.

Сьогодні активно вводяться в науковий обіг тестаменти шляхти⁴, волинських міщан⁵, духовенства⁶ тощо. Тестаменти козацької старшини опубліковані В. та О. Кривошеями⁷, С. Павленком⁸ та ін. Сучасні дослідники Ірина та Ігор Кривошеї⁹ в своїх публікаціях подали детальний аналіз історіографії з даної проблематики, а також розпочали процес консолідації відомих на сьогодні документів козацької старшини. За їх підрахунками для аналізу доступні 214 документів (із них 61 жіночий) з періоду існування Української козацької держави (станом на 2022 р.)¹⁰.

¹ Скрипченко Н. А. Історія фамільного архіву Кочубеїв (II половина XVIII ст. – 1785 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. Вип. XXXIII. С. 12–17.

² Лазаревський А. Очерки малоросійських фамилий. Матеріали для історії общества в XVII – XVIII вв. Кочубей (В. Л. Кочубей), Мазепа и М. Кочубей. *Русский архив*. 1876. Т. 3. С. 438–455.

³ Модзалевский В. Л. Малоросійський родословник : в 4 т. Киев : Типография Товариства Г. Л. Фронцкевича, 1910. Т. 2 : Е – К. 720 с.

⁴ Винниченко О. «Своя смерть»: річсполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаменами). *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. Т. 2 : Світ речей і повсякденних уявлень. С. 272–297.

⁵ Білоус Н. За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі документів кінця XVI–XVII століть. Київ: Інститут історії України НАНУ; видавничий дім «Простір», 2021. 536 с.

⁶ Кривошея О. В. Тестаменти як джерело до історії духовенства. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського*. 2008. Вип. 13. С. 331–334

⁷ Кривошея В. В., Кривошея О. В. Заповіти козацької старшини Гетьманщини: кількість, географія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXVIII. Запоріжжя, 2010. С. 435–442; Їх же: Інформативні можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини. *Козацька скарбниця: Гетьманські читання*. Вип. 7. Чернівці, 2011. С. 8–40.

⁸ Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / упор. С. О. Павленко. Київ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2008. 1144 с.

⁹ Кривошея І. І., Кривошея І. І. Тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення. *Український історичний журнал*. 2019. №5. С. 147–166.

¹⁰ Кривошея І. І., Кривошея І. І. Реєстр документів козацької старшини XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2022. Число 2. С. 153.

Василь (II) Васильович Кочубей (до 1684–1743 рр.), син генерального судді Василя (I) Леонтіївича Кочубея (бл. 1640 – 1708 рр.) та Любові Федорівни Жученко (? – 1722 рр.). 1708 р. розпочав канцелярську службу, 1718 р. йому було надано чин бунчукового товариша. Призначений полтавським полковником 1727 р.¹.

Тестамент, який аналізується у цій статті є копією, що входить до підготованого до друку багатотомного видання «Матеріали до історії диканського маєтку Кочубеїв» (1928 р.), упорядкованого істориком, архівістом і джерелознавцем Павлом Клепацьким (1885 – після 1938 рр.). Публікація мала стати документальним додатком до однойменної докторської дисертації історика. Зокрема, I-й том збірника включав маєткові акти фамільного архіву Кочубеїв, із якими Клепацький працював від 1919 р., посприявши їх збереженню й перевезенню до Полтавського крайового історичного архіву (нині – Державний архів Полтавської області)². Після Другої світової війни оригінальні папери Кочубеїв були втрачені, тому збережені копії несуть велику цінність. Машинопис Клепацького (з його власноручними правками) зберігається ІР НБУВ³.

Основні частини, з яких зазвичай складаються тестаменти козацької старшини: інвокація (Invocatio), інтитуліція (Intitulatio), аренга (Arenга), диспозиція (Dispositio), короборація (Corroboratio); Datum, subscriptio – кінцевий протокол, дата й місце, підписи тестатора й свідків, печатки⁴.

Тестамент В. Кочубея розпочинається із пояснення причини укладення тестаменту (аренги): «...от приключившойся зь божієго посѣщенія жесткой мне болезни, весьма на своимъ здоровью ослабивши...»⁵.

Наступним елементом є традиційна диспозиція, що поділяється на першу частину – це розпорядження стосовно поминання душі, та другу – розподіл майна між нащадками. В. Кочубей заповідав 5 000 рублів на поминання душі, які повинні були роздати на убогі церкви, монастирі і

¹ Універсал гетьмана Д. Апостола полтавському полковнику В. Кочубею про порядок збору податків. 1727 р. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2873. 14 арк.

² Ясь О. Клепацький Павло Григорович. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2007. Т.4 : Ка-Ком. С. 347.

³ Клепацький П. Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв. Т. 1 : Документи маєтків (гетьманські універсали, царські грамоти, жалувані грамоти, акти судові, листи купчі й мінові, духовницькі та інші). Полтава, 1928. / Машинопис. ІР НБУВ України. Ф. X. Спр. 8438. Арк. 106–113.

⁴ Кривошея І. І. Жіночі тестаменти родин козацької старшини XVII–XVIII ст. *Емінак*. 2022. №1 (37). С.7–24.

⁵ Клепацький П. Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв... Арк. 106.

жебракам. Аналізуючи легати на побожні цілі, можна деталізувати церковні фундації, які перебували під опікою Кочубеїв та їх ктиторські обов'язки. Серед таких Полтавський Хрестовоздвиженський монастир¹, оскільки полковник вручив на реставрацію мурованої церкви на честь Воздвиження Чесного Хреста кошти (передані раніше полтавському війту). За свідченням археолога та краєзнавця В. Бучневича (1860–1928 рр.) саме В. Кочубей відбудував монастир після Полтавської битви (1709 р.)². З тестаменту довідуємось, що його батько В. Л. Кочубей був фундатором Трьохсвятительської церкви в м. Києві, тому син також виділяв на неї «репарацію» 500 рублів³.

Друга частина диспозиції заповіту стосується розподілу нерухомого та рухомого майна серед нащадків. Ці відомості дають можливість доповнити генеалогічні розвідки, прослідкувати географію маєтностей, розвиток господарства у них, тощо. Розпочинається ця частина диспозиції з інформації про посаг донькам. Для початку батько заповідав по 2 тисячі рублів та іншого рухомого майна із його будинку в той час, коли вони будуть одружуватись. Старша донька Олена, на момент укладення заповіту, вже овдовіла. За життя батька вона вийшла заміж за пана Івана Турковського (? – до 1743 рр.), але очевидно була одружена вдруге вже після смерті батька⁴. Батько згадував, що вона вже отримувала 2 200 рублів, але тепер успадкувала ще 800 рублів і 1 000 червоних золотих. Із прикрас («клеянотовъ») Олена отримувала канак (шийна прикраса) та діамантовий перстень⁵.

Підстарша донька Марфа Лизогубова теж вже отримала при одруженні 2 500 рублів, а згідно тестаменту отримувала ще 1 000 червоних золотих, 2 перстні (з діамантами та сапфіром), 1 зламаний хрест із діамантом. Тож на момент укладення заповіту (1743 р.) вона вже була

¹ Вечерський В. В. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві. *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві](https://vue.gov.ua/Хрестовоздвиженський_монастир_у_Полтаві) (дата звернення: 30.04.2023).

² Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках: с пл. Полтав. битвы и достопримечательностями г. Полтавы. Изд. 2-е, испр. и доп. Полтава : Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1902. С. 184-185.

³ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. 2-ге вид. Нью-Йорк : Український музей, 1987. С. 17.

⁴ Справа про повернення канцеляристу Генеральної військової артилерії Івану Грозинському донесення Олени Кочубеївни Тарнавської в зв'язку з відсутністю вірчого листа Грозинському для ведення справи про спір Кочубеївни з бунчуковим товаришем Василем Борковським за маєтності в Стародубському і Гадацькому полку. 4 квітня 1752 – серпень 1753 рр. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11565. Арк. 2.

⁵ Клепацький П. Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв... Арк. 107.

заміжня за Лизогубом. На думку історика В. Заруби, її обранцем був Василь Семенович Лизогуб¹.

Анастасія «Яковлева»² Кочубей, виходячи заміж вже отримала від батька 2 000 руб. Згодом їй заповідав ще 1 000 рублів срібної монети, 1 000 червоних золотих, хрест із червоним каменем і діамантиками, перстень з рубіном, перстень з блакитним смарагдом, золоті сережки³.

Тож три старші доньки, на момент укладення заповіту (1743 р.), вже були одружені. У заповіті батько лише констатував розміри посагу, однак залишалась малолітня Уляна, про майбутнє якої він мав попіклуватись. Їй заповідав батько: 3 000 рублів срібної монети, 1 000 червоних золотих, 2 круглих діаманти, 2 діамантових хрести, 8 перстнів, 6 пар золотих сережок, «60 зерен» перлів, три золотих ланцюжки. У тестаменті В. Кочубей делегує найстаршим дітям зобов'язання щодо найменших дітей. Олена повинна була дати сукно із батьківського маєтку та «виконати роль матері малій сироті», разом і братами — організувати весілля для Уляни. На скільки виконав останню волю батька старший син Семен Кочубей, з'ясовуємо із запису Якова Марковича (1696–1770 рр.) в своєму щоденнику. 23 травня 1759 р. зазначено про весілля Уляни та Івана Скоропадського (? – 1782 рр.), яке відбувалося у будинку Семена Кочубея в м. Глухові⁴.

Як бачимо, доньки не отримували нерухомість, а лише гроші та прикраси із дорогоцінним камінням. Інша ситуація успадкування по чоловічій лінії, оскільки до синів переходили всі маєтки, ґрунти та угіддя. Відомо, що після страти В. Л. Кочубея в 1708 р., родина втратила свої землеволодіння. Згідно гетьманського універсалу від 15 грудня 1708 р. та царського указу від 3 березня 1710 р. Кочубеям поверталися маєтності. Ці документи в поєднанні з тестаментом В. Кочубея допомагають проаналізувати економічний потенціал родини, процес успадкування окремих населених пунктів, що надовго закріпилися за представниками клану Кочубеїв, результати відповідного дослідження було оприлюднено в 2013 р.⁵

¹ Заруба В. М. Козацька старшина гетьманської України (1648 – 1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2011. С. 707.

² Її чоловіком був бунчуковий товариш Яків Лизогуб.

³ Клепацький П. Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв... Арк. 107.

⁴ Маркович Я. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717 – 1767 гг.) : в 3 ч. / ред. А. Лазаревский. Киев : Киевская Старина. 1895. Ч. 2 : 1726 – 1729. С. 359-360.

⁵ Гаврилишина Н. Маєтності роду Кочубеїв (II половина XVIII – 60-ті рр. XVIII ст.): формування, господарство, географія. *Краснзнаство: науковий журнал*. 2013. Ч. 3. С. 149-157.

Розподіл нерухомого майна в тестаменті, розпочинається із переліку успадкованого старшим сином Семеном Кочубеєм¹ (1725–1779 рр.). Йому від батька в Полтавському полку перейшли села Жуки та Стасівці, сільце Демидівка, сільце (слобідка) Іскрівка Трибовська, село «Локовщина», «деревня Тамлик» (Тагамлик), «деревня» Федорівка із посполитими. В тому ж полку отримав хутори: Коломак, Пшчанський, Роменцівський, Савченків, Ясиновський. У володіння Семена переходив батьківський будинок у селі Жуки, два двори в місті Полтаві, ще один – у селі Малі Будища із солодівнею (приміщення, де готують зерно для солоду) та підсуїдками, також — двір «Трибовський». В Полтаві «коморь лавочних при мосту на ринку пять надцять, и вь крамарскомь ряду две коморь»².

Аналіз тестаменту дає можливість простежити різновиди промислів, якими займались у господарствах Кочубеїв. Серед основних промислів, що давало прибутки — млинарство, тому за найстаршим були закріплені млини поруч із отриманими володіннями на р. Ворсклі (3), р. Говтві (2) та на р. Тамлик (Тагамлик) (1). Серед інших промислів: мисливство, бортництво (бджільництво), рибальство тощо. В переліку деталізовано передачу ґрунтів, орних земель, сінокосів, сінокісних луків, лісів. Переходили С. Кочубею пасіки: Жуківська (біля с. Диканька), Стасівська (близ с. Стасівці).

Другий син Василя Кочубея – Павло (1736/1737 – 1786 рр.) – отримав село Диканьку з двором і будівлями, «деревню» Нові Млини, село Іскровку Ровенську, хутори: «Кочубеївка» (з людьми), «Стрелцевській», Балсянівський зі ставом, хутір на р. Середня Говтва та хутір куплений у диканського попа біля Диканьки. Встановити географічне розташування хуторів досить тяжко, оскільки за ними часто не закріплювалася конкретна назва. Серед іншого млини на р. Ворскла та на р. Говтві, «мелничка» біля с. Диканька, «млинок» на ставку Сідаковому, сінокоси, орні поля. Окремо батько зазначав, що Семен та Павло повинні самостійно поділити між собою ґрунти на р. Оріль, пасіки, лісні угіддя, рибні ловлі, сінокоси³.

Василь (III) Васильович Кочубей (? – до 1792 рр.) за батьківським заповітом 1743 р. отримав у Ніжинському полку с. Ярославець з двома

¹ Гаврилишина Н. Генеральний обозний Семен Васильович Кочубей (1725–1779 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 36. С. 50–54.

² Клепацький П. Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв... Арк. 108.

³ Клепацький П. Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв... Арк. 108.

дворами (старим і новим), із людьми, броварнею, пасікою, господарськими будівлями та іншими угіддями. У Кролевецькому уїзді того ж полку отримав с. Дубовичі з людьми, млином і ставом; хутір Ретик із двором, млинами, «винним заводом»; хутір зі ставом, млином та сінокосом на р. Сейм в урочищі Гайвороне¹. У Стародубському полку Новгородського уїзду – «селце» Стара і Нова Гута з винним та скляним «заводами», що є свідченням розвитку гутництва у цьому регіоні.

За тестаментом молодший син Петро Кочубей (? – 23 липня 1769 рр.) отримав в Ніжинському полку Борзненського уїзду село Кунашівка з двором, господарськими будівлями, ставом, садом, греблею з млином, тощо; в селі Бахмач – дворик з посполитими; в Бахмацькій сотні – с. Тинниця з двором і посполитими; хутір «Песковській» з угіддями. Успадкував у м. Батурин двір з будівлями і садом, млин з греблею на р. Сейм, пасовище та «лесь зь винничнимь заводомь и из казанами, и близь села Озаричь имеющийся бор мой»².

Якщо старші брати отримували володіння, які концентрувались переважно в одному, або двох полках, то менші сини навпаки. Так Петро став власником села Змітнів (Сосницька сотня Чернігівського полку), села «Рудяковъ» (Воронковський уїзд Переяславського полку) з людьми, двором та угіддями. У Стародубському полку в Новгородському уїзді: «...обретающейя боровой пуще моей часть, котороя къ двору Березковскому належать, Березковській дворъ, с строеніями и виннчнимь заводом и из казанами люди і две мельнички», а також хутір з двором, винокурнею з казанами, ліс на річці Братовці³. В м. Києві на Подолі біля церкви Воскресіння Господнього отримав двір «зо всемь строеніємъ».

Бачимо, що Семен отримав від батька солодівню, а інші сини – винниці з мідними казанами і трубами, «або заводи». Ці згадки є прикладом того, що Кочубеї займались гуральництвом (винокурінням), тобто виробництвом спирту, горілки з крохмалистих чи цукристих речовин. До об'єктів промислового призначення, пов'язаних з гуральним виробництвом, належали винокурні, солодовні, бражниці, пивоварні, шинки. Винокуріння та шинкування перетворилось на стабільний прибуток для козацької старшини та держави в цілому. Поширення галузі пояснювалося тим, що переробка зерна на горілку давала прибуток у два – чотири рази більший, ніж його продаж. За добу один казан міг виробляти від 1 до 4 відер горілки. На жаль, відсутні економічні показники

¹ Там само. Арк. 109–110.

² Там само. Арк. 110

³ Клепацький П. Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв... Арк. 109-110.

рентабельності цього промислу на середину XVIII ст. в маєтностях Кочубеїв, але на кінець XVIII ст. дохід від збуту гуралень становив понад 40% прибутку Диканської економії.

Тестамент В. Кочубея містить санкції, очевидно він переймався збереженням майна родиною. Наказував, що після смерті когось із дітей — успадковують майно сини, ділять його порівну, або ж викупляють грішми. В цій частині заповідач прощав борг міщанина Данила Яковлева з Полтави (400 рублів), який мала сплачувати вдова Феодосія з дітьми.

На окрему увагу заслуговує наступна частина тестаменту. В кінці заповіту батько вирішив згадати про ще одну доньку. Ганна (Анна) Кочубей без батьківського благословення вийшла заміж за колезького радника, переяславського полковника Степана Васильовича Томару (1718 – ? рр.) та втекла з батьківського дому. За що подружжя Кочубеїв викреслило її з числа власних дітей та позбавило права на спадщину, однак В. Кочубей змінив свою думку «ради християнської должности, при моей кончине». 1743 її було прощено, повернуто до числа дітей, але «без всякого наследія»¹.

В прикінцевих положеннях батько заповідає розділити між 4 синами майно, яке залишиться (посуд, клейноти, тканини, горілка, зброя та кінська зброя, вівці і т.д.).

Корборація містить інформацію про основного розпорядника, старшого сина Семена, який «боячись клятви батьковской і гніву божьего» мав слідкувати за виконанням тестаменту та дивитись за меншими дітьми².

Тестамент був укладений 12 серпня 1743 р. у будинку полтавського полковника Василя Кочубея, що розміщувався у с. Жуки Полтавського полку (нині с. Жуки Полтавського району Полтавської області). Очевидно тестамент укладався під диктовку, бо маємо приклади емоційних переживань. Присутніми при «исповеди» був священник (духовник) церкви Пресвятої Богородиці Покровської Євстафій Данилович. Ця церква була черговою фундацією родини Жученків – Кочубеїв, оскільки на місці дерев'яної церкви Покрови Богородиці, діти полтавського полковника Кочубея збудували муровану (1770 р.)³. У церкві було поховано самого В. Кочубея, його дружину та двох неповнолітніх дітей.

1 Там само. Арк. 111.

2 Там само.

³ Курдиновский И. Село Жуки Полтавского уезда. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1869. 1 октября. № 19. С. С. 512.

Крім священника із с. Жуки, заповіт підписав полтавський піп Павло Волхонський церкви «Николая святителя Христова», очевидно мова йде про Миколаївську церкву в с. Диканьці¹ та полтавський городовий отаман (у вересні 1743 р.).

Козацька старшина намагалась узаконити свої тестаменти в міських книгах, тому цей заповіт було засвідчено у Полтавській полковій канцелярії. Його підписали полкові: обозний Іван Левенець, суддя Григорій Сахновський, писар Андрій Руновський, осавул Іван Сулима та писар полкового суду Яким Леотьев. Напевно, вже копію засвідчено під 1800 р. в Полтавській Городській поліції «при печатці».

Тестамент несе цінну інформацію щодо генеалогії, економічного потенціалу роду Кочубеїв, їх релігійності та міжособистісних стосунків. Сподіваємось, що аналіз структури та змісту тестаменту, представника козацько-старшинського стану розширить джерельну базу для характеристики соціально-економічного життя Гетьманщини.

¹ Вечерський В.В. Свято-Миколаївська церква в Диканьці. *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Свято-Миколаївська церква в Диканьці](https://vue.gov.ua/Свято-Миколаївська_церква_в_Диканьці) (дата звернення: 30.04.2023).

2.6. КОЗАЦЬКІ ТА СТАРШИНСЬКІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У СЕЛІ КОМАРІВКА ДРУГОЇ ПОЛКОВОЇ СОТНІ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ

Наталія Ревега

старший науковий співробітник

Науково-дослідного відділу

історичного краєзнавства

Національного історико-етнографічного

заповідника «Переяслав»

e-mail: natavital@ukr.net

ORCID: orcid.org/0000-0003-2127-9832

Село Комарівка Переяслав-Хмельницького району є одним із населених пунктів, що зникло з карти Переяславщини в наслідок затоплення Канівським водосховищем. Його згідно Постанови Ради Міністрів УРСР №929 від 12 серпня 1963 року «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Канівської гідроелектростанції» було виселено та затоплено.

Перша згадка про село датується 1574 р. Вона зазначена у «Старинное поученіе Переяславскому семинаристу при вступленіе его въ Киевскую академію», яке написав ієромонах Місаїл Бонячевський із с. Комарівки у 1772 р. У повчанні монаха зазначено, що рід Бонячевських у с. Комарівці бере початок з 1574 р.¹

На жаль, ґрунтового видання по даному селу не виявлено. Лише у монографії С.О.Беляєвої та А.І.Кубишева «Поселення Дніпровського Лівобережжя Х-ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі)» за 1995 р. є розділ «Поселення поблизу села Комарівка» у якому йде мова про археологічні розкопки у 1964 р.². Основною джерельною базою з дослідження с. Комарівка є «Полтавські єпархіальні відомості», матеріали Центрального державного історичного архіву України, м. Київ і Державного архіву Київської області, а також інші джерела.

У виданні «Генеральное слѣдствие о маестностяхъ Переяславскаго полка (1729-1731 г.)» зазначено, що «Село Комаровка, по свѣдительству

¹ Стороженко А. В. Очерки переяславской старины: исследования, документы и заметки. К.: Типография товарищества Г. Л. Фронцкевича и Ко, 1900. С.226.

² Белява С.О. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х-ХV ст. К.: Наукова думка, 1995. 109 с.

старожилов тамошнихъ, якъ они упомнятъ, з давнихъ временъ до ратуши Переясловской надлежало и нынѣ оная жъ ратушъ тимъ селомъ владѣть, по унѣверсаламъ Мазепи и Скоропадского» та відносилось до другої полкової сотні. Переяславська ратуш у Комарівці володіла 6 дворами¹. Згідно даного «сльдствія» крім с.Комарівки до другої сотні Переяславського полку, також, належали наступні села: Велика Каратуль, Козлів, Леляки, Студеники, Войнинці, Лецьки, Пологи, Циблі та Хоцьки.

Одним із джерел по дослідженню маєтності другої полкової сотні Переяславського полку у селі Комарівка є Малоросійській родословник. У даному джерелі можна знайти відомості про володіння у Комарівці та їх власників, зокрема відомих родів. У родословнику знаходимо, що представники роду Максимовичів у Комарівці, під час сотенно-полкового устрою, мали наділи. Зокрема, 5 червня 1690 р. Максим Васильківський, який знаходився в обороні гетьмана Мазепи, отримує гетьманський універсал. Згідно універсалу: «Ознаймуем, иж с певныхъ респектовъ и для частойнамъ в войсковыхъ потребахъ выгоды дознанной, маючи мы до пана Максима, обывателя Киевопечерского, и до сыновъ его всехъ ласкавую нашу прихильность, беремо его самого и сыновъ его пана Василя, пана Петра и пана Дмитрия Максимовичовъ под нашу гетманскую оборону, и все ихъ дома, хутори, млины, где колвекъ в якомъ полку власнимъ своимъ коштомъ набутие мають, от всякихъ повинностейъ войсковыхъ и мескихъ чинячи водними, при нихъ заховуемъ»².

Степан Петрович Максимович (онук Максима Васильківського) при гетьмані І.Скоропадському служив в Генеральній Військовій Канцелярії. До 1729 р. був військовим товаришем, а в 1735 р. був прийнятий під бунчук. У листопаді 1738 р. був звільнений з усіх служб по старості і хвороби «ради цынготной болезни, подагри и колки гемороидалис, которая называется утеснение крови и печени». Після смерті батька 21 квітня 1711 р., був взятий під оборону гетьмана І.Скоропадського, а той затвердив за ним млинок у Комарівці та інші володіння. Гетьман Д.Апостол своїм універсалом від 2 березня 1729 р., також взяв його під свою опіку, і затвердив за ним млинок в с.Комарівка з хутором, підсусідками і озером Петрицьким. Все це майно, після його смерті, перейшло до його сестри Максимович Елени Петрівни, оскільки він не

¹ В.Мякотин. Генеральное сльдствие о маєтностяхъ Переяславскаго полка (1729-1731 г.). Харьковъ: Типографія Губернскаго Правленія, 1896. С.9-10,37.

² Модзалевский В.Л. Малоросійский родословник. Т. 3: Л-О. Киев, Типо-Литографія «С.В.Кульженко», 1912. С.297.

мав власних дітей¹. Вона ж 24 січня 1750 р. поділила спадок між своїми дітьми, а собі залишила деякі наділи і хутір Комарівський із винною будівлею та іншими землями². Вона була дочкою значного товариша Переяславського полку.

Яків Іванович Безбородько (батько Андрія Безбородька, який був генеральним писарем Генеральної військової канцелярії у 1741-1742 рр. та 1751-1762 рр. за часів гетьманства Кирила Розумовського), значковий товариш Переяславського полку (1724-1730) 23 квітня 1724 р. придбав у Івана Щербини ліс, гай і землю у Комарівці «за гових грошей доброї монети золотих п'ятсот столповой, сумми»³. Варто зазначити, що у селі до виселення існував топонім «Хутір Безбородьків».

Пантелеймон Іванович Берло, син військового канцеляриста 1764 р., полкового судді у відставці 1773 р. Івана Андрійовича Берла, корнет (1805). У 1805 р. за ним у Комарівці числилося 108 осіб чоловічої статі⁴.

Євстратій (Євстафій) Іванович Гулак, син Переяславського полкового обозного та Переяславського наказного полковника Івана Івановича Гулака, онук генерального обозного при гетьмані Петру Дорошенку Івана Гулака. Євстратій Гулак народився 1662 р. З 1709 р. він Переяславський полковий сотник (другої сотні). Приймав участь у походах на Кодень, під Бендерами, Печорами, Вільной, проти шведів за Смоленськом і під Полтавою, під Руською Косою (де впіймав 26 шведів) і під Кам'яним Затоном, в Сулацькому, Дербентському і Кримському походах і під Очаковим. 20 квітня 1739 р. – звільнений від сотничого уряду в зв'язку із старістю. Станом на 1729 р. володів землями у с. Комарівці. Також у даному селі йому належали у 1726 р. – 8 дворів, а у 1743 р. – 15 дворів⁵.

Федір Іванович Гулак, син Переяславського полкового сотника (другої сотні) Івана Євстратійовича Гулака, онук Євстратія Івановича Гулака. Він був військовим товаришем у 1782 р., а з 23 квітня 1782 р. – полковий осавул. Федір Гулак у 1783 р. володів маєтком в с. Комарівці. Помер до 1798 р.⁶

¹ Там само. С.303.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 2: Е-К. Киев, Типографія, Т-ва Г.Л.Фронцкевича, 1910. С.230-231.

³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 1: А-Д. Киев, Типографія, Т-ва Г.Л.Фронцкевича, 1908. С.42.

⁴ Там само. С.53.

⁵ Там само. С.366.

⁶ Там само. С.368.

Андрій Григорович Іваненко, син Брацлавського полковника у 1708-1712 рр. Григорія Івановича Іваненка, який 25 січня 1729 р. звільнений зі служби у відставку у свій дім Переяславського полку, у зв'язку із старістю, брат останнього Переяславського полковника Григорія Григорович Іваненка. Андрій Іваненко 21 липня 1773 р. був генерал-ад'ютантом в генералітетському штабі, а в 1776 р. був при фельдмаршалі графі П.О.Румянцеві, бригадир Курського піхотного полка, генерал-майор. Станом на 1782 р. у Комарівці за ним числилося 61 чоловік та 64 жінки (разом з братом Олександром, який з 27 червня 1802 – по 1805 р., з січня 1809 – по січень 1812р. був Переяславським повітовим маршалом), а у 1795 р. (з братом Олександром) – у селі мали 46 чоловіків і 52 жінки. Помер до 1795 р.¹.

Олександр Олександрович Іваненко, син Олександра Григоровича Іваненка, який народився 12 січня 1808 р. у с. Дем'янці Переяславського повіту. Він був почесним наглядачем Переяславським повітовим училищем, а у 1865-1874 рр. – Переяславський повітовий предводитель дворянства. Станом на 1835 р. у Комарівці за ним числилося 4 душі, а у 1850 р. – 24 душі².

Лаврентій Фомович (Хоменко), бурмістр Переяславського магістрату 1709-1714 рр., віт Переяславського магістрату 1714-1731 рр., який 17 квітня 1689 р. купив у свого отчима Івана Коптевича, зокрема і 5 підсудків в с. Комарівці³.

Михайло Семенович Капцевич, син сотника першої Переяславської полкової сотні Семена Лаврентійовича Капцевича, онук Лаврентія Фомовича (Хоменка), значковий товариш Переяславського полку, військовий товариш, у 1782 р. Переяславський повітовий суддя, титулярний радник, засідатель Переяславського повітового суду в 1786-1796 рр., колезький асесор у 1786-1798 рр. Михайло Капцевич володів людьми у с. Комарівці в 1788 р. і 1798 р.⁴.

Костянтин Олексійович Лесеневич народився між 1694 р. та 1701 р. З 1725 р. – на службі військовим канцеляристом в Генеральній Військовій Канцелярії, в 1730-1731 рр. – Прилуцький полковий комісар, бунчуковий товариш, з 1735 р. – Переяславський полковий писар, а в 1739-1757 рр. –

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 2: Е-К. Киев, Типографія, Т-ва Г.Л.Фронцкевича, 1910. С.179,181-183.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 2: Е-К. Киев, Типографія, Т-ва Г.Л.Фронцкевича, 1910. С.186.

³ Там само. С.298.

⁴ Там само. С.299.

Переяславський полковий суддя. Помер 19 жовтня 1757 р. У 1764 р. його дітям належали 17 посполитих с. Комарівки¹.

Із Сулимівського архіву про «Розподіл маєтків генерального хорунжого Івана Федоровича Сулими, між його спадкоємцями від 6 червня 1756 р.» стає відомо, що Переяславський полковник Федір Сулима мав володіння у с.Комарівці. Одна половина володінь перейшла до Елени Носенкові (донька Ф.Сулими) і її дітям. А інша половина її зятю, Чернігівському полковому писарю, Андрію Якимовичу і його дружині Ксенії. У джерелі не зазначено хто саме отримав спадок у Комарівці, а лише зазначено що він складався із 5 посполитих дворів, у яких було 6 хат, та невеликий чагарник².

Генеральний опис Малоросії або Рум'янцевський опис, – надзвичайно цінне, унікальне джерело для дослідження козацького населення України у XVIII ст. У 2019 р. вийшла книга Ю.Б. Коржова «Пологи-Вергуни. Село в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 років. Переяславський полк» у якій публікується оригінал документу, відомості про козацькі господарства с. Пологи-Вергуни, укладеного під час проведення Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр., серед даного поселення є згадки про козацькі володіння у селі Комарівка.

Зокрема, що Безбородько (?) абшитований суддя генеральний біля села мав землю, яка межувала з лісом Лаврена Менделя з Вергунів, з міщанином переяславським Кирилом Савоненком³.

Також, козаки вергунівські, а саме рід Мойсеєнків, мали поля, які межували з комарівською дорогою⁴. Вони володіли лісом під с.Комарівкою. Даний ліс їм дістався від їхнього померлого батька, козака поголо-вергунівського Грицька Мойсеєнка, а йому від його батька. Їхній ліс межував з лісом: «козаковъ хоцковскихъ Остапа и Зѣнця Стоѣшенковъ»⁵.

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 3: Л-О. Киев, Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1910. С.236-237.

² Сулимівський архів. Фамільні бумажі Сулимів, Скорунів і Войцеховичей. XVII-XVIII в. Київ: Типографія К.Н.Милевського, 1884. С.94-95

³ Коржов Ю.Б. Пологи-Вергуни. Село в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 років. Переяславський полк. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2018. С.59-60.

⁴ Там само. С.8.

⁵ Там само. С.11.

Ще один комарівський ліс Мойсеєнків знаходився в урочище Потоки. Також у цьому урочищі мали наділи хорунжий сотенний Іван Мостовий та козак з с.Чобітьки Голота¹.

Під селом Комарівкою лісом володіла вдова Ошкала. Цей ліс дістався їй від її чоловіка, козака полоого-вергунівського Степана Ошкала . З однієї сторони її ліс межував з наділом значкового товариша сотні Яготинської Петра Ошкали, а з іншої була стара комарівська гать².

В урочищі Калачникова гребля у с.Комарівка володіли лісом Антоненки. Даний ліс дістався їм від їхнього померлого батька, козака вергунівського Петра Антоненка. Який він придбав у козака із с.Полог-Яненок Семена Дорошенка 1 червня 1748 р., за 20 рублів³.

Охрим Гомонушенко володів лісом у с.Комарівка, який знаходився над урочищем Пешанка. Дістався він йому в «посесию» за дружиною Оксаною, від її померлого батька, козака лецьківського Лаврина Москаленка, а йому від його родичів. Межував ліс з володіннями козаків лецьківських Павла Тимошенка та Федора Юрченка⁴.

З прашурів вергунівський козак, Мартин Радченко володів лісом у с.Комарівка в урочищі Тетеровщина. Даний ліс межував з володінням сотника полкового Івана Гулака та другого бунчукового товариша Григорія Іваненка. Даний ліс дістався йому від його предків⁵.

У с.Комарівка володів лісом Лаврин Мендель – вергунівський козак, син Йосипа Менделя. Його ліс межував з однієї сторони з козаком малокаратульським Грицьком Кучеренком, з другої – вінницьким козаком Костею Соломкою, а з третьої – абшитованого судді генерального Безбородька. Даний ліс дістався йому від його батька-козака, який був куплений 28 липня 1723 р. у вергунівського посполитого Мойсея Тимофєєва, за 5 руб.50 коп.⁶

Під с.Комарівкою в урочищі Медвенки був ліс, який належав козаку вергунівському Максиму Кузьменку. Даний ліс дістався йому у спадок від предків. Його син Кіндрат Кузьменко теж володів лісом під Комарівкою. Одну частину даного лісу він купив у козака третьої полкової сотні, жителя «задолгомостянского» Федора Сияківського 2 березня 1761 р. за

¹ Там само. С.11.

² Там само. С.15.

³ Там само. С.23.

⁴ Там само. С.27.

⁵ Там само. С.35.

⁶ Коржов Ю.Б. Пологи-Вергуни. Село в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 років. Переяславський полк. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2018. С.60.

10 рублів, а другу половину – у козака другої полкової сотні, жителя с. Яненко Феска Плетеня 31 березня 1762 р. за 6 рублів¹.

Лецьківський козак Семен Чайка мав ліс за Комарівкою. Даний ліс дістався йому від його батька Павла Чайки (козака лецьківського), а він успадкував його від предків. Із однієї сторони, ліс межував з козаком с.Чобітки Максимом Надточєя, з другої – посполитого асаули полкового Лукашевича².

За Комарівкою, в урочищі Калениковий брід, мав ліс вергунівський козак Василь Мойсеєнко. З ним межував козак лецьківський Кузьма Галушка³.

Вергунівський козак подпомощик Яків Вертипорох володів лісом, між комарівськими лісами, в урочищі Медвянки. Він межував з лісом лецьківського козака Івана Чайки, а з другої – чобітського Ілька Козачка. Цей ліс він придбав 6 січня 1749 р. у вергунівського козака Івана Кузменка за 3 рублі⁴.

Син вергунівського козака Кліма Веревського володів лісом за Комарівкою в урочищі Чернечий ліс. Даний ліс він придбав у вергунівської Феськи Киселихи за 6 рублів. Межував ліс з лісом козака войнинського Василя Ковтуна та козака яненківського Оврама Власенка⁵.

Федір Савченко – вергунівський козак, володів двома комарівськими лісами. Ці володіння 20 березня 1754 р. він придбав у хоцьківського козака Прокопа Івахненка за 37 рублів. Один його ліс межував з лісом малокаратульського козака Гаврила Лиценка. Його брат (можливо двоюрідний) Грицько, поблизу Берлової вінниці у Комарівці, мав теж ліс. Цей ліс межував з лісом значкового товариша Петра Ошкали та козака лецьківського Павла Тимошенка. Даний ліс дістався йому від померлого батька, козака вергунівського Ничипора Савченка, а батько придбав його 28 березня 1744 р. у козака вергунівського Ігната Ошкали за 10 рублів⁶. Виборний вергунівський козак Семен Савченко (рідний брат Федора) при с.Комарівка, у Максимовичевого млинка, мав ліс, який успадкував від батька вергунівського козака Савки Романенка. Цей ліс з однієї сторони межував з військовим товаришем Лесеневичем. У Комарівці, Семен мав ще ліс який придбав особисто 9 березня 1743 р. у козака малокаратульського Процька Сидоренка за 9 рублів. Даний ліс

¹ Там само. С.70.

² Там само. С.80.

³ Там само. С.86.

⁴ Там само. С.99.

⁵ Там само. С.103.

⁶ Там само. С.111.

межував з лісом козака малокаратульського Процька Сидоренка, чобітського козака Кіндрата Корноушенка та лубенського полковника Івана Кулябки¹.

Козак Мендель неподалік від Комарівки володів лісом. Даний ліс з однієї сторони межував з лісом козака вергунівського Івана Корноуха, з другої вергунівського козака Микити Евтушенка, з третьої козака чобітського Корнія Дзекаленка. Цей ліс він придбав 17 червня 1744 р. у козака лецьківського Петра Нестеренка, за 6 рублів 20 копійок².

Між комарівськими лісами Іван Танкала мав декілька наділів:

- Перший ліс був у Чернечого хутора. Він межував з лісом з однієї сторони яненківського козака Омелька і Лукяна Кириченків, з другої чобітського козака Конона Романенка, з третьої сторони войнинського козака Грицька Печеника, з четвертої – було болото. Даний ліс він придбав 1746 р. у козака вергунівського Микити Евтуха, за 6 рублів.
- Там само був і другий ліс, через болото. Межував ліс з однієї сторони з лісом козака чобітського Івана Гончаренка, а з четвертої сторони з обозним генералом Безбородьком. Даний ліс він придбав за 7 рублів у козака чобітського Івана Гончаренка.
- Третім лісом володіли його сини Іван та Федір у Надточієвій вінниці. Межував ліс з однієї сторони із лісом хоцьківського козака Грицька Плигатара, з другої - Уласа Проценка, з третьої - козака яненківського Антона Плетеня, а з четвертої сторони болота пистого. Цей ліс сини придбали 6 лютого 1761р. за 12 рублів у яненківського Тимоша Грабаренка³.

На жаль, цілісний опис Комарівки у Генерального опису Лівобережної України за 1765-1769 роки не зберігся. Відомості про козацькі володіння також містяться у Генеральному описі с.Хоцьок.

Хоцьківський виборний козак Іван Григорія син Стріха за селом Комарівкою в урочищі Ситового болота мав сінокіс, який дістався від його пращурів⁴. Його пасинок Василь Данилов Юрченко із с. Лецьки володів лісом при самому селі Комарівці⁵.

¹ Коржов Ю.Б. Пологи-Вергуни. Село в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 років. Переяславський полк. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2018. С.114.

² Там само. С.123.

³ С.123-124.

⁴ ЦДІАК України. Ф.57. Оп.1. Спр.294. Арк.224.

⁵ Там само. Арк.224 зв.

Хоцьківський козак підпомічник Андрій Левченко при селі Комарівка в урочищі Васильківського озера мав сінокіс, а при комарівській дорозі – ліс, які дісталися йому від пращурів¹. Дані володіння ділив із своїм братом (ймовірно двоюрідним) Антоном Левченком².

Хоцьківський козак підпомічник Ігнат Литвиненко мав ліс на комарівській дорозі³. Даний ліс дістався йому та ще Грицьку і Каленику Литвиненкам від пращурів⁴.

Хоцьківські виборні козаки Леон та Андрій Матвіїви Христюки за селом Комарівкою володіли лісом, який дістався від їхніх пращурів⁵.

Хоцьківські козаки підпомічники Андрій та Грицько Долуденки поблизу села Комарівка володіли лісом, який дістався від їхніх пращурів⁶.

Вдова хоцьківського козака Параска Тимофіївна володіла сінокосом під селом Комарівкою в урочищі Святого дуба та лісом між комарівськими лісами в урочищі Колодного болота⁷. Дані володіння дісталися їй від померлого чоловіка, хоцьківського козака Кузьми Загорунач, а йому від пращурів⁸.

Хоцьківський виборний козак Конон Яковів Мелашич володів лісом поблизу Керасірської вінниці між комарівськими лісами. Даний ліс йому з братами Мелашиченкам від їхніх пращурів, який розділили із дядиною Мелашкою Сидориною⁹.

Хоцьківські виборні козаки Біловоли володіли лісом між комарівськими лісами в урочищі Мелаївщина¹⁰.

Хоцьківський виборний козак Георгій Іванов Лупач володів лісом між комарівськими лісами в урочищі Колодонь. Даний ліс дістався йому від померлого батька хоцьківського козака Івана Лупача, який придбав цей ліс у 1759 р. у козаків Яготинської сотні села Соснови Івана і Левка Ошкалів за 16 руб.¹¹.

¹ ЦДІАК України. Ф.57. Оп.1. Спр.294. Арк.233 зв.

² Там само. Арк.234.

³ Там само. Арк.251.

⁴ Там само. Арк.251 зв.

⁵ Там само. Арк.258.

⁶ Там само. Арк.259-259 зв.

⁷ Там само. Арк.270.

⁸ Там само. Арк.270 зв.

⁹ Там само. Арк.275 зв.

¹⁰ Там само. Арк.279.

¹¹ Там само. Арк.285 зв.

Хоцьківський виборний козак Вено Семенов Ткаченко володів лісом між комарівськими лісами в урочищі Галатовщини. Даний ліс він придбав в 1738 р. у хоцьківських козаків Никона і Антона Ходків за 10 руб.¹.

Хоцьківський виборний козак Семен Семенов Ткаченко володів такими наділами:

- сінокіс з лозою за селом Городище на лузі в урочищі Петрицького озера, який він придбав 12 квітня 1740 р. у жительок села Комарівки Любки Пашенкової та Параски Литвинової за 6 руб. 50 коп.²;
- ліс між комарівськими лісами в урочищі Мелаївщина, який він придбав в 1738 р. у хоцьківського козака Івана Василенка за 6 руб. 50 коп.³;
- ліс між комарівськими лісами в урочищі Мелаївщина, який він придбав в 1743 р. у хоцьківського козака Прокопа Івахненка за 5 руб.⁴.

Хоцьківський виборний козак Федір Михайлов Міщенко володів такими наділами:

- сінокіс на комарівському лузі в урочищі болота, яке найменувалось Вирок. Даний сінокіс дістався йому від померлого батька Михайла Денисенка (батька), який придбав цей ліс 17 червня 1717 р. у жителя села Циблі Яцька Долгута за 3 руб.⁵;
- сінокіс на комарівському лузі в урочищі Петрицького озера. Даний сінокіс дістався йому від померлої його тещі, козачки лецьковської Агафії Тимошихи Москалівни (за першої дружини Зінкою Красножоповною), в посесію 1 квітня 1743 р.⁶;
- сінокіс на комарівському лузі в урочищі Княжим, який дістався йому у спадок від пращурів⁷;
- ліс між комарівськими лісами в урочищі Завойчесшим монастирським лісом, який дістався йому у спадок від пращурів⁸;
- ліса між комарівськими лісами в урочищі Малаївщина та поблизу в урочищі На болоті. Ці ліса дісталися йому від померлого батька,

¹ Там само. Арк.288.

² Там само. Арк.287 зв.-288.

³ ЦДІАК України. Ф.57. Оп.1. Спр.294. Арк.288.

⁴ Там само. Арк.288-288 зв.

⁵ Там само. Арк.296.

⁶ Там само. Арк.296 зв.

⁷ Там само. Арк.296 зв.

⁸ Там само. Арк.296 зв.

хоцьківського козака, Михайла Міщенка, який придбав їх 16 серпня 1729 р. у Хоцьківської громади за 6 руб.¹.

Хоцьківські виборні козаки Василенки володіли сінокісом на комарівському лузі в урочищах Маліяровщини та Грабарки. Даний сінокіс дістався їм у спадок від померлого батька, хоцьківського козака, Василя Никоненка, який придбав їх 20 січня 1768 р. у жительки Комарівки, вдови Марії Пасчихи за 3 руб.².

Хоцьківський виборний козак Артем Василенко володів лісом між комарівськими лісами в урочищі Товкачевого болота, який дістався йому у спадок від пращурів одна частина, а інша – придбав у 1763 р. у брата Ничипора за 12 руб.³.

Хоцьківський виборний козак Матвій Петров Товкач володів лісом між комарівськими лісами в урочищі Товкачевого болота, який дістався йому у спадок від пращурів⁴.

Хоцьківський виборний козак Іван Цибуленко володів лісом між комарівськими лісами за урочищем Ліпніна. Даний ліс дістався йому від померлого батька Корнія Цибулі, який придбав їх 1 жовтня 1756 р. у значкового товариша Михайла Лисевича за 15 руб.⁵

Хоцьківські виборні козаки, рідні брати Матвій і Антон Семенови сини Лисенки володіли такими наділами:

- сінокіс за селом Комарівкою в урочищі Кривця, який дістався їм у спадок від пращурів;
- сінокіс за селом Комарівкою в урочищі Кривця, який дістався їм у спадок від пращурів;
- ліс між комарівськими лісами в урочищі Товкачевого болота. Даний ліс дістався їм у спадок від померлого батька Семена Лисенка, який придбав його 19 лютого 1723 р. у хоцьківського козака Антона Ковалю за 19 руб., а іншу частину – 16 лютого 1699 р. у хоцьківської козачки Насті Мурой за 9 руб. і 70 копійок⁶.

Хоцьківські виборні козаки Андрій і Грицько Іванови Бузницькі володіли такими наділами:

- сінокіс на комарівському лузі в урочищі Погорілого озера⁷;

¹ Там само. Арк.296 зв.

² Там само. Арк.302.

³ Там само. Арк.302 зв.

⁴ ЦДІАК України. Ф.57. Оп.1. Спр.294. Арк.302.

⁵ Там само. Арк.302 зв -303.

⁶ Там само. Арк.305.

⁷ Там само. Арк.308 зв.

- ліс між комарівськими лісами в урочищі Товкачевого болота та в урочищі через ліс козака Сергій Яковенка. Дані ліса дісталися їм у спадок від померлого батька, хоцьківського козака, Івана Бузницького, який придбав його 19 липня 1744 р. у козака села Каленників, Гельмязівського полку, Прокопа Сенченка за 6 руб.¹.

Хоцьківський виборний козак Грицько Леонів син Плугатарь володів такими наділами:

- сінокіс за селом Комарівкою на лузі в урочищі Ситового болота, який дістався йому у спадок від прашурів;
- ліс між комарівськими лісами на дорозі Малаєвській в урочищі Ліпніна;
- ліс між комарівськими лісами в урочищі Ліпніна. Даний ліс він придбав в 1751 р. у козака села Поліг-Яненко Тимоша Грабара за 12 руб.².

Хоцьківський виборний козак Грицько Олексій Бузницький володів лісами, який називався Борок, та розташовувались між комарівськими лісами в урочищі Товкачевого болота та в урочищі через ліс козака Сергій Яковенка. Дані ліса він придбав 10 червня 1747 р. у козака села Каленників, Гельмязівського полку, Моісея Школного за 7 руб.³.

Хоцьківський козак підпомічник Євфим Данилов Лавренко володів лісом між комарівськими лісами в урочищі Запоповим кругланом. Даний ліс йому дістався від померлого тестя, хоцьківського козака, Левка Івахненка 1753 р. у посесію⁴.

Хоцьківський козак підпомічник Пилип Івахненко володів лісом між комарівськими лісами в урочищі Запоповим кругланом на болотах, який дістався йому у спадок від прашурів⁵.

Хоцьківські виборні козаки Михайло та Улас Проценки володіли лісом між комарівськими лісами в урочищі Малаївщина. Даний ліс йому дістався їм від померлого батька їх, хоцьківського козака, Корнія Проценка, який придбав його за 2 руб.⁶.

Козак підпомічник села Каленників, Гельмязівської сотні Мирон Григорія син Клименко володів лісом між комарівськими лісами в

¹ Там само. Арк.309.

² Там само. Арк.310-310 зв.

³ ЦДІАК України. Ф.57. Оп.1. Спр.294. Арк.313 зв.

⁴ Там само. Арк.315.

⁵ Там само. Арк.317-317 зв.

⁶ Там само. Арк.321 зв.

урочищі Тарановщина до Войчинських лісів. Даний ліс він придбав в 1748 р. у козака містечка Гельмязів Пилипа Гончаренка за 12 руб.¹.

Хоцьківський виборний козак Андрій Іванів син Плугатар володів лісом між комарівськими лісами на дорозі Малаєвській в урочищі Ліпніна, який дістався йому у спадок від прашурів².

Хоцьківський виборний козак Яків Данилов син Михайленко володів лісом між комарівськими лісами в урочищі Товкачевого болота, який дістався йому у спадок від прашурів³.

Виборний козак із села Пологи-Вергуни Марко Федорів Кравченко володів лісом між комарівськими лісами за селом Комарівка в урочищі Іваненкова вінниця. Даний ліс дістався йому від померлої його матері Гапки Кравченкової, яка придбав його в 1748 р. у козака села Комарівка, який прозивався Гапоном, за 4 руб.⁴.

Хоцьківський виборний козак Моїсей Іванів син Плугаторенко володів лісом між комарівськими лісами на Малаєвській дорозі в урочищі Ліпніна, який дістався йому у спадок від прашурів⁵.

Хоцьківський виборний козак Яків Захарченко володів такими наділами:

- сінокіс на лузі комарівському в урочищі Вирок, який дістався йому у спадок від прашурів;
- ліс між комарівськими лісами в урочищі за Войчинськими лісами та на Малаєвській дорозі за Надточієвим хутором, які дісталися йому у спадок від прашурів⁶.

Хоцьківський виборний козак Сидор Денисов син Нужненко володів лісом між комарівськими лісами Малаївщина. Даний ліс він придбав в 1760 р. у хоцьківського козака Максима Денисенка за 6 руб.⁷.

Хоцьківський виборний козак Василь Григорія син Дрозденко володів лісом за селом Комарівка на урочищі Зачернецьким войчинським лісом. Даний ліс він придбав в 1763 р. у хоцьківського козака Максима Буняка за 6 руб.⁸.

З опису Київського намісництва за 1781 рік дізнаємося, що у селі було 89 хат. Із них 18 хат належали козакам підпомощикам, 9 хат –

¹ Там само. Арк.317-317 зв.

² Там само. Арк.331 зв.

³ Там само. Арк.335 зв.-336.

⁴ Там само. Арк.336.

⁵ Там само. Арк.339 зв.-340.

⁶ ЦДІАК України. Ф.57. Оп.1. Спр.294. Арк.350-350 зв.

⁷ Там само. Арк.350 зв.

⁸ Там само. Арк.353 зв.-354.

посполитим коронним і ранговим, а 62 хати були посполитих власників, різночинних і козацьких підсусідків. Також на хуторі генерального судді Безбородка було 6 хат посполитих власників, різночинних і козацьких підсусідків та 1 бунчукового товариша Лисеневича. У с. Комарівка на 1787 р. проживало 266 людей. У селі були володіння: людей різного казенного звання, козаків, наддвірного радника Семена Сулими, полковника Андрія і ад'ютанта Олександра Іваненка. На Комарівському хуторі проживала 51 людина. Власниками наділів на хуторі були гвардії капітан граф Ілля Безбородько, військовий товариш Степан Базилевич¹.

Із Полтавських єпархіальних відомостей за 1902 р. дізнаємося, що Бунчуковий товариш Миколай Костянтинович Лисеневич у селі мав не лише 1 хату, а й володів лісом біля с.Комарівки. Даний ліс був майже повністю вирізаний козаками для побудови церкви у селі Жорнокльови².

Відомості про володіння козацькими старшинами у Комарівці, також, зазначаються у працях: В.В.Кривошея «Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія», Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. «Неурядова старшина Гетьманщини» знаходимо відомості, що у Комарівці мали наділи:

1. Базилевич-Велодоцький Леонтій Петрович (1707–1782–?) – онук полковника переяславського Стефана Томари. Мав двір приїжджий у с.Комарівці (1750)³.
2. Базилевич-Кулябка Степан Леонтійович (1749/1752–1790–?) – син абшитованого полкового судді, військовий товариш Переяславського полку (?–1775–1787–?). Мав 51 підданих на хут. Комарівському Переяславського повіту⁴.
3. Берло Іван Андрійович – син бунчукового товариша, військовий канцелярист (1747–1765*22.12.), військовий товариш (з 1767.24.08.), за підсудка земського в Переяславському повіті. У 1765-1767 рр. працював в Переяславській магістратській слідчій канцелярії. Мав володіння у с.Комарівці 2-ї полкової сотні – 105 підданих (1775)⁵.

¹ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела/АН УРСР. Археогр. Комісія та ін.: Упорядник Г.В.Болотова та ін.; Редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. К.: Наук.думка, 1989. С. 101, 253-254.

² Лїтопись церкви с. Жернокльевъ. *Полтавские епархияльные ведомости*. Полтава, 1902. Часть официальная. №29. С. 1262.

³ Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. К.: «Стилос», 2010. С.194

⁴ Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. К.: «Стилос», 2009. С.25,195

⁵ Там само. С.206

4. Гриневич Федір Савич (1730–1786–?) – син сотника терехтемирівського. Переяславський пошмейстр (з 1765.4.11.), останній сотник терехтемирівський (1767.22.12.). Мав 1 підданого у 2-й полковій сотні у с. Комарівці¹.
5. Гулак Яків Іванович (1743–1798–?) – син абшитованого бунчукового товариша, службу розпочав з 1758 р. у сотенному правлінні 2-ї полкової сотні, у ГВК, військовий канцелярист (з 1761), військовий товариш (з 1762), за сотника 2-ї полкової (1766–1770), з 1771 р. за полкового старшину, бунчуковий товариш (1783.28.04.–1787–?), надвірний радник (1798). Разом з братами мав хати у Комарівці².
6. Іваненко Григорій Григорович (1719/1720–1790–?) – з шляхтичів, розпочав службу військовим канцеляристом ГВК з червня 1739 р. Отримав у 1741 р. звання бунчукового товариша. Полковник переяславський (1770.5.05.–1782). Мав у с. Комарівці 2-ї полкової сотні 32 підданих³.
7. Каневський-Оболонський Іван Якимович – службу розпочав полковим канцеляристом переяславським (з 1752.15.05.), військовий канцелярист ГВК (з 1756.12.), переяславський полковий писар (з 1764.04.), бунчуковий товариш (з 1775.27.03.). Близьким родичем через батька був Леонтій Петрович Базилевич. Мав підданих у Комарівці⁴.
8. Копцевич Семен Лаврінович (?–1720–1757 –ран. 1763) – син вїйта переяславського. Службу розпочав з 1737 р. військовим канцеляристом ГВК. Став військовим товаришем «за отправление при Генеральной канцелярии служби» (1742.31.01. -1752). У липні 1752 р. призначений сотником 1-ї полкової сотні Переяславського полку (1752.28.07.–1757). Мав у 2-й полковій сотні в с. Комарівка його власний приїжджий двір, 2 підсуєдки тяглих і 2 піших⁵.
9. Лесеневич Микола Костянтинович (1745–1810) – син бунчукового товариша, службу розпочав з 13 січня 1766 р. військовим товаришем. 14 серпня 1767 р. став бунчуковим товаришем У 1780 р. в його володіннях було в 2-й полковій сотні у с. Комарівці – 4 підданих⁶.

¹ Там само. С.300

² Там само. С.306

³ Там само. С.378

⁴ Там само. С.391

⁵ Там само. С.422

⁶ Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. К.: «Стилос», 2010. С.469

10. Петрович Леонтій – значковий товариш Переяславського полку. У с.Комарівка другої полкової мав двір приїжджий (1750)¹.
11. Щербина Іван (? –1706–ран. 1747) – значковий товариш (? – 1716 –1740 –?) Переяславського полку, 23 квітня 1724 р. продав ліс, гай і всі ґрунти у с. Комарівці і Хоцьках Якову Безбородку за 500 золотих².
12. Полуботок Василь Андрійович (1727–1768) – син бунчукового товариша, службу розпочав бунчуковим товаришем в Чернігівському полку (1751–1768). Мав у 1750 р. підсусідок посполитих в другій полковій Переяславській сотні в с.Комарівці³.

Окрім вище зазначених згадок про село у праці Кривошея В. В. ще є згадки про Комарівку, але не зазначається саме яку (назва Комарівка була не лише в Переяславському повіті). Станом на 1900 р. у селі було: 163 козаків (81 чол. 82 жін), 190 (92 чол., 98 жін.) казенних селян, 56 (29 чол., 27 жін.) селянин власників. Козацьких хат було 33, казенних селян – 26 та 32 селян власників. Козаки мали у Комарівці 27 домогосподарств, казенні селяни – 30, селяни-власники – 104.

Аналізуючи вище викладене бачимо, що у с. Комарівка зосереджувались не лише козацькі наділи, а й землі відомих представників козацької Генеральної старшини та Переяславського полку: Канцелярист Генеральної військової канцелярії Степан Петрович Максимович, генеральний писар Генеральної військової канцелярії Яків Іванович Безбородько, син полкового судді у відставці 1773 р. Івана Андрійовича Берла Пантелеймон Іванович Берло, Переяславський полковий сотник (другої сотні) Євстратій (Євстафій) Іванович Гулак, останній Переяславський полковник Григорій Григорович Іваненко та його брат Андрій, Переяславський повітовий суддя Михайло Семенович Капцевич, Переяславський полковий писар та Переяславський полковий суддя Костянтин Олексійович Лесеневич, Переяславський полковник Федір Сулима, останній сотник терехтемирівський Федір Савич Гриневич, переяславський полковий писар Іван Якимович Каневський-Оболонський, та інші. Дана тема потребує подальшого дослідження. Оскільки – це не повна історія про володіння у с. Комарівка, а лише деякі виявленні відомості про наділи у селі.

¹ Там само. С.574

² Там само. С.772

³ Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. К.: «Стилос», 2009. С.296

⁴ Список населенных мѣстъ Полтавской губерніи по обществамъ и на земляхъ сельскихъ сословій за 1900 годъ. Полтава: Типографія И.А.Дохмана, 1904. С.846.

2.7. РІД ШАФОНСЬКИХ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

Ірина Петреченко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка,

e-mail: petrechenko-ie@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6677-1260>

Ім'я Опанаса Филимоновича Шафонського добре відоме широкому колу дослідників, аматорів і шанувальників старовини. Випускник трьох західноєвропейських університетів Галле, Лейдена та Страсбурга, дипломований доктор філософії, правознавства і медицини, він уславився на батьківщині спочатку як талановитий медик, а згодом – як історик-краєзнавець.

Про пращурів О.Ф. Шафонського маємо досить скупі відомості. За родинними переказами, сім'я по чоловічій лінії вела свій родовід «от краковского воеводы, гусарскаго полковника Тимофея Шатилы»¹. Прадід О.Ф. Шафонського Мартин Андрійович Шатило разом з батьком та братом осів на Лівобережжі у селі Якличі, що неподалік від Сосниць². Дід майбутнього історика-краєзнавця Йосип Мартинович Шатило у реєстрі 1724 р. значився козаком Степаненкового куреня Сосницької сотні Чернігівського полку. Його дружина Гафія Кириченко у матеріалах ревізії 1738 р. згадується як козачка малогрунтова та удова³. Значно більше відомостей зберіглося про їхнього сина (цілком ймовірно, що єдиного), батька О.Ф. Шафонського – Филимона Йосиповича. Саме за його життя відбулася трансформація родинного прізвища. Так, у 30-х – першій половині 40-х рр. XVIII ст. замість прізвища Шатило Филимон Йосипович все частіше підписувався прізвищем Шатиловський. З кінця ж 1740-х рр. останнє поступово витісняється прізвищем Шафонський.

¹ Шафонский Г. Биография А.Ф. Шафонского. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. 1851. № 12. С. 101–103.

² Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург, 1901. Т. II. Ч. 6. С. 218–219; Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козачька. Київ, 1999. С. 62.

³ Там само. С 62.

Щоправда, у подальшому не поодинокими були випадки, коли Филімон Йосипович використовував прізвище Шатило¹.

Ф.Й. Шатило-Шафонський, як свідчать записи у сповідних книгах Покровської церкви Сосниці, міг народитися у 1712 або 1715 рр.² Під 1737 р. він згадується у документах як “фактор сосницький”, під 1739 р. – як малогрунтовий козак. У 1741 р. Ф.Й. Шафонський вже мав звання значкового товариша Стародубського полку, а у 1742 р. обіймав посаду «індуктора сосницького»³. Впродовж 1746 – 1751 рр. Ф.Й. Шафонський був сотником Гоголівської сотні Київського полку⁴. А 22 липня 1751 р. він став сотником Сосницької сотні Чернігівського полку і на цій посаді перебував до 1754 р. Вдруге уряд сосницького сотника Ф.Й. Шафонський посів у 1760 р.⁵

Відомо, що за життя, особливо перебуваючи на посаді сосницького сотника, Ф.Й. Шафонський спромігся істотно примножити свої маєтності. Практику активного скуповування у Сосницькій сотні ґрунтів започаткували у 1730-х рр. ще батьки Ф.Й. Шафонського⁶. Останній же підхопив і з успіхом продовжив цю справу. При цьому, як свого часу справедливо зазначив О.М. Лазаревський, «большая часть продаж Филімону Шафонскому сделана под влиянием его сотничей власти; а как сотник, Шафонский позволял себе насилия часто ужасные»⁷. На шляху до особистого збагачення Ф.Й. Шафонський, схоже, дійсно не гребував жодними засобами, не жалів, як то кажуть, ні чужих, ні своїх. Так, 16 вересня 1762 р. бунчуковий товариш Петро Полторацький, [...] Ізмайлівського лебгвардійського полку Яків Дорошенко, військовий товариш Іван Трусевич та відставний козак Йосип Харченко скаржилися у Чернігівську полкову канцелярію, що сосницький сотник

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 57. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 527–528, 586–586 зв., 59–594 зв., 629–659 зв., 663–784; ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 8357. Арк. 10.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 50; Спр. 424. Арк. 85.

³ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 665 зв.; ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 417. Арк. 50; Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. С. 62.

⁴ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Частина І. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. Київ, 1997. С. 27; Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. С. 62.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 13887. Арк. 4; ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2.; Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. С. 62.

⁶ Лазаревский А.М. Обзорение Румянцевской описи. *Черниговские губернские ведомости*. 1866. № 48. С. 347; Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. С. 62.

⁷ Лазаревский А.М. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. С. 347; Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 – 1785). *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. Чернигов, 1866. Кн. 1. С. 103.

«Шафонський завладел под видом купле, також де насилно и безденежно козачими грунтами, яко то жилим двором в деревне Якличах и всеми грунтами виборного козака Ивана Кириченка», який доводився Ф.Й. Шафонському по материнській лінії двоюрідним братом¹. Генеральна військова канцелярія позбавила Ф.Й. Шафонського сотницького уряду і розпочала проти нього слідство².

Оскільки Ф.Й. Шафонський наполягав на безпідставності висунутих проти нього звинувачень і клопотався перед гетьманом К.Г. Розумовським про відновлення його на старому уряді, старшина Сосницької сотні подала 1763 р. на розгляд гетьмана скаргу. Цей документ проливає світло на те, в який спосіб Ф.Й. Шафонський став власником чисельних земельних маєностей. Зокрема, отаман сотенний Прокіп Слишевський, сотенний писар Омелян Станіславський, сотенний осавул Андрій Хотенков, сотенний хорунжий Федір Івасенко та цілий ряд курінних отаманів скаржилися гетьману, що «в сотне Сосницкой сотником будучи, Филимон Шафонский... многие неистерпимие нам и козакам причинил обиды и разорения... условною скуплею и безденежно отнятием козачих грунтов и их козачих дворов..., и тем единственно он сотник Шафонский обогатился». Якщо ж козаки відмовляли Ф.Й. Шафонському у продажу своїх ґрунтів, останній, зазначали старшини, чинив їм кривду «нагнатиєм на тот ґрунт своего скота и выбытием предозрелой уже пашни». Старшини звертали увагу гетьмана на те, що сосницький сотник своїми діями, у тому числі «козаков порабощением, безчеловечним и невинно плетми по голому телу побоем, еженною козаков в ряду с подданными его работизною... поозлоблял и поразорал», і власне, довів козаків до такого стану, що вони «не только отправляют службы войсковой и разно случающихся указных повинностей несостоятельны, но и себе пропитать крайне не могут». Представники сотенної старшини зазначали, що колишній сотник прагне повернути собі втрачений уряд, «не для чего больше, как для вящего всех нас разорения и мщения на нас за то наше об обидах наших и козачих праведное... показание». Відтак, вони просили гетьмана, щоб «сотник Шафонский никогда уже в сотне Сосницкой до команды допущен не был». Схоже, що останній дійсно нагнав неабиякого страху на своїх підлеглих, адже старшини попереджали гетьмана, що в разі повернення

¹ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 13887. Арк. 2–4.

² ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 408. Арк. 1; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. XXIII. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 2 зв.

Ф.Й. Шафонського на уряд, вони змушені будуть, «убегая тиранского мучения, оставивши... доми и оседлости, разволоткись»¹.

У процесі слідства, яке тривало до 1765 р., Генеральна військова канцелярія вимагала від Ф.Й. Шафонського представлення документів, що підтверджували б його право власності на ті чи інші земельні угіддя. У відповідь на це Ф.Й. Шафонський повідомив, що 2 жовтня 1765 р. на квартирі у Глухові, яку він винаймав, його пограбували і, зокрема, невідомі викрали «скриньку с крепостями многими урядовими и неурядовими на угодия его разнии»². Вочевидь, вдавшись до хитрощів, Ф.Й. Шафонський намагався уникнути покарання.

Восени 1765 р. на розгляді в Малоросійській колегії перебувало кілька інших скарг на сотника Ф.Й. Шафонського, зокрема, про захоплення останнім у Сосниці дворів козаків Кривенка та Пеклухи, «о завладении по насильной купле» у сосницького козака Семена Подорожного «собственного двора с огородом и о забратии с оного всего хоромного строения»³.

Але все це не завадило Ф.Й. Шафонському 25 листопада 1765 р. знову клопотатися про відновлення його на посаді сотника, цього разу перед генерал-губернатором Лівобережної України П.О. Рум'янцевим⁴. Цікаво, що у грудні 1765 р. дозволу на заміщення тієї ж посади у генерал-губернатора просив і військовий товариш, поляк за походженням, Йосип Шишка, який на той час мешкав у Сосниці й володів там цілим рядом дворів. Але П.О. Рум'янець віддав перевагу Ф.Й. Шафонському, який знову посів уряд сосницького сотника і обіймав його до 1768 р.⁵

Відновившись при владі, сотник Ф.Й. Шафонський не змінював своїй лихій вдачі. Так, 1768 р. Чернігівський земський суд, а 1769 р. Генеральний військовий суд розглядали справу по позову поляка, ловчого Хелмської землі Йосипа Козловського про напад підданих Ф.Й. Шафонського на так звані «горские мельницы, в сотне Сосницкой состоящие на реке Убедь выше села Кудровки», які останній віддав Й. Козловському у відкуп. Обидва суди визнали провину Ф.Й. Шафонського⁶. Принагідно зазначимо, що у процесі цієї справи для

¹ Научно-исследовательский отдел Российской государственной библиотеки (далі – НИО РГБ). Ф. 159. Оп. 1. Спр. 1413. Арк. 1–1 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 662.

³ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 8728. Арк. 2–3 зв.; Спр. 13887. Арк. 2–4.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 408. Арк. 1.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2; Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. С. 62.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 7463. Арк. 1–3; Спр. 8357. Арк. 2–116.

отримання необхідних свідчень проти Й. Козловського Ф.Й. Шафонський звертався до Василя Шатили, ловчого Смоленського, «обивателя и землянина... воеводства Минского, повету Речицкого»¹. Не виключено, що останній доводився Ф.Й. Шафонському якимсь родичем. В.В. Кривошея та І.І. Кривошея припускають ймовірність походження роду Шатил з білоруських земель².

У процесі Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. відкрилися нові факти зловживань сотника Ф.Й. Шафонського. Зокрема, військові товариші Іван Товстоліс та Герасим Завадський, які 1768 р. збирали передбачені описом відомості у Сосницькій сотні, констатували незаконне заволодіння сотником Ф.Й. Шафонським у Сосниці цілим рядом дворів, що належали місцевій ратуші, а також «пляцом..., впусе оставшимся по гетману Самойловичу»³. До речі, з приводу останнього факту було розпочато слідство, в ході якого І. Товстоліс та Г. Завадський вимагали у Ф.Й. Шафонського «на тот пляц крепостей», які, у свою чергу, мали передати до Канцелярії Малоросійського скарбу. Чим закінчилася справа – невідомо, але ще й у 1771 р. І. Тостоліс і Г. Завадський рапортували, що таких документів у Ф.Й. Шафонського і досі «не взято, по болезни» відповідача⁴.

У 1768 р. Малоросійська колегія остаточно усунула Ф.Й. Шафонського від управління Сосницькою сотнею⁵. Але на той час він вже встиг накопичити правдами-неправдами значні земельні маєтності. Станом на 1768 р. лише у містечку Сосниці та його околиці Ф.Й. Шафонському належало «пахотной земли в разных местах... растоянием от местечка Сосницы в трех, четырех, шести и осми верстах на 100 дней, да в урочище Чистом на 100 дней...; сенных покосов в разных местах растоянием от оногo местечка Сосницы в двох верстах, четырех, пяти и осми плодородной и средственной травы на 300 возов», а також ліс, два озера, три млини, дві винокурні, одна броварня, шість торгових комор⁶.

Коли помер Ф.Й. Шафонський – достеменно невідомо. Знаємо лишень, що ще у березні 1776 р. О.Ф. Шафонський клопотався про

¹ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 8357. Арк. 19–19 зв.

² Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. С. 63.

³ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 41–48 зв.; ІР НБУВ. Ф. XXIII. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 1.

⁴ ІР НБУВ. Ф. XXIII. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 1.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 629–658 зв.

звільнення будинку свого батька у Сосниці від військового постоя¹, а вже 1778 р. «коштом і трудами» О.Ф. Шафонського та його матері «для кладбища умерших града Сосниці людей» було засновано Филімонівську церкву. В такий спосіб син і дружина віддали належне пам'яті Ф.Й. Шафонського². Храм зведено на кладовищі, де був похований останній³.

Маємо віддати належне Ф.Й. Шафонському за те, що він подбав про добру освіту для свого нащадка – сина Опанаса, а відтак до певної міри сприяв становленню майбутнього медика, правника, історика-краєзнавця. Але в цілому мусимо констатувати, що на відміну від О.Ф. Шафонського його батько залишив досить сумнівний слід в українській історії.

Опанас Шафонський народився 2 грудня 1740 р. на Чернігівщині у містечку Сосниці. Він був єдиним сином Филімона Йосиповича та Гафії Іванівни Шафонських .

В дитинстві виховання свого сина Филімон Шафонський довірив вченому німцю Фонлосову, який мешкав в маєтку останнього гетьмана України К.Г. Разумовського. Згодом, вже у зрілому віці, завершивши службу кар'єру і йдучи на відпочинок, О.Ф. Шафонський згадував, що він був «с семи лет от рождения все в неволе»⁴. Опанас Шафонський виявив неабиякий хист до навчання. Поміж іншим він швидко оволодів німецькою мовою. Відтак вчитель умовив Ф. Шафонського відправити здібного юнака на навчання до Німеччини. За рекомендацією Фонлосова О. Шафонського зарахували до середнього навчального закладу в місті Галле. Наука йому давалася легко. Чудово оволодівши тут навчальним курсом, О.Ф. Шафонський вступив на юридичний факультет Галльського університету, по завершенні якого захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора права. Далі О.Ф. Шафонський продовжив навчання у Лейденському університеті, де здобув ступінь доктора філософії. Та особливо О.Ф. Шафонського приваблювала медицина. Відтак він вступає на медичний факультет Страсбурзького університету, де захищає

¹ НІО РГБ. Ф. 159. Оп. 1. Спр. 4767.

² Коваленко О.Б., Петrenchенко І.Є. Нові відомості до біографії О.Ф. Шафонського. *VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність"*: Матеріали пленарного та секційного засідань. Київ, 1995. Ч. II. С. 490.

³ Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог / Упорядники С.О. Половникова, І.М. Ситий. Київ, 1998. С. 150.

⁴ Лазаревский А.М. Четыре письма А.Ф. Шафонского к А.К. Сулиме о порядках обучения в Галльской "педагогии". *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. Київ, 1900. Кн. 14. Вып. 2. Отд. III. С. 81.

дисертацію на ступінь доктора медицини по відділу акушерства і гінекології на тему «Про корчі у вагітних, роділь і породіль»¹.

1763 р. з трьома університетськими дипломами і трьома ученими ступенями О.Ф. Шафонський, якому було 23 роки, повернувся на батьківщину. Далі він виїхав до Санкт-Петербурга, де, здавши відповідний іспит у Медичній колегії, підтвердив свій закордонний диплом і отримав право медичної практики². Вступивши 10 грудня 1763 р. на медичну службу, О.Ф. Шафонський присвятив їй 18 років з тих 34, що були віддані роботі на різних посадах³. Його професіоналізм і талант у цій галузі знайшли безсумнівне визнання як у сучасників, так і у нащадків.

Медичну кар'єру О.Ф. Шафонський розпочав 1763 р. на посаді лікаря іноземних колоністів, які мешкали в Астраханській губернії. Але затримувати довго на цій посаді він не збирався, насамперед через значну віддаленість місцевості, де, як писав О.Ф. Шафонський, «при молодых моих летах обхождения с учеными и особливо в медицине довольно практикованными людьми и всякого почти происхождения в ученом свете себя лишенным вижу, чрез что не токмо приращения в науках не могу приобрести, но и всякое ободрение к дальней службе принужден потерять»⁴. Відтак у 1768 р. О.Ф. Шафонський був призначений головним польовим лікарем у Другу російську армію. Та вже невдовзі у липні 1769 р. через хворобу він був переведений на посаду головного лікаря Московського генерального шпиталю⁵. Саме тут О.Ф. Шафонський уславився у боротьбі зі страшною хворобою, яку у Західній Європі назвали «чумою», «чорною смертю», а у Росії – моровицею.

Загалом у XVIII ст. Російська імперія пережили цілу низку епідемій чуми⁶. У 1769 р. під час російсько-турецької війни спалахнула чергова

¹ Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII – перша половина XIX ст. Біобібліографічний словник. Київ, 1997. Вип. 1. С. 140.

² Чистович Я. История первых медицинских школ в России. Санкт-Петербург, 1883. СССXXVII.

³ ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 1 зв.–4; ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 186. Арк. 19 зв.–21, 326 зв.–328; ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 246. Арк. 355–356; ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 256, арк. 33–34 зв.; ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 293. Арк. 549 зв.–550; ЦДІАК України. Ф. 736. Оп. 1. Спр. 693. Арк. 4–5 зв., 15–16.

⁴ Чистович Я. История первых медицинских школ в России. С. СССXXVII

⁵ ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 246. Арк. 355; ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 256. Арк. 9.

⁶ Бородій М.К. До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1984. № 5. С. 82.

епідемія. Вона почалася у військах, які перебували у Молдавії, а потім поширилася на центральні райони Російської імперії і врешті-решт проникла до Москви, де лютувала впродовж 1770 – 1772 рр.¹

О.Ф. Шафонський став першим серед московських лікарів, хто розпізнав ознаки цієї страшної хвороби 2. У листопаді 1770 р. у Московському генеральному шпиталі, яким керував останній, захворіло кілька чоловік. О.Ф. Шафонський помітив у хворих на тілі особливі знаки, яких не було у решти пацієнтів та працівників шпиталю. О.Ф. Шафонський запідозрив, що це чума, і почав бити на сполох. Він наполіг, щоб були вжиті запобіжні заходи, аби не допустити поширення хвороби. Як наслідок, у шпиталі запровадили карантин, що тривав 10 тижнів. Весь цей час О.Ф. Шафонський залишався на своєму робочому місці і лікував хворих. З 27 хворих п'ятеро видужали, решта – померли. Через певний час ситуація стабілізувалася. Старе дерев'яне приміщення, в якому перебували хворі, спалили³.

Але головний лікар Москви (штадт-фізик) Андрій Ріндер, боячись відповідальності за те, що хвороба проникла у місто, відмовився визнати у ній чуму, заявивши, що то була лише «гарячка»⁴. Як наслідок, запобіжні заходи не були вжиті, й чума швидко ширилася містом. І тільки коли епідемія набула загрозливого розмаху, почалася активна робота по її приборканню. Зокрема, були організовані шпиталі для хворих, у яких поміж інших працювали О.Ф. Шафонський, а також ще один уродженець Чернігівщини Данило Самойлович.

Оцінюючи заслуги О.Ф. Шафонського в приборканні епідемії, Д.Л. Мордовцев зазначив: «Голос Шафонского – это был первый голос, предостерегавший Москву о грозившей ей опасности и если бы лень и упрямство, а также невежество других докторов не заглушили этого голоса, то Москва, без сомнения, была бы спасена»⁵.

О.Ф. Шафонський перебував у епіцентрі хвороби. Він не лише лікував військових у своєму шпиталі, а й їздив по всій Москві, свідомо відвідував найнебезпечніші місця, де лютувала хвороба, організовував

¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Москва, 1966. Кн. XV. Т. 29. С.124–152

² Российский государственный архив давних актов (далі – РГАДА). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 328, ч. I. Арк. 336 зв.

³ Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений. Москва, 1775. С. 41–43, 180–183.

⁴ Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 г. С. 41 – 43, 198 – 202, 207, 210; РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 328, ч. I. Арк. 74, 306 зв.

⁵ Мордовцев Д. Чума в Москве 1771 года. *Древняя и новая Россия*. 1875. Т. II (№ 5–8). С. 9.

карантини та ізоляцію хворих, оглядав тіла померлих, вивчаючи прояви страшно́ї хвороби. О.Ф. Шафонський читав лекції підлікарям та учням у Московській госпітальній школі про те, як слід боротися з епідемією¹.

Відтак не випадково, коли у Москві створили спеціальну Комісію з лікування і запобігання моровиці, саме О.Ф. Шафонського у жовтні 1771 р. першим призначили до її складу. Очолив Комісію сенатор, генерал-поручик П.Д. Єропкін. За дорученням останнього О. Шафонський, зокрема, організовував чистку від хворих 64 московських фабрик. Як зазначив П.Д. Єропкін, О.Ф. Шафонський зробив це «з желаємим успехом и пользою»².

Виконуючи покладені на нього завдання, О.Ф. Шафонський наражався на небезпеку й ризикував власним життям. Адже у багатьох місцях виникали бунти тих, хто був невдоволений діями московської адміністрації. Розтривожений люд нерідко виливав свій гнів на лікарів. Так у серпні 1771 р. мешканці Лефортовської слободи не допускали О.Ф. Шафонського до огляду хворих і мало не вбили його³.

Оцінюючи внесок О.Ф. Шафонського, а також іншого діяльного члена Комісії, уродженця України доктора К.Й. Ягельського у боротьбу з епідемією, П.Д. Єропкін зауважив, що обидва вони, «спасая других, не бреглы о своем спасении»⁴.

Комісія з лікування і запобігання моровиці зібрала усі можливі відомості про хворобу, які було вирішено узагальнити в окремій праці. Це відповідальне завдання також було покладене на О.Ф. Шафонського. Після приборкання епідемії останній підготував ґрунтовну працю «Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год, с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений», яка була видана спочатку в Москві, а потім у Санкт-Петербурзі⁵.

У передмові О.Ф. Шафонський зазначив: «Наше намерение единственно способствовать пользе народной, по оному мы и описываем сию болезнь так, чтобы оную и непросвященные науками поняли от прочих болезней отличить и в недостатке врачей и сами себя врачевать могли». О.Ф. Шафонський створив досить чітку систему наукових

¹ ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 246. Арк. 355.

² РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 328, ч. I. Арк. 277–278 зв., 306 зв., 321, 336 зв.

³ Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год. С. 82–83.

⁴ РГАДА Ф. 16. Оп. 1. Спр. 328, ч. I. Арк. 295–295 зв., 321.

⁵ Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год. С. 82–83.

уявлень про чуму, шляхи її поширення, прояви, клініку та заходи боротьби з епідемією. Книга О.Ф. Шафонського стала першою посправжньому науковою працею про чуму. Її переклали німецькою й іншими мовами й неодноразово перевидали як в Росії, так і за кордоном.

О.Ф. Шафонського разом з іншими, у тому числі українськими вченими, зокрема Д.С. Самойловичем та К.Й. Ягельським, по праву вважають основоположником вітчизняної епідеміології та санітарії.

Заслуги О.Ф. Шафонського у приборканні епідемії моровиці, що лютувала у 1770 – 1772 рр., були відзначені підвищенням його до чину колезького радника¹.

1776 р. О.Ф. Шафонського призначено штадт-фізиком Москви, а згодом – керівником Московської медичної контори, тобто головним адміністратором усєї медичної частини. Це була його остання медична служба. Задля вирішення якоїсь судової справи у липні 1781 р. О.Ф. Шафонський взяв відпустку, з якої вже не повернувся на старе місце роботи.

З осені 1781 р. О.Ф. Шафонський постійно мешкав в Чернігові, де обіймав різні посади в місцевих органах управління. 8 жовтня 1781 р. його було призначено радником карного суду², а 10 лютого 1785 р. – радником намісницького правління³.

З 23 серпня 1787 р. О.Ф. Шафонський вже головував в чернігівському карному суді⁴. 8 березня 1797 р. у чині дійсного статського радника він вийшов у відставку⁵. По тому О.Ф. Шафонський двічі на трирічні терміни обирався генеральним суддею першого департаменту.

О.Ф. Шафонський був одружений із представницею заможної чернігівської родини Ганною Єнько, батько якої – Михайло Єнько був добре знаним далеко за межами України купцем й неодноразово обирався на посаду чернігівського бурмістра. Опанас та Ганна Шафонські виховували двох синів – Андрія та Григорія.

Після відставки О.Ф. Шафонський доживав віку у родовому маєтку в селі Якличах Сосницького повіту Чернігівської губернії. За свідченням сина Григорія, помер О.Ф. Шафонський 15 березня 1811 р. й був

¹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 328. Ч. I. Арк. 88.

² ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 13814. Арк. 550; ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 14134. Арк. 288 зв.–290; ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 41. Арк. 3–4; ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 820. Арк. 37 а–39 зв.; НДВР РДБ. Ф. 159. Спр. 5550. Арк. 1–1 зв.

³ ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 290. Арк. 275–275 зв.; ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 296. Арк. 116–116 зв.; ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 299. Арк. 222–223 зв.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 1–8.

⁵ Лазаревский А. Четыре письма А.Ф. Шафонского к А.С. Сулиме. С. 78.

похований в Чернігові «в одном склепе с супругой своей в каменной церкви Воскресения Христова, сооруженной ея предками»¹.

О.Ф. Шафонський зробив вагомий внесок в історико-топографічне вивчення Північного Лівобережжя. У 1784 р. на нього було покладене завдання по впорядкуванню топографічного опису Чернігівського намісництва. Програма, за якою мали готуватися топографічні описи, була розроблена членом Російської Академії наук, директором Гірничого училища генерал-майором П.О. Соймоновим. Однак відомо, що О.Ф. Шафонський, не задовольнившись офіційною програмою, розробив власну анкету, за якою на місцях мали збирати матеріали повітові справники й землеміри. Аби полегшити роботу останніх О.Ф. Шафонський склав пояснення, в яких він докладно розписав, яка інформація вимагається в тому чи іншому пункті анкети², продемонструвавши при цьому велику ерудицію, науковий підхід і знання умов життя краю³.

Готуючи топографічний опис Чернігівського намісництва, О.Ф. Шафонський об'їхав кілька повітів, міст та містечок⁴. Під час цих поїздок він оглядав забудову населених пунктів, розшукував архівні документи, записував розповіді місцевих жителів. Пильну увагу О.Ф. Шафонський звертав на архітектурні та археологічні старожитності краю, пам'ятні місця й урочища⁵. Першорядне місце при створенні своєї праці О.Ф. Шафонський відводив документальним матеріалам. Він використовував поточні документи та статистичні відомості сучасних йому установ. Скористався він й історичним фольклором – переказами і легендами, що побутували на Північному Лівобережжі.

¹ Шафонский Г. Биография А.Ф. Шафонского. С. 101–103.

² Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. Київ, 1851. С. XV–XXII, 139–145.

³ Апанович О.М. Значення праці О.Ф. Шафонського «Черниговскаго наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1960. № 5. С. 128.

⁴ Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговскаго наместничества». *Университетские известия*. Київ, 1886. № 10. С. 138, 151–168.

⁵ Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговскаго наместничества». С. 139.

⁶ Бережков М. А.Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание». (Заметки к истории Черниговской губернии и Малороссии вообще). Нежин, 1910. С. 7–12; Апанович О.М. Значення праці О.Ф. Шафонського. С. 127–128.

О.Ф. Шафонський ретельно простудіював усю наявну на той час історичну літературу. У його розпорядженні була й багата власна книгозбірня, кілька рукописних козацьких літописів¹.

Коли О.Й. Шафонський зацікавився історією, сказати важко. Однак відомо, що ще у 1779 р., перебуваючи в справах Медичної колегії в Києві, «по всем тамошним монастырям старался отыскать записки, из которых бы можно получить сведения о истории Киева и Малороссии». Пізніше, об'їжджаючи Чернігівське намісництво, О.Ф. Шафонський наполегливо «выискивал по монастырям и по архивам присутственных мест разные записки и сведения, принадлежащие до малороссийской истории»².

Робота над «Черниговскаго наместничества топографическим описанием», що тривала кілька років, була завершена наприкінці 1786 р. Першу частину Опису О. Шафонського становить не передбачений офіційною програмою вступ – «О Малой России вообще», що містить опис території Лівобережної України та нарис її історії від найдавніших часів до 1781 р. Але особливий інтерес у контексті даного дисертаційного дослідження становить друга частина Опису – «О Черниговском наместничестве особенно», у якій подається характеристика намісництва та одинадцяти повітів і повітових центрів під кутом зору їх природно-географічного середовища, адміністративно-політичного устрою, соціально-економічного розвитку. Опис насичений відомостями про забудову населених пунктів, архітектурні та археологічні пам'ятки, культуру, побут, звичаї населення.

Ще в рукописному вигляді пам'ятка привернула увагу багатьох істориків. 1851 р. «Черниговскаго наместничества топографическое описание» було видано стараннями голови Київської археографічної комісії М.Й. Судієнка. Відомо, що рукопис топографічного опису Чернігівського намісництв видавцю передав син автора Григорій Опанасович Шафонський.

У 1787 р. О.Ф. Шанонським також були підготовлені скорочені описи намісництв. «Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р., рукопис якого нині зберігається в Російському державному військово-історичному архіві, по суті являє собою стислий конспект «Черниговскаго наместничества топографического описания». І хоча рукопис пам'ятки позбавлений будь-яких згадок про автора, ймовірно, що його скомпонував сам

¹ Иконников В.С. Опыт русской историографии. Киев, 1892. Т. I. Кн. 2. С. 1330.

² Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. *Киевская Старина*. 1891. Июль. С. 143, 146.

О.Ф. Шафонський. У 1851 р. на шпальтах неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей» за підписом О.Ф. Шафонського було надруковано «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества» 1787 р. У невеличкій передмові до публікації, зокрема, зазначалося, що рукопис О.Ф. Шафонського «редакции... случилось приобрести по смерти сына его, Григория Афанасьевича». Саме останній зберіг і передав дослідникам численні папери батька.

О.Ф. Шафонського залишив вагомий слід в історії України. Він стояв біля витоків вітчизняної епідеміології і санітарії. Праця дослідника «Черниговского наместничества топографическое описание» стала помітним явищем в українській історіографії і поклала початок справді науковому вивченню минулого Північного Лівобережжя.

2.8. ДІЯЛЬНІСТЬ ГАЙДАМАЦЬКОГО ЗАГОНУ СЕМЕНА САРАДЖИНА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПІД ЧАС КОЛІВЩИНИ 1768 РОКУ

Іван Сіяк

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН
України

e-mail: syniak_il@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4252-4588>

Проблематика дослідження повстання на Правобережній Україні 1768 року, яке в історіографії отримало назву Коліївщина, незважаючи на свої масштаби і наслідки все ще рясніє «білими плямами». До цього часу точаться дискусії на предмет його характеру («національно-визвольна війна», «гайдамацьке повстання», «заколот»), або характеристик повсталих («визволителі», «гайдамаки», «колії») тощо¹. Проблема ускладнюється тим, що переважна частина дослідників до сьогодні розглядають Коліївщину виключно в орбіті діяльності загонів її головних ватажків Максима Залізняка та Івана Гонти і захоплення ними Умані в червні 1768 року. А те, що повстання охопило значну частину Правобережжя (південні регіони Волині, східну частину Галичини), та гучним відлунням прокотилося по території Волощини (зокрема по придунайському регіоні) для багатьох залишається маловідомим фактом. Варто зазначити, що до останнього часу в історіографії не було ґрунтовних досліджень діяльності тих ватажків повстання, котрі діяли окремо від війська Максима Залізняка та Івана Гонти, і чий авторитет був не менш високий, ніж в головних очільників². Тому годі говорити наскільки мало нам відомо про діяльність незначних за чисельністю

¹ З цього приводу, наприклад, див. міркування українського дослідника Т. Чухліба: Чухліб Т. Хто вони гайдамаки – козаки, бомжі чи вурдалаки? *Сучасність*. 2010. № 3. С. 163 – 185; Чухліб Т. «Уманська різня», «Уманська трагедія» чи «Уманська перемога». До дискусії про один дражливий історичний термін *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства. Збірник наукових праць*. Умань, 2012. С. 160 – 171.

² Тут мається на увазі монографічні доробки сучасного дослідника Коліївщини Є. Букета: Букет Є. Іван Бондаренко – останній полковник Коліївщини. Історичний нарис. К.: Видавництво «Стікс», 2014. 320 с.; Букет Є. Швачка – фенікс українського духу. К.: Український пріоритет, 2016. 360 с.; Букет Є. Семен Неживий – лицар Холодного Яру. К.: Видавничий дім «Українська культура», 2020. 416 с.

гайдамацьких загонів, чие прагнення скористатися хаосом в Правобережному регіоні та пожитися¹, переважило ідеали «визволення від польського панування», яку відстоювали Максим Залізник та Іван Гонта.

Саме до таких гайдамацьких загонів варто зарахувати ватагу під проводом Семена Сараджина. Висвітлення даної особи в дореволюційній та радянській історіографіях наповнено суперечливими даними. Зокрема, А. Скальковський, який одним з перших згадав про цього ватажка, бездоказово стверджував про його втечу з полкової служби на Запорозьку Січ і присуд Коша його стратити². Радянський дует дослідників в особах В. Голобуцького та Г. Храбана також були далекими від істини в характеристиці С. Сараджина. Перший невірро зауважив, що загін згаданого ватаги був прибулим із Правобережної України³, а другий не був до кінця впевнений в його належності до запорозького соціуму⁴. Автор даної публікації в контексті студій над запорозькими гайдамацькими загонами в часи повстання на Правобережжя 1768 р. хоч і висвітлював окремі аспекти діяльності загону С. Сараджина⁵, але спеціального дослідження порушеній проблематиці до сьогодні так і не

¹ Про діяльність гайдамацьких загонів, які промишляли грабунком місцевого населення див.: Сняк І. «И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могут свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходитъ такіа разбоиническіа партіи» (Повстання 1768 року в документах Коша). *Колівищина: 1768 – 1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734 – 1775. Т. 6/7: Справи № 227 – 229 / За ред. Валерія Смоля. Упорядкування, передмова та коментарі Івана Сняка. К.: НАН України, Ін-тут історії України, 2019. С. 11 – 46; Сняк І. Рушії Колівищини: запорозькі гайдамацькі загони в Правобережній Україні під час повстання 1768 року. *Колівищина: право на повстання: збірник наукових і науково-популярних статей, присвячений 250-літтю національно-визвольного повстання 1768 – 1770 років / упоряд. С. В. Букет. К.: видавець Мельник М. Ю., 2020. С. 234 – 251; Сняк І. Свідчення полонених запорозьців про гайдамацькі загони на Правобережній Україні в період Колівищини 1768 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історико-філософської секції. Т. ССLXXIV. Львів, 2021. С. 350 – 365.***

² Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии 1733 – 1768. Одесса, 1845. С. 136.

³ Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734 – 1775 рр.). Дніпропетровськ: Січ, 2004. С. 393 – 394.

⁴ Храбан. Г. Ю. Селянська війна на Україні в 1768 – 1769 роках: матеріали особового архівного фонду Г.Ю.Храбана. Упор. В.Сокирська, А.Карасевич, В.Карпенко та ін. Умань, 2012. Ч. 2. Колівищина. С. 428.

⁵ Сняк І. «И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могут свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходитъ такіа разбоиническіа партіи»... С. 11 – 46; Сняк І. Рушії Колівищини... С. 234 – 251; Сняк І. Свідчення полонених запорозьців про гайдамацькі загони на Правобережній Україні в період Колівищини 1768 року... С. 350 – 365.

було зроблено. Та й виявлення цілого ряду невідомих до цього джерел, спонукають до більш детального і розлогого розгляду зазначеного питання.

С. Сараджин був відставним гусаром 4-ї роти Чорного гусарського полку, проте був знаний на Запорожжі, оскільки його гусарській службі передувало перебування в складі Поповичівського куреня серед запорозького козацтва. Приблизно за 20 років до буремних подій на Правобережній Україні він робив гайдамацькі виправи на Правобережжя. Як видно з промеморії Слідчої комісії з Брацлавським воєводством, адресованій на Запорожжя 23 серпня 1749 р., від військової старшини вимагалось надіслати до Архангельська, де діяла дана комісія, козака Поповичівського куреня С. Сараджина, який звинувачувався в пограбуванні орендаря м-ка Маньківка Яцка Веприка і мешканця с. Кам'янка Василя. Крім цього, гайдамацькі ватажки С. Сараджин та Труд на той час підозрювалися у вбивстві уманських козаків¹. Тобто, згаданий ватаг не був новачком в гайдамацьких набігах, а мав певний досвід в цій царині. Недаремно полковник Бугогардівської паланки Мусій Головка в одному зі своїх рапортів до Січі в 1768 році назвав його «старым запорожским вором»².

Найбільш інформативними в плані відтворення діяльності загону С. Сараджина (та й, власне, інших гайдамацьких ватаг) є свідчення полонених гайдамаків. Варто зауважити, що середовище, де допитувалися полонені гайдамаки, прямо впливало вірогідність їхніх свідчень. Так, у нашому випадку, ми маємо два блоки свідчень за їхнім походженням, які різняться за своїм змістом стосовно діяльності даного загону.

Перший блок свідчень був створений у Військовій канцелярії Коша Війська Запорозького Низового з частини полонених Сараджинових гайдамаків, які були заарештовані запорозькими військовими командами на території Вольностей. Саме на основі протоколів допитів на Запорожжі, з яких пізніше було складено свідчення, ми дізнаємося про час і місце створення загону, його кількісний склад, діяльність на Правобережній Україні та подальшу долю.

Так, зокрема, стає відомо, що загін С. Сараджина був створений у самий розпал Коліївщини, в червні 1768 року. Запорожці-гайдамаки Остап Дон та Савка Таран свідчили на допитах, що рішення про

¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. К., 1998. Т. 1. С. 327 – 329.

² Коліївщина: 1768 – 1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1. С. 178.

створення ватаги було прийняте в Петропавлівській піст в зимівнику козака Мінського куреня Левка Рабошапки на р. Грузька. У витоків її формування стояли також козаки Іван Вовк, Олексій Дейнека та прибулий з колишньої новосербської території С. Сараджин. Ідея створити команду і рушати на правий берег належала саме останньому. Він же викликався її очолити¹. Зважаючи на чималий досвід в набігах на Правобережжя, мабуть ніхто і не сперечався проти подібного самовисунення. Це свідчить, що даний загін був сформований на території Запорозжжя, а не був прибулим з Правобережжя, як це доводив В. Голобуцький². До того ж, не знаходить підтвердження теза А. Скальковського про участь С. Сараджина в уманських подіях³, про що вже згадувалося вище.

Першим об'єктом для нападу було обрано с. Жидівська Гребля (суч. с. Калинове Таращанського р-ну Київської обл.). Заставши цей населений пункт покинутим, ватага натрапила на поляків, які поверталися до м. Умані, під захист польських і російських військ, які, побачивши гайдамаків, розбіглися. Із здобичі було захоплено 25 коней, гроші «и разное фантя», після чого загін повернувся до Найдьонових байраків, де було розділено награбоване майно⁴.

Надалі хронологія діяльності загону С. Сараджина втрачається, оскільки козаки О. Дон, С. Таран, І. Вовк та О. Дейнека після цього набігу відійшли від ватажка, якого залишили в порожньому хуторі і перебралися на певний час назад на Запорозжжя⁵.

В подальшому жертвами наїздів цієї ватаги С. Сараджина стали м-ка Паволоч, Жаботин, с. Кам'янка Смілянської губернії, якийсь населений пункт під м-ком Лисянкою. Про похід на Жаботин у складі Сараджиногового загону згадував у своїх свідченнях козак Кушівського куреня Лаврін Кравець, якого загітував згаданий О. Дейнека після декількатижневого відпочинку від наїзду на Жидівську Греблю. Знайшовши на тому ж покинутому хуторі С. Сараджина, після спільної наради було вирішено рушати на Жаботин. Однак, даний набіг був не таким вдалим як попередній: через відсутність там євреїв і поляків довелося повертатися не з чим. Щоб якось підсолодити гіркоту від невдалого походу, по дорозі до покинутого хутора (який, як видно, був ставкою С. Сараджина) в Найдьонових байраках, було вчинено набіг на

¹ Там само. С. 280 – 283.

² Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734 – 1775 рр.). С. 393 – 394.

³ Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии 1733 – 1768. С. 136.

⁴ Коліївщина: 1768 – 1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1. С. 283 – 284.

⁵ Там само. С. 281 – 282, 284.

с. Кам'янку Смілянської губернії, звідкіля відігнали шляхетський табун чисельністю 40 коней, розподіл яких було вчинено по прибутті на хутір¹.

Похід під Лисянку також, вочевидь, не виправдав сподівань. Один з його учасників, полонений гайдамака Артем Лук'яненко згадував, що було знайдено лише одного поляка, котрого хтось із гайдамаків стратив. В результаті грабунку будинку вбитого, здобич становила близько 100 рублів, чоловічий і жіночий одяг, сукно, посуд, 6 коней та зброя (рушниця і пара пістолетів)².

Виправа на м-ко Паволоч, мабуть була однією з останніх для С. Сараджина. Нажаль, детальних даних про неї не знаходимо. Лише запорожець Івонівського куреня Іван Лисянський (Таран) згадував, що вона відбулася перед його появою у партії даного ватажка перед Спасовим постом³. З цього часу майже всі дані однозначно стверджують, що було прийнято рішення слідувати загоном до р. Дністра для грабунку, де під с. Нерубайкою (нині с. з однойменною назвою Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.) ця гайдамацька ватага була розігнана гусарською командою⁴.

Дещо інші відомості про останній похід ватаги С. Сараджина висловив у своїх свідченнях Артем Лук'яненко. Згідно даних, наведених цим гайдамакою, ватажок зовсім не збирався когось грабувати, а лише хотів повернутися на територію Запорожжя. Однак, через діяльність російських карабінерних команд, які перешкоджали Сараджиновим задумам, було вирішено слідувати на Волощину і податися на службу до волоського господаря. Однак, під р. Оксаниною загін був атакований трьома ескадронами гусар. Цей полонений гайдамака заявляв, що його товариші не кинулись втікати, а вступили в бій з російським військом, який тривав декілька годин і лише пізніше, розколовши на частини їхній загін, гусарам вдалося взяти верх⁵.

В результаті бою загін С. Сараджина зазнав значних втрат. За даними військових старшин Макара Нагая та Олексія Чорного, які підтверджували опір гайдамаків російському війську, було вбито до 50 чоловік Сараджинової ватаги⁶. Сам ватажок з двома соратниками добровільно здався в полон, а інші гайдамаки порозбігалися⁷.

¹ Там само. С. 288.

² Там само. С. 273.

³ Там само. С. 269 – 270.

⁴ Коліївщина: 1768 – 1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1. С. 282, 289.

⁵ Там само. С. 273 – 274.

⁶ Там само. С. 195.

⁷ Там само. С. 273 – 274.

Чисельність загону С. Сараджина, згідно наявних даних, була різною. Свій перший вояж на с. Жидівську Греблю він нараховував всього лише 5 чоловік¹. За даними вище згаданого А. Лук'яненка, перед походом під Лисянку у ватазі нараховувалося 50 людей, а напередодні бою з гусарами 120².

Свідчення полонених гайдамаків також зауважують, що складовими загону С. Сараджина були з'єднання ватажків *Олексія Дейнеки та Івана Бандурки*. Ватага козака Платнирвського куреня О. Дейнеки була сформована через декілька тижнів після походу на с. Жидівська Гребля. Повернувшись від згаданого ватажка назад на Запорожжя, О. Дейнека при тому ж зимівнику козака Л. Рабошапки загітував 7 чоловік до гайдамацтва. З часом чисельність ватаги виросла до 22 чоловік. Через декілька тижнів після свята апостолів Петра і Павла, даний загін переправившись р. Вись вище слободи Вільховатки, свідомо вирушив до Найдьонових байраків для з'єднання з Сараджиною партією. Нечисельне військо О. Дейнеки разом з С. Сараджином було при поході на Жаботин та на Кам'янку, а також взяло участь у останньому невдалому рейді на Правобережжя³.

Гайдамацька ватага під командуванням козака Коренівського куреня І. Бандурки, була сформована на р. Громоклії, нараховувала 22 особи і мала на меті рушити на Правобережну Україну для грабунку. Перебравшись на територію Речі Посполитої через Попову греблю на р. Вись, партія випадково в Найдьонових байрак в спорожнілому хуторі натрапила на загін С. Сараджина, який там дислокувався і об'єдналася з нею. Укомплектувавшись пограбованими Сараджином кіньми та зброєю, ватага І. Бандурки взяла участь в спільному набігу під м-ко Лисянка. За даними А. Лук'яненка, рішення рушати у Волощину було колегіально прийнято ватажками С. Сараджином, І. Бандуркою та О. Дейнекою, де по дорозі були розбиті російськими гусарами⁴.

Після бою під с. Нерубайкою О. Дейнеці, який був поранений в груди, вдалося втекти до слободи Плетений Ташлик, де він переховувався і місцевого священика Якова Суперфіяновича, про що доносив Кошеві бугогардівський полковник Мусій Головка⁵. Кіш з цього приводу в проеморії Єлисаветградській провінційній канцелярії

¹ Там само. С. 282, 283.

² Там само. С. 274.

³ Там само. С. 269 – 274, 287 – 290.

⁴ Коліївщина: 1768 – 1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1. С. 273 – 274.

⁵ Там само. С. 178.

та пропозиції плетеноташлицькому управителю, повідомляв про відправлення курінних отаманів для пошуку згаданого ватажка і декількох при ньому бувших запорожців, прохаючи допомоги у пошуку¹. У відповідь з Плетеноташлицької роти Єлисаветградського пікінерського полку на адресу Коша було відправлено представлення, в якому спростовувалися чутки про наявність О. Дейнеки та інших козаків з ватаги С. Сараджина у Плетеному Ташлику. Однак повідомлялося про чутки щодо наявності Олексія Дейнеки в правобережному с. Турія (нині однойменна назва села Номомиргородського р-ну Кіровоградської обл.)². Про долю іншого ватажка Івана Бандурки, який зник після бою під Нерубайкою, нічого не відомо.

Другий блок свідчень були продукovanі в результаті допитів в Київській губернській канцелярії частини полонених Сараджинових гайдамаків, які потрапили в полон до російського війська і були доправлені до Києва Нижегородським карабінерним полком під командуванням полковника Миколи Паніна. Це, загалом, 14 документів. У них, всі, як один, полонені запорожці-гайдамаки із загону С. Сараджина повторювали одну й ту ж саму інформацію. Вони стверджували, що покинули територію Вольностей Війська Запорозького Низового, маючи на меті приєднатися до російського війська, яке на той час перебувало на Правобережній Україні. Однак, почувши, що поблизу хутора Петрівського, який знаходився на прикордонні (на відстані 1 милі від кордону) збираються запорозькі козаки під проводом С. Сараджина, вирішили приєднатися до цього загону, який нараховував близько 130 осіб. Пробувши там тиждень, гайдамаки почули, що «по указу запорожцям в Полше быт запрешено», ними було вирішено повернутися назад на Запорозжя. Але під час пошуку зручного місця для перетину кордону поблизу с. Нерубайка вони натрапили на гусарський загін і потрапили в полон. При цьому, як одноголосно згадували полонені гайдамаки, вони російським гусарам не чинили жодного спротиву. Так само дружно заявляли про власну непричетність до вбивств і грабунків під час свого перебування на Правобережжі. Серед причин податися в цей регіон всі Сараджинові гайдамаки в унісон стверджували, що це було

¹ Там само. С. 190 – 191.

² Там само. С. 290 – 291.

зроблено для боротьби проти конфедератів, підтримки російського війська і захисту православних від утисків¹.

Сюди ж, умовно, можна віднести свідчення гайдамаків Омелька Вороного, Василя Хайдусенка, Мойсея Хуртули, Конона Мишенка та Нестора Ковальчука про участь в повстанні на Правобережній Україні в складі війська Максима Залізняка і гайдамацьких загонів Семена Неживого та С. Сараджина, а також про купівлю в гайдамацьких ватажків пограбованих речей та худоби, від 18 – 19 серпня 1768 р., складеного в Єлисаветградській провінційній канцелярії. Зокрема, гайдамака О. Вороний побіжно згадував про свою участь в Коліївщині у складі Сараджинової партії в нападі на Паволоч, але потім відлучився від неї з метою повернутися в кордони Російської імперії, однак був пійманим місцевими жителями і відправлений до Новомиргородського шанця².

Порівнюючи два блоки свідчень полонених гайдамаків загону С. Сараджина можемо констатувати їхню різючу відмінність в плані інформативного наповнення. Так, зокрема, частина свідчень гайдамаків-арештантів на Запорозжжі є більш розлогими і найбільш наближеними до істини. В них запорожці вільно вказують істинну мету створення загону – грабунок, без остраху переповідають про свої походи, грабунки і вбивства. Така «відкритість» була пов'язана з тим, що для запорожців за участь в Коліївщині найбільшим покаранням було побиття киями, але більшість, як правило, полонених гайдамаків брали на поруки курінні отамани. Це добре зі списку арештованих гайдамаків, які утримувалися в військовому секвестрі із зазначенням курінної належності, звинувачення та відбутого покарання³.

Інша справа – частина свідчень з Київської губернської канцелярії. Основна частина їхнього формуляру подана стисло і лаконічно і містить багато неточностей і протиріч, які спростовують «запорозькі» свідчення та інші джерела. Зокрема, впадає в очі той факт, що всі без виключення допитані гайдамаки стверджували, що потрапили до лав Сараджинової чати на завершальному етапі її діяльності, що, погодьмося, доволі

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. II. № 5889. Арк. 109; № 5896. Арк. 103 – 103 зв.; ІР НБУВ. Ф. II. № 5897. Арк. 105 – 105 зв.; ІР НБУВ. № 5898. Арк. 107 – 107 зв.; ІР НБУВ. № 5900. Арк. 111 – 111 зв.; ІР НБУВ. № 5901. Арк. 113 – 113 зв.; ІР НБУВ. № 5902. Арк. 115 – 115 зв.; ІР НБУВ. № 5903. Арк. 117 – 117 зв.; ІР НБУВ. № 5904. Арк. 119 – 119 зв.; ІР НБУВ. № 5905. Арк. 121 – 121 зв.; ІР НБУВ. № 5906. Арк. 123 – 123 зв.; ІР НБУВ. № 5907. Арк. 125 – 126; ІР НБУВ. № 5908. Арк. 127 – 127 зв.; ІР НБУВ. № 5909. Арк. 129 – 129 зв.

² ІР НБУВ. Ф. IX. № 2766. Арк. 4 – 4 зв.

³ Коліївщина: 1768 – 1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1. С. 362 – 369.

малоймовірно. Деяка скупа інформація, згадана у свідченнях допитуваних, при співставленні з наданими даними від інших членів ватаги, наданої на Запорозькій Січі, дозволяє спростувати результати допитів окремих гайдамаків.

Так, наприклад, не відповідають дійсності свідчення запорожця-гайдамаки Павла Сторчака від 2 листопада 1768 р. Як і всі, він спростовував свою причетність до нападів і грабунку Правобережних містечок та сіл. Проте, серед своїх соратників, що переходили кордон, запорозький козак з-поміж інших згадував І. Бандурку з командою 22 чоловіки, до якої належав сам допитуваний гайдамака¹. А ватаг І. Бандурка, як вже вище зазначалося, брав участь в наїзді на Лисянку, що спростовує свідчення Сторчака щодо непричетності до розбоїв.

Сумнівною виглядає причина повернення гайдамаків з Правобережжя, наведена в «київських свідченнях», а саме заборона запорозьким козакам перебувати на території Правобережної України. Куди більше довіри викликають «запорозькі» свідчення, де цілями гайдамаків були грабунок міст і містечок на Дністрі або служба в молдавського господаря.

Недовіра присутня у показах О. Вороного, наданих у Єлисаветградській провінційній канцелярії. В них гайдамака хоч і не заперечував свою участь в наїзді на Павлоч та стверджував, що нікого не грабував через відсутність там поляків і євреїв, однак, ймовірно, лукавив у своїх свідченнях².

Проте найбільші сумніви викликає добровільна здача гайдамаків С. Сараджина в полон, про що згадували усі бранці в «київських» свідченнях. Як вже вище зазначалося, їхній соратник А. Лук'яненко на Запорожжі згадував, що після нападу на них трьох ескадронів російських гусар, гайдамаки мали з ними кількагодинний бій. Опір гайдамаків загону С. Сараджина підтверджували запорозькі старшини Макар Нагай та Олексій Чорний, які очолювали одну з військових команд, відправлених Кошем для пошуку гайдамаків, котрі прибули з Правобережжя. Вони стверджували, що в результаті бою гайдамацький загін втратив близько 50-ти чоловік³.

¹ ІР НБУВ. Ф. II. № 5908. Арк. 127.

² ІР НБУВ. Ф. IX. № 2766. Арк. 4 – 4 зв.

³ Коліївщина: 1768 – 1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1. С. 195; Сияк І. «И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могут свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходить такія разбоиническія партіи»... С. 39; Сияк І. Русші Коліївщини... С. 247.

До того ж, згаданий бій під Нерубайкою попав до атестату про службу одного з його учасників – поручика Чорного гусарського полку Іллі Іванова від 24 листопада 1774 р. та чолобитної останнього до вищого російського генералітету за 23 листопада 1774 р. З документів дізнаємося, що даний відбувся 10 серпня 1768 р. Про те, що мова йде саме про загін Семена Сараджина добре видно з чисельністю загону «неприятеля» – 130 чоловік та географічної прив'язки – Нерубайки¹.

Тобто, як бачимо, що С. Сараджин за іронією долі прийняв бій від колишніх своїх товаришів по службі, однополчан. Сам факт, що даний бій відобразився в такому офіційному документі, як атестат нарівні турецькими кампаніями в російсько-турецькій війні (1768 – 1774 рр.) засвідчує масштабність самої події. Не останню роль, вочевидь, в ліквідації гайдамацького загону С. Сараджина відіграла кошова старшина, яка в листі полковнику Федору Чорбі та рапорті Федору Восійкову сигналізувала про дислокацію загону за межами Запорожжя і прохала його ліквідувати². Таку пересторогу запорозької адміністрації, вочевидь, можна пояснити тим, що на Січі були прекрасно ознайомлені з грабіжницьким досвідом С. Сараджина і розуміли, що людський потенціал для свого війська він черпатиме на території Вольностей.

Підсумовуючи зазначимо, що гайдамацька ватага С. Сараджина, як, власне, і сам ватажок, були далекими від тих ідеалів, які сповідували М. Залізник, І. Гонта, С. Неживий і т. д. Цей загін, вбачаючи вдалі обставини для своїх «хижацьких» планів, переймався виключно грабунком містечок та сіл Правобережної України.

¹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 797. Ч. 4. Арк. 19 – 21.

² Коліївщина: 1768 – 1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1. С. 167 – 168, 171 – 172.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СПАДЩИНА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

3.1. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ У XVII – XVIII ст.: ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Федір Медвідь

доктор наук в галузі політології, кандидат
філософських наук, академік Міжнародної
академії безпеки життєдіяльності,
професор кафедри теорії держави і права та
конституційного права Міжрегіональної академії
управління персоналом
e-mail: fedirmedvid86@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1302-3530>

Поняття правової системи дозволяє розглянути усю правову реальність у цілому як таку, що знаходить свій вияв у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави. Воно покликане відбити реальну структурованість правової дійсності, підкреслити значущість системної методології права як актуального найбільш комплексного та багатогранного підходу правових досліджень, створює теоретичні передумови для вдосконалення системності правової реальності.

Формування національної правової системи України є важливим індикатором рівня правової культури суспільства, одним із виявів державного суверенітету, підвищення ефективності та якості правового регулювання суспільних відносин., бо від вирішення цієї проблеми залежить успіх розв'язання багатьох правових проблем, пов'язаних з удосконаленням чинного законодавства, правової і правоохоронної діяльності, підвищенням рівня правової свідомості державних службовців і громадян¹.

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Х.: Право, 2008. Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України /за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. С.8-9.

З метою утвердження спадкоємності понад тисячолітньої історії українського державотворення, спираючись на історію української державності, яка сягає своїм корінням часів заснування міста Києва та розквіту держави за часів князя Київського Володимира Великого – державотворця, який прийняттям у 988 році Християнства засвідчив цивілізаційний вибір Київської Русі, спадкоємцями якої є, зокрема, Галицько-Волинське князівство, Українська козацька держава, Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Держава, Карпатська Україна та сучасна Україна, вшановуючи пам'ять та засвідчуючи повагу до діяльності Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського, інших видатних представників національної еліти, а також борців за державність та незалежність України, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, дбаючи про благо Вітчизни та боронячи суверенітет, територіальну цілісність і незалежність України, а також зважаючи на необхідність утвердження історичної справедливості, Указом Президента України №423 від 24 серпня 2021 року постановлено відзначати День Української Державності щорічно 28 липня – у День Хрещення Київської Русі-України, коли вшановується пам'ять про видатного державотворця, святого рівноапостольного князя Київського Володимира Великого¹.

Вартує зауважити, що категорії «українська державність» в теоретичному плані не так повезло, як категорії «державна», хоча державність виступає якісною характеристикою суспільства, властивістю його державно політичної організації. Сам термін державність розкриває взаємодію, на думку дослідників, органів державної влади і суспільства, яка спрямована на забезпечення існування та функціонування самої держави, окреслює її риси та особливості на конкретному історичному етапі розвитку. Державність виникає у відповідь на потребу збереження цілісності /єдності відповідної етнічної спільноти , а також протистояння зовнішнім загрозам, тому упродовж віків державність часто стверджувалася у ході соціальної та національної боротьби. Звідси основною метою створення держави є використання політичної влади та її засобів і ресурсів для задоволення соціально- етнічних потреб суспільства: збереження самобутності; національної консолідації;

¹ Указ Президента України №423 від 24 серпня 2021 року. Про День Української Державності.

захисту власних інтересів та цінностей; розвитку національної культури. В інституційному плані державність охоплює органи суверенної публічної влади та управління (структури державної влади, місцевого самоврядування тощо) окремі елементи суспільства (громадські організації та рухи, політичні партії тощо), які беруть участь у здійсненні державної влади; форми їхньої взаємодії¹.

У процесі розгортання національно-визвольних змагань (1648 – 1657) у середовищі козацької еліти вперше в історії української суспільно-політичної думки були чітко сформульовані фундаментальні основи національної державної ідеї: 1) право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання; 2) незалежність і соборність Української держави; 3) генетичний зв'язок козацької державності з Київською Руссю, спадковість кордонів, традицій та культури княжої доби². Саме ці положення і лягли в основу державотворчої діяльності Богдана Хмельницького.

В умовах деокупації, яка виступає як процес в царині політико-правового фронту з питань протидії російській агресії, відновлення територіальної цілісності України, захисту прав громадян України в

¹ Усенко І.Б. Державно-правові інститути козацької України як об'єкт досліджень вітчизняних істориків права. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Упорядники: І.Б.Усенко, Т.І. Бондарук, О.О.Самойленко; відп.редактор І.Б. Усенко. К.: видавничий Дім «Юридична книга», 2003. С.7-22; Бойко О. Державність. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левицький (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське вид-во, 2011. С.205; Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Держава і цивілізація в історії України. Київ : Еко-Продакшн, 2009. 879 с.; Дашкевич Я.Р. Лабиринти історії України. *Україна. Наука і культура: Щорічник*. Вип.31. 2002. С. 102–120; Терлюк І. «Держава» і «державність»: до проблеми теоретико-правового та історико-правового змісту понять в контексті українського (національного) державотворення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2021. Т. 8. № 1. С. 17–28; Терлюк І.Я. Українська національна державно-правова традиція (друга половина XVI – початок XX ст.) [монографія]. Львів : ТзОВ «Галицька видавничка спілка», 2020. 392 с.; Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). Київ : Парапан, 2002. 396 с.; Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. Київ : Політична думка, 1996. 448 с.; Терлюк І.Я. Історія держави і права України (Доновітній час): Навчальний посібник. К.: Атіка, 2006. 400 с.; Мироненко М.О., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право: навч.пос. / О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. К. : ВЦ «Академія», 2010. 456 с.; Медвідь Ф.М. Українська козацька республіка Богдана Хмельницького: національні інтереси і геополітичні пріоритети. *Гетьманська Україна між Польщею, Росією та Туреччиною: монографія* / упоряд.І.І. Кривошея, Є.М. Луняк. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. С.40-5; Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. К.: Інститут історії НАН України, 2014. 671 с.

² Бойко О.Д. Історія України: Посібник. К.: «Академвидав», 2003. С.163

умовах війни й окупації та притягнення до юридичної відповідальності держави агресора, а також осіб і організацій, винних у скоєнні воєнних злочинів, колабораційній та іншій антидержавній діяльності¹ аналіз правової системи України є на часі.

Під правовою системою розуміють, як правило, сукупність взаємопов'язаних між собою систем права та засобів її реалізації². Правова система надає динамізму як системі законодавства, так і системі права, забезпечує фактичну реалізацію правових норм³. Він розмежовує правову систему і систему права, бо правова (юридична) система виступає як система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або у групі однотипних держав, до складу якої входять: різноманітні правові акти і діяльність відповідних суб'єктів по створенню таких актів; різноманітні види і прояви правосвідомості; стан законності та його деформації.

Правову систему визначають як сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює необхідний нормативно-організуючий вплив на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорона, захист). До основних елементів правової системи, на думку академіка Ю. Шемшученка, відносять: систему права і систему законодавства; правові відносини; юридичну практику, тобто діяльність правотворчих, правозастосовчих і правоохоронних органів; правову політику та ідеологію; правосвідомість і правову культуру; юридичну науку й освіту⁴. Сучасні дослідники, зокрема, В. Бабкін, О. Зайчук, О. Копиленко, М. Мірошніченко, Н. Оніщенко виділяють такі елементи правової системи: право як сукупність створених і охоронюваних державою норм; законодавство як форму виразу цих норм (нормативні акти); правові установи які здійснюють правову політику держави; судову та іншу юридичну практику; механізм правового регулювання; правореалізаційний процес (включаючи акти застосування і тлумачення);

¹ Деокупація. *Юридичний фронт [Електронне видання]: матеріали Міжнародного Міжнародного експертного круглого столу* (Київ, 18 березня 2022 р.) / Державний торговельно-економічний університет, Українська асоціація порівняльного правознавства, Українська асоціація міжнародного права, Асоціація реінтеграції Криму; упоряд. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ : Держ. торг.- екон. ун-т, 2022. С.1 - 224.

² Мірошніченко М.І. Генезис правової системи України: теоретико-методологічний аспект. Дис. доктора юрид. наук. Київ, 2012. 431 с.

³ Рабінович П.М. Система права. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: „Укр.енцикл.”, 2003. Т.5. С.488-489.

⁴ Шемшученко Ю.С. Правова система. *Юридична енциклопедія*: В 6 т./Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: „Укр.енцикл.”, 2003. Т.5. С. 39.

права, свободи і обов'язки громадян (право в суб'єктивному значенні); систему утворених та функціонуючих у суспільстві правовідносин; законність і правопорядок; правову ідеологію (теорії, правосвідомість, юридичні доктрини, правову культуру тощо); суб'єктів права (індивідуальних і колективних); системні зв'язки, які забезпечують єдність цілісність та стабільність системи; інші правові явища (юридичну відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси тощо), які утворюють нечебто «інфраструктуру правової системи»¹.

Отже, широкий підхід найбільш повно окреслює обсяг поняття і характеризує правову систему, як складне, цілісне структурне утворення в єдності його складових частин. Системний підхід дозволяє виділити п'ять рівнів правової системи: суб'єктивно-сутнісний; інтелектуально-психологічний; нормативно-регулятивний; організаційно-діяльнісний; соціально-результативний².

Еволюція вітчизняних норм права і правової системи в цілому, періоду Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) на думку М. Костомарова, мала своїм стрижнем усвідомлені природні права людини, специфічні уявлення прашчурів українства про правду, благодать і справедливість, моральні канони, звичаї і традиції антів, склавів, інших східних слов'ян, «закони батьків», що були закріплені в усній народній творчості, літописи, Руської Правди, статутів, грамот, «козацькі обыкновенія», сприймаючи норми Магдебурзького права, певні традиції «польського права, «литовського права» тощо», тривала на «найдорогоцінніших і найважливіших явищах народної самобутності»³. Дослідники, зокрема В.Б.Антонович⁴, Ж.Б. Шерер⁵, Д.І.Яворницький⁶, О.Ф. Кістяківський⁷, Д.П.Міллер⁸, О.І.Левицький⁹,

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Х.: Право, 2008. Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. С.551.

² Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права: Підручник. Львів: «Новий Світ-2000», 2003. С.556.

³ Костомаров М. Полное собрание сочинений. Т.1. СПб., 1903.С.201.

⁴ Антонович В. Про часи козацькі на Україні. К., 1991.

⁵ Шерер Ж.Б. Літопис Мароросії, або історія козаків-запорожців. К., 1994.

⁶ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. К. 1990-1991.

⁷ Кістяківський О.Ф. Очерки исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Том.3. С.29-58.

⁸ Міллер Д.П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Том.3. С.80-106.

⁹ Левицький О.І. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Том.3. С.111-119.

М.П.Василенко¹, М.Є.Слабченко², А.І.Яковлів³, Л.О.Окиншевич⁴, А.Й.Пашук⁵, Я.М.Падох⁶, М.О.Мироненко⁷ відзначають потяг до прямого народоправства, збереження «народних конституцій, тобто стародавніх прав і вольностей, їх апології, У період Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування, і за доби переростання селянського демократизму у військово-козацький, прагнення до соборності, колективізму, общинного землеволодіння, рівності, братерства, свободи, незалежності, здорового консерватизму, первісного побуту січовиків» тощо.

В період Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування, так і за доби Гетьманщини взагалі на сучасних українських землях джерелами права, окрім звичаїв і традицій, залишились чимало актів, що й раніше діяли на Україні⁸. Йдеться про Руську Правду, більшість приписів якої трансформувалися в усі три Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.)⁹ і про Магдебурське право, яке із Закарпаття і Правобережної України спочатку розповсюдилося на Лівобережжя, а згодом – на Гетьманщину¹⁰.

Провідним елементом правової системи виступає сутність і зміст права, розгляд його як історичного явища, як вияву його загальних видових і родових рис¹¹. Історія українського права належить до фундаментальних дисциплін в системі юридичних наук, тому заслуговує

¹ Василенко М.П. «Права, по котрым судился малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII віку. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Том.3. С.136-144.

² Слабченко М.Є. Екскази з історії «Прав, по котрым судится Малороссийский народ». *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Том.3. С.200-271.

³ Яковлів А.І. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Том.3. С.275-371.

⁴ Окиншевич Л.О. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Том.3. С.416-450.

⁵ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648 - 1782). *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Том.3. С.475-517.

⁶ Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII столітті/ *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Том.3. С.520-539.

⁷ Мироненко О.М. Права і свободи людини в державницьких змаганнях українських гетьманів. К., 1995.

⁸ Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Прага, 1923. С.16.

⁹ Леонтович Ф. Руська Правда і Литовський статут. К., 1984; Толочко П.П. Киевская Русь. К., 1996.

¹⁰ Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Х.: Право, 2008. Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України /за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. С.252; Піч Р. Магдебурське право в Україні. *Український світ*. 1996. №8.

¹¹ Зайчук О. Середовище права та формування правових систем сучасності. *Право України*. 2003. № 12. С.37-40.

на увагу звернення до актуальних питань розвитку сучасного права, його генези, періодизації та сучасних підходів до інтерпретації вузлових категорій. Вартує також звернути увагу на множинність визначень права, які існують у юридичній літературі, залежать від множинності поглядів на походження права, на джерела права, на бачення його зв'язків з державою, а також від того, які сутнісні ознаки, особливості, риси права лягають в основу того чи іншого визначення, який бік його як суспільного феномена досліджується. Вагома причина розбіжностей у визначенні права обумовлена тим, яка правова доктрина кладеться в основу такого визначення: природно-правова, нормативіська чи соціологічна¹.

Сутність права сучасності розкривається через два найголовніших, на наш погляд, визначення. З пізнавально-раціоналістичної точки зору право – це свобода, обумовлена рівністю, рівне мірило свободи (правомірний порядок)². Однак це визначення доповнюється регулятивним визначенням права, як легітимних у суспільстві норм, детермінованих досягнутим суспільством рівнем моралі і етики, які спираються на владні засоби охорони³.

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Х.: Право, 2008. Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України /за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – С.570; Історія українського права: Навч. посібник /За ред. проф. О.О. Шевченка. К.: Олан, 2001. С.11-20.

² Шемшученко Ю.С. Що є право. *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. Том.10.Юридична наука незалежної України. К., 2005. С.30-46.; Цвік М.В. Фундаментальні проблеми теорії права. *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. Том.10.Юридична наука незалежної України. К., 2005. С.49-63; Рабінович П.М. Загальнотеоретичне праводержавознавство: наукознавчі, методологічні та філософсько-правові проблеми. *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. Том.10.Юридична наука незалежної України. К., 2005. С.67-81; Медвідь Ф.М., Мельниченко Я.Б., Твердохліб А.І. Соціальна цінність права: філософсько-правовий аналіз. *Діалектичні та практичні питання перспектив розвитку правової науки в сучасних умовах: Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції*. К.: ДУІТ, 2019. С.350-355; Zarosylo V.O., Kozachenko O.I., Medvid F.M., Nikonov M.M., Zfrosylo V.V. Philosophical problems of human being in the legal environment in Ukraine. *ASTRA Salvensis, Supplement*. 2020. № 1. С.123-130.

³ Медвідь Ф.М., Мельниченко Я.Б., Твердохліб А.І. Ціннісні основи права: сучасні підходи. *International Scientific Conference «Innovative research of legal regulation of public administration»: Cjnference Proceedings, June 16-17, 2017. Lublin, Republic of Poland, 2017. С.20-24; Мірошніченко М.І. Об'єкт і предмет історії українського права у контексті антропологізації історико-правового знання (до питання назви наукової і навчальної дисципліни). *Методологія в праві: монографія* /П. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра, та ін.]: за заг.ред. І. Безклубого. К.: Грамота, 2017. С.44-53; Медвідь Ф.М., Чорна М. Ф., Твердохліб А. І., Урбанський М.В. Українське право: питання історії, теорії та історіографії. *Шляхи розвитку правової науки в умовах сьогодення: Матеріали ХІ Міжнародної науково-практичної конференції*. К.: ДУІТ, 2021. С.309-314.*

Отже, право визначається як система норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визначених державою як регулятори суспільних відносин, які формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами легального державного впливу аж до примусу.

Правова система виступає найважливішим елементом культури, вагомим показником рівня цивілізації. Вже понад два з половиною століття у світових і вітчизняних наукових колах точаться суперечки щодо витоків і характеру становлення держави і права Київської Русі, вийшли десятки монографічних праць і сотні статей на цю тему, у зазначеній проблемі все ще лишається чимало «білих плям». Ситуація ускладнюється ще й тим, що протягом майже шести десятиліть у межах колишнього СРСР насаджувався стереотип, згідно з яким категорія "українське право" оголошувалася вимислом західних фальсифікаторів і націоналістів. Разом з тим духовна традиція українського права випрацювана українськими мислителями Г. Сковородою, діячами «Руської Трійці», Т. Шевченком, вченими-правниками Наукового товариства ім. Т. Шевченка, І. Франком, Лесею Українкою. Вагомий внесок у наукове бачення ідеї українського права був зроблений творчим доробком П. Чубинського, Ф. Леонтовича, П. Куліша, М. Василенка, М. Владимирського-Буданова, О. Кониського, Р. Лещенка, А. Яковліва, О. Малиновського, П. Єфименка, О. Кістяківського, М. Костомарова, М. Ковалевського, Г. Шершеневича, Б. Кістяківського, Л. Петражицького, В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського, М. Міхновського, Д. Донцова, М. Сціборського, С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Бочковського, М. Туган-Барановського, М. Грушевського, В. Винниченка, А. Шептицького, Й. Сліпого, Н. Полонської-Василенко, П. Юркевича, Д. Чижевського, Ю. Липи, А. Кристера, В. Сергеевича, М. Іванішева, О. Добрава, І. Черкаського, М. Ясинського, Б. Путілова, А. Пономарьова, А. Ткача, О. Шевченка, В. Кульчицького, зокрема, сучасними дослідниками українського права: Гончаренком В., Бойком І., Бойком О., Копиленком О., Музиченком П., Мироненком О., Настюком М., Захарченком П., Мірошніченко М., Смолієм В., Тацієм В., Тищиком Б., Терлюком І., Усенком І., Ярмишем О., Івановим В., Чайковським А., Шемчушенком Ю. та ін.

Заслугує на увагу проблема обґрунтованої періодизації як всевітньої історії, так і історії українського права. Можна погодитися з М. Мірошніченко, що «періодизацію історії українського права доцільно

здійснювати в контексті періодизації як світової історії, так і історії України»¹. Викладені вище підходи до розуміння правової системи вартувало би застосовувати до різних етапів розвитку українського права, зокрема часів і джерел права Київської Русі.

Отже, правова система України-Гетьманщини (Війська Запорізького) XVII – XVIII ст. ввібравши найкращі традиції сукупності соціальних регуляторів додержавного східнослов'янського суспільства, звичаїв і символів антів і склавнів, об'єднань слов'янських князівств, усних і писаних соціальних правил і норм княжої України-Руси, поганських і християнських (особливо православних) вірувань і канонів, збагатившись шляхом рецепції чи компіляції німецького (Магдебурського), польського, литовського права, повністю сприйнявши досить досконалі козацькі конституції ХУІ – першої половини ХУІІІ ст., народилась вже як істинно національне право разом із початком Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування і відродження національної духовності.

¹ Мірошніченко М.І. Місце історії українського права в системі юридичних наук в умовах глобалізації. *Концепція та методологія історії українського права: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу, присвяченого пам'яті професора Олександра Шевченка, м. Київ, 28 квітня 2017 року* / ред. кол.: І.С. Гриценко, М.І. Мірошніченко, П.П. Захарченко, І.А. Мацелюх, А.В. Крижевський. К.: «ДС День Печати», 2017. С.9-16.

3.2. «ТРАДИЦІЙНІ» КОЗАЦЬКІ НАТРУСКИ, ПОРОХІВНИЦІ XVII – XVIII ст. ІЗ КІСТКИ ТА РОГУ З ФОНДІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В. В. ТАРНОВСЬКОГО: ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ВИВЧЕННЯ¹

Валентин Ребенюк

кандидат історичних наук,

науковий співробітник Чернігівського

історичного музею імені В. В. Тарновського

e-mail: rebenokvalen@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2172-5425>

Чернігівський обласний історичний музей (далі – ЧІМ) має одне із найбагатших зібрань козацької старовини в Україні. Багатством нашої колекції ми завдячуємо, перш за все, зібранню засновника музею В. В. Тарновському. Однією із її окрас є козацькі порохівниці та натруски XVII – XVIII ст., які були важливою частиною військового спорядження українських козаків.

За каталогом української старовини фундатора музею кількість порохівниць та натрусок у 1898 р. становила 25 од. зберігання (11 натрусок та 14 порохівниць²). Сім із них були увічнінені на фотографії, зробленій ще наприкінці XIX ст., яка була вміщена до знаменитого каталогу.

Пізніше, у 20-х рр. XX ст., до колекції В. В. Тарновського додалась певна кількість цього різновиду військового спорядження з музейного зібрання Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі ЧАК) під час злиття всіх музейних установ Чернігова в одну інституцію. Чому говоримо про певну кількість, бо під час Другої світової війни, на жаль, Чернігівським історичним музеєм була втрачена переважна більшість облікової документації³. Ми маємо лише інформацію про п'ять

¹ Висловлюю щиро вдячність за допомогу при написанні статті головному зберігачу фондів ЧІМ Г. П. Арендар та ст. наук. співроб., головному зберігачу речової групи В. С. Гончаренко.

² Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского / сост. В. Тарновський, Н. Беляшевский, А. Лазаревський. К.: Тип. К. Н. Милевского, 1898. С.56-57, 85. До цього підрахунку не увійшли дві натруски, які знаходяться у розділі козацькі «предмети домашнього вжитку» з позначкою «нюхальні», тобто для нюхання тютюну (№ 491, 492). С. 66.

³ Лихачева С. Повоєнна історія Чернігівського історичного музею у спогадах О. П. Повод. *Скарбниця української культури: зб. наук. праць*. Чернігів, 2006. Вип. 7. С.173,178.

порохівниць та одну натруску, короткий опис яких було вміщено у каталозі Чернігівського з'єднаного історичного музею (міського та вченої архівної комісії), складеного у 1915 р. зберігачем музею Е. Корноуховим¹. Цілком очевидно, що після цього могли бути нові надходження до музейних фондів. Згадані вище каталоги досить часто є основними джерелами інформації щодо зібрань історичних артефактів В. В. Тарновського або ЧАК, наявних у музейних фондах.

У 1944 р. з евакуації було повернуто музейні предмети і новим працівникам та деяким колишнім співробітникам довелося складати наукові паспорти предметів заново. Через обмаль необхідних наукових кадрів цією роботою займалися часто люди без фахових знань, а тому в документації є помилки, неточності та невідповідності². Наприклад, в інвентарній картці № И-3043 вказана порохівниця. Вона датувалася за каталогом В. В. Тарновського XVII ст. і описувалася як музейний предмет з накладками зі срібла. Пізніше матеріал, з якого виготовили ці накладки, було замінено співробітниками на узагальнене визначення «метал». За останніми дослідженнями ця порохівниця датується XIX ст. Накладки, які її прикрашають виготовлені, вірогідно, з латуні і походить вона із Західної України (Івано-Франківщина?). Цілком очевидно, що порохівниця належала українським мисливцям. Про це дозволяють говорити її яскраві морфологічні ознаки та наявні аналоги в зібраннях Музею українського народного декоративного мистецтва (далі – МУНДМ)³ та Львівського історичного музею (далі – ЛІМ)⁴.

На жаль, колекція цього різновиду військового спорядження ЧІМ зазнала неодноразових втрат у XX ст. Одна натруска і порохівниця із зібрання В. В. Тарновського зникли під час буремних подій цього століття. Це були досить цінні предмети з історичної та мистецької точки зору, бо обидві мали власницькі надписи і остання була навіть з точним датуванням (1703 р.)⁵. Для нащадків залишилася лише фотографія

¹ Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова: Каталог музея / сост. Е. Корноухов. Чернигов, 1915. С. 30.

² Лихачева С. Повоєнна історія Чернігівського історичного... С. 178.

³ Українські порохівниці XVII – початку XX ст.: Каталог / авт.-упоряд. Л. Білоус. К.: Родовід, 2008. С. 60, (№ 58), 66 (№ 64).

⁴ Львівський історичний музей: Альбом. Львів: «Афіша», 2018. С. 244; Содомора Х. Металеві прикраси і доповнення в традиційному чоловічому костюмі українців Карпат кінця XIX – початку XX ст.: історія, типологія, художні особливості: дис... канд. мистецтвозн.: 12. 11. 2020 / Львівська національна академія мистецтв. Львів, 2020. С. 198, 237.

⁵ Каталог украинских древностей... С. 56 (№ 263), 85 (№ 846).

натруски № 263 в каталозі засновника музею та її опис. Порохівниці № 846 «поцестило» ще менше і вона має лише короткий опис.

У 1947 – 1948 рр. за новоствореними інвентарними картками у музейних фондах нараховувалося 36 порохівниць та натрусок (при цьому ми не враховували «лядунки» для готових порохових зарядів з кулею). Однак вже під час звірки наявних предметів у 1951 р. було виявлено недостачу однієї з цінних порохівниць-натрусок XVIII ст., яка за легендою належала гетьману Петру Скоропадському і походила з колекції ЧАК¹. В наступному році за розпорядженням Комітету у справах культурно-освітніх закладів при Раді Міністрів УРСР було передано до Київського історичного музею (зараз Національний музей історії України, далі НМУ) три натруски-порохівниці², а наступного 1953 р. – одну порохівницю до новоствореного Переяслав-Хмельницького історико-краєзнавчого музею (зараз Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»)³. Пізніше зникли ще дві натруски з колекції засновника, доля яких невідома й зараз⁴. Нині у музеї зберігається 31⁵ порохівниця та натруска XVII – XIX ст. (20 (?) з колекції В. В. Тарновського⁶), з яких 10 «традиційні» козацькі з кістки та рогу.

Козацькі порохівниці і натруски, як частина військового спорядження, висвітлювалися у класичній праці Д. Яворницького⁷. Ґрунтовно тему козацьких натрусок та порохівниць в контексті висвітлення археологічних знахідок з місця битви під Берестечком здійснив І. Свешніков⁸. Наразі єдиним дослідником, який розробив універсальну класифікацію порохівниць та натрусок за формою і на яку ми опиралися при вивченні цього різновиду козацького спорядження, є

¹ Черниговский соединенный... С. 30; Инв. картка № И-3054.

² Инв. картка № И-3032, Инв. картка № И-3044, Инв. картка № И-3058. Акт від 22. 06. 1952 р.

³ Инв. картка № И-3029. Акт від 17. 07. 1953 р.

⁴ Инв. картка № И-3052, Инв. картка № И-3055.

⁵ Дві нові порохівниці надійшли до музею у 1967 р. та 2012 р.

⁶ Одна із натрусок (И-3045) умовно була ототожнена працівниками музею з натрускою з колекції В. В. Тарновського № 275. На жаль, опис в каталозі досить короткий, а сам предмет дещо відрізняється від нього. Також ми додали до підрахунку схожу за описом до «нюхальної», але фактично повноцінну натруску з колекції засновника та одну порохівницю, яка подібна за конструкцією та орнаментом (одного з її боків) до № 270 на фотографії в каталозі.

⁷ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. К.: «Наукова думка», 1990. Т. 1. С. 221-222.

⁸ Свешніков І. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1992. 304 с.; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: навч. посібн. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. К.: ІЗМН, 1997. 336 с.

Євген Славутич¹. Він також здійснив вивчення ряду порохівниць і натрусок з колекції нашого музею. Наявні класифікації за орнаментальними ознаками та самих орнаментів на порохівницях, створені мистецтвознавцями². Однак вони є досить вузькоспеціалізованими і такими, що не відображають всі аспекти вивчення військового спорядження козаків.

Досить ґрунтовна стаття присвячена історії порохівниць і натрусок реєстрового козацтва кінця XVI – 60-х рр. XVII ст. була оприлюднена в Інтернеті О. Руденком³.

Як окремі порохівниці в музейних фондах, так і цілі колекції висвітлювали у своїх статтях: Ю. Пуголовок та М. Берест⁴, О. Супруненко⁵, Я. Діденко⁶, О. Брель та Н. Левченко⁷. Історії козацьких артефактів переданих з ЧІМ до НМПУ, серед яких й порохівниці,

¹ Славутич Є. Порохівниці – складова воєнного спорядження українських військ XVII–XVIII ст.: спроба класифікації. *Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр.* К., 2005. Вип. № 8. С. 100-128.

² Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII – XVIII ст.). С. 139; Українське народне мистецтво. Різьблення та художній метал / упоряд. П. Г. Юрченко (керів.), А. Ф. Будзан., П. М. Жолтовський. К.: Держ. вид-во образотворч. мист-ва і муз. літ-ри УРСР, 1962. С. 19; Білоус Л. Орнаментальні особливості української порохівниці (на матеріалах колекції Музею українського народного декоративного мистецтва). *Музейна справа та музейна політика в Україні XX століття: зб. наук. пр./ за ред. д-ра мистецтвозн. М. Селівачова. К., 2004. С. 148-150; Содомора Х. Металеві прикраси... дис... С. 93-94, 169-170.*

³ Руденко О. Порохівниці та натруски реєстрового козацтва від кінця XVI до 1660-х років. URL: <https://dvka.com.ua/%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%>

⁴ Пуголовок Ю. Порохівниці XVIII ст. з Полтавщини. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні:* зб. наук. ст. К.: ХІК, «Часи козацькі», 2004. Вип. 13. С. 125–127.; Брест М., Пуголовок Ю. Порохівниця козацької доби з фондів Охтирського краєзнавчого музею. *Феномен Більського городища: до 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921—2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища:* зб. наук. пр. і мат-лів конф. К., Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. С. 239-243.

⁵ Супруненко О. Б. Козацька натруска із зібрання К. М. Скаржинської. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні:* зб. наук. ст.. К.: «Часи козацькі», 1997. Вип. 6. С. 116–119.

⁶ Діденко Я. Казацкое снаряжение из фондовой коллекции Национального историко-культурного заповедника «Чигирин»: порохівниці XVIII столетия. URL: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Didenko_00.pdf

⁷ Брель О., Левченко Н. Елементи поясного спорядження козака XVII – XVIII ст. зі збірки музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні:* зб. наук. ст. К., 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 159-165.

присвячена окрема стаття О. Шевченко¹. З працівників нашого музею цієї ж теми торкалась Л. Линюк².

З точки зору мистецтвознавства натруски і порохівниці в контексті висвітлення різби по кістці, розі, дереві та історії декоративно-прикладного мистецтва розглядалися в напрацюваннях: О. Тищенко³, А. Будзана та П. Юрченка⁴, Ю. Лашука⁵, М. Станкевича⁶, В. Рожанківського⁷, Х. Содомори⁸.

Важливими для вивчення даної теми є статті, каталог порохівниць, які опубліковані Л. Білоус⁹ та видана спільно з К. Липою невелика ілюстрована енциклопедія, присвячена порохівницям як частині козацького військового спорядження, серед зображень енциклопедії є й порохівниці з ЧИМ¹⁰.

Додаткові відомості до вивчення теми дали каталоги козацької старовини та експонатів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМЯ)¹¹, ЛІМ. Також в дослідженні нами застосовувався каталог старовинного озброєння в польських музейних колекціях Дз. Жигульського¹² та електронна база експонатів

¹ Шевченко О. Старожитності козацької доби Чернігівського історичного музею в збірці Національного музею історії України. *Історія давньої зброї*. Дослідження 2018: збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції (Київ, 12-14 червня 2018 р.) / упоряд. Д. В. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України. К.: Інститут історії України НАНУ, 2020. С. 391-397.

² Линюк Л. Імені Василя Тарновського. *Скарбниця української культури*: зб. наук. праць. Чернігів, 2016. Вип. 17. С.132.

³ Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII – XVIII ст.). К., 1992. С. 93, 138-139.

⁴ Будзан А., Юрченко П. Різьблення по дереві та рогові/ *Історія українського мистецтва: у 6 т. / заг. ред. 3-го т. П. Г. Юрченко. К., 1968. Т. 3 Мистецтво другої половини XVII - XVIII століття. С. 355-364.*

⁵ Лашук Ю. Народне мистецтво українського Полісся. Львів: Каменярь, 1992. С.113-114.

⁶ Станкевич М. Українське художнє дерево XVI – XX ст. Львів, 2002. С. 416-419.

⁷ Нарис з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / заг. ред. Я. Запаско. Львів, 1968. С. 37-38.

⁸ Содомора Х. Металеві прикраси і... дис... канд... С. 150-156, 169-170, 174, 199, 237-242, 245-247.

⁹ Українські порохівниці XVII – початку XX ст...; Білоус Л. Орнаментальні особливості української порохівниці...; Ї ж Українські порохівниці. *Купола*. 2007. Вип. № 4. С. 73 – 74; Свідки козацької слави. Мистецька спадщина Козацької держави / голов. ред. Є. Шевченко. Київ: Нац. спілка майстрів нар. мистецтва України, 2011. С. 227–230.

¹⁰ Білоус Л., Липа К. Козацька порохівниця. Амуніція вояків відкриває свої секрети. К.: «Laugus», 2014. С. 31, 62.

¹¹ Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського музею ім. Д. І. Яворницького: Каталог. Д.: АРТ-ПРЕС, 2016. 432 с.

¹² Żygułski Zd. Stara broń w polskich zbiorach. Warszawa, 1984. С. 80.

Національного музею в Кракові (далі – НМуК)¹, культурної спадщини в музеях Чехії², публікації на сайті Бездзінського музею³, Замку-музею в Ланцуті⁴ та Музею польського війська у Варшаві⁵.

Визначення хронологічних меж створення та побутування історичних артефактів є одним із наріжних каменів атрибуції предметів в музейній та науково-дослідній діяльності історика, археолога та мистецтвознавця. Часто встановити точне датування предмету дозволяють тільки власницькі надписи, які, втім, досить рідкісні⁶. У випадку їх відсутності потрібно звертатися до детального вивчення морфологічних характеристик артефакту, його аналогій, докладного вивчення писемних джерел та методів природничих наук (хімічного аналізу металів, мас-спектрального аналізу, біологічно-мікроскопічного вивчення кістки, рогу, шкіри і деревини). Однак, на сучасному етапі розвитку музейної справи в Україні подібними дослідженнями за методами природничих наук переважно займається Національний науково-реставраційний центр України (далі ННРЦУ). Тому більш чітке визначення хронології, матеріалів, з яких зроблено ці та інші музейні предмети, є справою подальших досліджень в майбутньому.

При вивченні натрусок та порохівниць ми використали єдину нині наявну їх універсальну класифікацію Є. Славутича, що і було відображено у назві статті. Однак класифікація не ідеальна, оскільки при вивченні порохівниць із музейної колекції нами були виявлені натруски⁷, які повною мірою не класифікуються за цією системою, а тому вона потребує певного уточнення та корекції. Для зручності в тексті статті з огляду на застосовану класифікацію нами було використано умовне означення подібних натрусок та порохівниць як «традиційні».

¹ Зібрання НМуК: електронний ресурс. URL: <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania?phrase=Prochownica>

² Порохівниці. URL: <https://www.esbirky.cz/hledat/rychle/vysledky?key=words=Prachovnice&order=relevance>

³ Prochownice, rozki, podsypki. URL: <https://muzeumzaglebia.pl/1752-prochownice,-ro%C5%BCki,-podsypki>; Ekspонат października – prochownica. URL: <https://www.muzeumzaglebia.pl/1424-ekspонат-pa%C5%BAdziernika-prochownica>

⁴ Prochownica. URL: https://www.zamek-lancut.pl/iartopis?path=images/originals/476/S.10758.ML_11801.jpg&title=%20Prochownica

⁵ Godlewski J. Prochownica w typie spiskim, kozackim z XVII wieku. URL: <http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/prochownica-w-typie-spiskim-kozackim-z-xvii-wieku.php>

⁶ З 66 порохівниць у МУНДМ, лише 10 з датами. Див. Українські порохівниці....: Каталог ... С. 72 (№ 5, 6, 7, 8), 73 (№ 13, 14), 74 (№ 15), 80 (№ 60), 81 (№ 63, 66).

⁷ Інв. картка № И-3047 (з перламутрової черепашки), Інв. картка № И-3051.

Євген Славутич не безпідставно вважає такі натруски традиційними для українського козацтва¹. Однак, дане твердження потребує уточнень, додаткових фактів і пояснень. Особливо беручи до уваги, що дослідник за аналогією до натрусок виокремлює й «традиційні» козацькі порохівниці з рогів оленя чи лося². Якщо під Берестечком подібних за морфологічними ознаками до досліджуваних нами порохівниць не було зафіксовано і на козацьких печатках серед спорядження козака зображено «порохові роги»³, то виникає питання щодо генези та розвитку цього виду військового спорядження козаків. Власне, коли починають функціонувати серед українського козацтва поряд з натрусками й порохівниці із стовбура рогу оленя чи лося? Можливо, в другій половині XVII – XVIII ст. чи все ж раніше? З чим це пов'язано? Які можуть бути причини того, що вони не були зафіксовані археологами при розкопках? Чи взагалі можна виокремити «традиційну» рогову чи кістяну порохівницю? Наразі ці питання не мають однозначних відповідей і потребують подальшого вивчення.

Потрібно також досить обережно говорити про унікальність та відсутність аналогів у арміях країн Європи досліджуваного нами типу «традиційних» натрусок та порохівниць, широко поширених серед рядового українського козацтва. Коли Є. Славутич про це пише, то у нього переважно відсутні порівняльні матеріали сусідніх з Україною європейській країн, які б однозначно могли підтвердити дану тезу⁴. При цьому варто зробити акцент саме на використанні в арміях порохівниць та натрусок з рогу оленя чи лося, тобто масового застосування військовими. Інша річ – виготовлення й застосування під час полювання подібних посудин для зберігання пороху в середовищі мисливців.

Питання щодо типології використовуваних мисливцями порохових посудин у XVI – XVIII ст. українськими науковцями наразі мало вивчене⁵. Певне світло на дану проблему проливає праця відомого австрійського зброезнавця, музейника та військового діяча XIX ст. Венделіна Бегайма (1832-1900), автора «Енциклопедії зброї». В ній дослідник вказував на те, що на початок XVII ст. натруски мали різний вигляд, але саме мисливці

¹ Славутич Є. Порохівниці – складова воєнного... С. 101, 103-104.

² Там же. С. 115-116.

³ Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI – XVIII століть. К.: Темпора, 2017. С. 106,109-110,142-143,145,152-154, 156-165, 558-561.

⁴ Славутич Є. Порохівниці – складова воєнного...С. 102, 121.

⁵ Див. напр.: Кравченко Н. Мисливство у експозиціях українських музеїв: історія та сучасність. Науковий вісник Національного музею історії України. зб. наук. пр. Київ, 2021. Вип. 7. С. 208–217.

переважно користувалися їх різновидом з оленього рогу, застосовуючи найбільш містку його частину¹. Тобто, такі, подібні до козацьких, натруски та за аналогією, можливо, й порохівниці використовувалися європейцями щонайменше з початку XVII ст. Відповідно, варто говорити про більш широку європейську традицію пов'язану з виготовленням натрусок і порохівниць з рогу поширених лісових тварин в середовищі мисливців та, можливо, з певного часу й військових.

Важливо, що аналоги порохівниць / натрусок в музеях Польщі (Краків, Мальборок, Бедзін, Варшава) в переважній більшості атрибутовуються, як: «українські», «козацькі» або «гуцульські» XVII – XIX ст.² При цьому від зразків наявних в музеях Лівобережної та Центральної України деякі відрізняються лише латинськими криптограмами релігійного змісту³ (пов'язано з конфесійними відмінностями українських регіонів, окремих людей?), а художнє оформлення в них подібне до наявних в Україні музейних предметів з відповідними стилізованими рослинними та геометричними орнаментами. Одночасно в НМуК є зразок європейської порохівниці XVI ст. виготовленої з подібних матеріалів (рогу оленя), схожої за формою, але яка має відмінне високохудожнє рельєфне різьблення та гравірування в стилі північного пізнього Ренесансу. Мова йде про порохівницю короля Генріха VIII Англійського, створену в Німеччині у 1531 р.⁴

Значно більша подібність притаманна словацьким порохівницям та натрускам XVII – XVIII ст. з рогу оленя⁵. Вони подібні за формою, матеріалом, наближені до українських за елементами орнаменту, композицією чи певними зображеннями, але мають відмінні унікальні художні риси від порохівниць наявних, наприклад, у колекції нашого музею чи зібранні МУНДМ, ДНІМЯ. Важливо, що такі вироби з рогу для зберігання пороху були поширені в окремих регіонах Словаччини навіть

¹ Бехайм Вендален. Енциклопедія озупа / пер. с нем. А. А. Девель и др., под ред. А. Н. Кирпичникова. СПб.: «Оркестр», 1995. С.

² Див. напр.: Порохівниця. URL: <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/548913>; Żygulski Zd. Stara broń w polskich... С. 80.

³ Див. напр. Порохівниця: <http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/prochownica-w-typie-spiskim-kozackim-z-xvii-wieku.php>

⁴ Róg do prochu «Henryka VIII Angielskiego». URL: <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/298285>

⁵ Grabowski J. Sztuka ludowa w Europie. Warszawa: Arcady, 1978. С.194; Содомора Х. Чоловічі прикраси транскарпатського регіону. Порівняльна характеристика. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*: зб. наук. пр. Харків: ХДАДМ, 2017. №1. С. 119–120.

на початку ХХ ст.¹ Тому залишається відкритим питання щодо поширеності такого типу порохівниць та натрусок в Європі ХVІ – ХІХ ст.

Наступна частина даної статті містить опис, попередні результати вивчення натрусок та порохівниць ХVІІ – ХVІІІ ст. з музейної колекції ЧІМ. Після зняття з осади Чернігова в другій половині минулого року завдяки фінансовій підтримці наших закордонних друзів та партнерів виникли нові можливості для музею, серед яких й здійснення ННРЦУ відновлення чи консервації цінних реліквій, зокрема, козацьких натрусок та порохівниць. Тому виміри частини натрусок та порохівниць буде подано за недосконалою музейною документацією, бо не маємо на час написання статті до них доступу і можемо лише оглядати наявні в фондах фотографії, підготовлені співробітниками музею. Така неточна інформація буде позначена зірочкою (*).

Натруска (за Є. Славутичем) кін. ХVІІ – ХVІІІ ст. (за музейною документацією порохівниця ХVІІ ст.) із пожовклого рогу оленя (И-3034) з трьома кінцями, гілки рогу сильно обрізані майже до самої розвилки, основну частину її становить товстий стовбур. У верхній частині розвилки отвір для підвішування. Два верхні кінці закривалися дерев'яними (?) заглушками з дірками (кріплені за допомогою металевих цвяшків), які закривалися зверху двома кістяними кришками, одна із них втрачена (з пробкою?). Нижня частина закрита заглушкою з кістяною пластиною, яка прибита до заглушки двома кістяними цвяшками із великими декоративними кулеподібними голівками. З одного боку натруска орнаментована стилізованими квітами – переважно дзвіночками, щоправда без тичинок, та гостропелюстковими квітами досить подібними до зображених на окрайках чи підрясниках квітів з вишивки козацької старшини кін. ХVІІ – сер. ХVІІІ ст. з колекції ЧІМ². Мотив дзвоників, власне, це – трансформоване місцевими майстрами, стилізоване зображення тюльпанів, яке було досить поширеним у Європі³. Для однієї із схем вишивки козацької старшини цей мотив був притаманний саме в кін. ХVІІ – сер. ХVІІІ ст.⁴ Щодо гостропелюсткової квітки, то зустрічаємо подібну лише на одному підризнику з колекції ЧІМ сер. ХVІІІ ст.⁵ Значно частіше можна побачити на вишивці цього часу

¹ Prachovnica. URL: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/prachovnica/>

² Вишивка козацької старшини ХVІІ – ХVІІІ століть: Каталог колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / авт.-упоряд.: Зайченко В.: РОДОВІД, 2001. С. 38 (№ 51), 41 (№ 58), 42-43 (№ 62, 65), 85 (№ 152).

³ Там же. С. 12.

⁴ Там же.

⁵ Там же. С. 85 (№ 152).

гостролисті листочки та гостропелюсткові квіти іншої форми¹. Між рослинними пагонами наявне графічне зображення, схоже на лігатуру-криптонім: ІХП? З другого боку зображено двоголового коронованого орла (корона у вигляді стилізованої трипелюсткової квітки) по центру натруски вгорі, по боках від нього гостропелюсткові квіти, в нижній частині стовбуру – православний храм з трьома банями, між ними напівстертий геометричний орнамент зі скісних ліній та трикутників між двома горизонтальними лініями. Подібні зображення храмів не є рідкістю на козацьких порохівницях і натрусках, вони могли символізувати святу трійцю² і бути одним із проявів своєрідної козацької релігійності. Краї предмету обрамляють пояси геометричного орнаменту, подібного до описаного вище. При цьому в одному місці орнаменту гравіровано чітко трикутник, з подвійним контуром гострою частиною до гори та, навпаки, з крапкою в центрі, а в іншому – лише один трикутний контур, заповнений скісними лініями. На одному із торців натруски між двома боками наявний подібний геометричний орнамент із зигзагів, трикутників та скісних ліній більшого розміру. Розмір: довжина (L) – 18 см., ширина (B) – 15 см.* За морфологічними ознаками, власне, декором натруска відноситься до виробів створених на території Запоріжжя³ в кін. XVII – сер. XVIII ст. Атрибуційне уточнення датування здійснене за подібними зображеннями на інших музейних предметах та аналізом рослинних орнаментів вишивки козацької старшини. Два екземпляри порохівниць подібні загальними рисами до нашої, із зображеннями коронованого орла та церкви, наявні у МУНДМ, які атрибутовуються досить чітко XVIII ст. завдяки написам на них⁴. Походження: колекція козацької старовини В. В. Тарновського (далі – К.В.Т.)⁵.

Наступна натруска XVII ст. (?) И-3048 виготовлена із світлого, але вже пожовклого рогу з трьома кінцями, гілки рогу сильно обрізані до самої розвилки, основну частину її становить товстий стовбур повернутий вверх, нижні отвори закриті дерев'яними заглушками. Верхня покривна пластина з пробкою (?) втрачена. Натруска прикрашена гравіруванням одного із досить давніх солярних символічних орнаментів, так званим «очковим» або «циркульним», який складається із кола з

¹ Там же. С. 84 (№ 151), 76 (№ 137), 66 (№ 113), 102 (№ 180), 104-105 (№ 186, 188, 189).

² Білоус Л., Липа К. Козацька порохівниця.. С.34

³ Славутич Є. Порохівниця – складова воєнного... С. 105.

⁴ Українські порохівниці... Каталог ... С. 23, 30. Наявні дві порохівниці, де лише або орел., або хрест. С. 53.

⁵ Каталог українських древностей ... № 272.

крапкою в центрі. Подібні до «очкового» орнаменту зображення з подвійними колами з вирізаною серединою можемо спостерігати на кам'яних печатках північної Месопотамії пізнього неоліту¹. Однак, на теренах України «очковий» орнамент фіксується на кераміці та побутових речах черняхівської культури (III – V ст. н. е.), наприклад, на предметах знайдених в Раковецькому могильнику² та на пальчатих фібулах дніпровської групи VII ст.³ Цей орнамент був досить поширений на кістяних побутових виробах давньої Русі X – XIII ст. (гребінцях, фулярах для зберігання голок), про що свідчать археологічні знахідки⁴. Тому не дивно, що він був поширеним й на українських натрусках та порохівницях навіть у XIX ст. Орнамент не дозволяє уточнити датування натруски. Розмір: L – 8 см.* Походження: К.В.Т.⁵ Подібний музейний предмет XVIII ст., в даному випадку порохівниця, наявний у колекції МУНДМ⁶.

Досить цікава натруска (за музейною документацією порохівниця) XVII – XVIII ст. (И-3040) виготовлена із цільної пустотілої кістки світлого кольору (пожовкла) у формі різнобічної трапеції без відгалужень. Нижня частина натруски закривається заглушкою закріпленою по краях металевими цвяшками, заглушка закрыта кістяною пластиною з трьома декоративними кістяними цвяшками, які за формою нагадують нерівну усічену піраміду. Кришки з пробкою (?) угорі немає. З обох боків порохівниці прикріплено по півкільцю (скоби) з кільцями із заліза для підвішування. Ця натруска є підтипом «традиційної» натруски за класифікацією Є. Славутича. Вона прикрашена сюжетом зі сценою полювання, обрамленою в дві подвійні лінійні рамки з «очковим» орнаментом: ліворуч – зображено архітектурний комплекс (на задньому плані – церква, високі гостроверхі споруди, на одному із шпилів пташка, на передньому – будівлі меншого розміру з вікнами, дверима та брамою), праворуч – чоловік із зачіскою під «оселедець» та вусами, стоїть на лівому коліні й тримає в руках рушницю з ударно-кремінним замком,

¹ Çiğdem Atakuman Deciphering Later Neolithic stamp seal imagery of Northern Mesopotamia. URL: https://www.researchgate.net/publication/289133739_Deciphering_Later_Neolithic_stamp_seal_imagery_of_Northern_Mesopotamia

² Винокур І. Деякі язичницькі символи в орнаменті пам'яток черняхівської культури. *Археологія*. 1970. Вип. XXIII. С. 109-113.

³ Скиба А. Фібули з дніпровських скарбів VII ст. *Археологія*. 2011. № 4. С. 24-27.

⁴ Сергеева М. Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі: дис... ступ. докт. іст. наук.: 02.04.2019 / Інститут археології НАН України. Київ, 2019. С. 80, 82, 101, 104, 114, 154, 196, 261-263.

⁵ Каталог українських древностей ... № 273.

⁶ Українські порохівниці...: Каталог ... С. 26.

опер її об праве плече, цілиться у пташку на шпилі архітектурної споруди, на задньому плані у правому куті велике дерево з пташкою та три малі деревця чи куці. Питання щодо того, хто зображений в цьому сюжеті на натрусці залишається дискусійним. Є припущення, що там зображений міщанин або городовий козак¹. Подібна за мисливським сюжетом порохівниця з колекції МУНДМ кін. XVII ст., але інакша за формою, стилістикою та композицією зображень². Однак цей факт не дозволяє поки звузити датування нашої натруски. Розмір: висота (Н) – 14 см., В при основі – 16 см.* Походження: К.В.Т, знайдена поблизу знаменитої Савур-Могили на півдні України (східна частина Донецької обл.)³.

Наступна натруска (И-3059), яка за музейними документами не датована, також відноситься до згаданого вище підтипу «традиційної» натруски, але іншого різновиду, власне, натруска виготовлена із двох однакових плескатих пустотілих кісток світлого кольору, має форму високої рівнобічної трапеції з трохи опуклими ребрами, дещо нагадує дзвоник. Верхня частина закривається кістяною (?) пластиною, дерев'яними (?) пробкою та ручкою (?). Під нею посередині отвір в якому була заклепка чи гвинтик (?) для скріплення кісткових частин. Низ натруски закритий дерев'яною пластиною. Натруска прикрашена стилізованими рослинними пагонами з листям та гронами винограду, більше подібними до квітів. Схожі знаходимо на двох порохівницях XVIII ст. з колекції МУНДМ⁴ та дещо віддалену подібність до такого «винограду» можемо спостерігати серед грон ягід на околичках кін. XVII – сер. XVIII ст. з колекції ЧІМ⁵. Поряд з рослинними пагонами наявні елементи «очкового» орнаменту. По краях натруски орнаментальні рамки з трикутників та зигзагоподібних фігур, на їх основі з горизонтальними лініями в нижній та горішній частинах. На нижній дерев'яній заглибці вирізані трикутники. Натруску датовано кін. XVII – сер. XVIII ст., відповідно до аналізу орнаментальної частини музейного предмету за відповідними датованими зразками інших порохівниць та вишивки. Розмір: В внизу – 14 см., В вгорі – 8 см., Н – 17,5 см.* Походження: К.В.Т.⁶

Натруска (за Є. Славутичем) із світлого рогу оленя (И-3035), за музейною документацією порохівниця датована XVII ст., з трьома кінцями, розгалуження повернуті уверх, коротші за основний стовбур.

¹ Білоус Л., Липа К. Козацька порохівниця... С. 31.

² Українські порохівниці...: Каталог ...С. 18.

³ Каталог українських древностей ... № 262.

⁴ Українські порохівниці...: Каталог ...С. 30, 40.

⁵ Вишивка козацької старшини... С. 35, 48-49.

⁶ Каталог українських древностей ... № 285.

Між розгалуженнями рогу отвір для підвішування натруски. Одне з горішніх відгалужень закривається дерев'яними заглушками з отвором та кістяною пластиною скріпленою трьома кістяними і вдома залізними цвяхами зверху, двома залізними по боках, а у іншого відсутня закриваюча пластина з пробкою (?). Відсутність пластини дозволило побачити дерев'яну заглушку кріплену всередині предмету трьома цвяхами та додатково закріплену ззовні двома залізними цвяхами. Нижня частина також має дерев'яну заглушку (кріплену з боків трьома малими залізними цвяхами) і закриту кістяною пластиною. Натруска орнаментована переважно густими рослинними пагонами зі стилізованими квітками, своєрідними видозмінами гостропелюсткових квітів, які мають певні складові елементи подібні до окремих видозмін дзвоників на двох крайках та одному підризнику кін. XVII – сер. XVIII ст. із зібрання ЧІМ¹. Однак ці рослинні мотиви на козацькій вишивці не повною мірою відповідають квітам на натрусці, що дозволяє звизити її нижні хронологічні межі датування др. пол. XVII ст. Зате, подібний орнамент можемо спостерігати на одній з сторін порохівниці 1700 р. з колекції МУНДМ², що дозволяє говорити про її верхню хронологію у межах саме поч. – сер. XVIII ст. Крім рослинних пагонів на одному з торців натруски наявний своєрідний геометрично-образний орнамент із двох частин: перша – зубці над двома горизонтальними півовальними лініями, друга – звивисті лінії, серед яких проглядаються образи хвостів, тулубів трьох риб з очима та ротом. На розвилці між відгалуженнями проглядається чіткий орнамент з ромбів між двома горизонтальними лініями, а внизу біля заглушки – напівстертий. Під відгалуженням зі збереженою кістяною пластиною наявний фрагмент орнаменту з контурних трикутників із вертикальними лініями всередині, над ними одна горизонтальна лінія, а під ними дві. Розмір: Н – 21, 8 см., В стовбуру – 9 см. Походження: К.В.Т.³

Натруска із рогу оленя (И-3036), вже поживкла та з плямами, за музейною документацією порохівниця умовно датована XVII ст., з трьома кінцями, розгалуження різного діаметру повернуті вверх, значно коротші за основний стовбур. Між розгалуженнями рогу отвір для підвішування натруски. Ліве горішнє відгалуження закривається кістяною заглушкою, закріпленою по краях металевими цвяхами, праве закрите кістяною (?) пробкою. Нижня частина закрита кістяною

¹ Вишивка козацької старшини... С 22 (№ 7), 23 (№ 9), 27 (№ 20).

² Українські порохівниці...: Каталог ... С. 21 (№ 5а).

³ Каталог українских древностей ... № 269.

заглушкою, закріпленою по краях металевими цвяхами. З обох боків вона оздоблена рослинною орнаментною композицією, так званим «вазоном» у вигляді вази з ручками, від якої відходять рослинні пагони, які утворюють своєрідний букет зі стилізованими квітами (ліліями та відмінними від описаних вище різновидами «дзвіночків» з тичинками, при цьому наближеними більше до багатопелюсткових тюльпанів з видимими внутрішніми пелюстками), гронами винограду. Окремі подібні зображення квітів можемо спостерігати на окрайках XVII – XVIII ст. колекції ЧІМ, де «дзвіночки» зустрічаються в основних композиціях або їхньому обрамленні досить часто¹, але найбільш наближені до нашого орнаменту квіти лише на двох ідентичних окрайках². Натомість лілії зустрічаються досить рідко, наприклад, на окрайці др. пол. XVIII ст. у «вазоні» поряд з виноградними гронами³. При цьому «букети» у «вазонах» були більш притаманні козацькій вишивці середини – другої половини XVIII ст.⁴ Досить подібні стилізовані квіти з гронами винограду, але не ідентичні спостерігаємо на порохівниці XVIII ст. із зібрання МУНДМ⁵. Відповідно до цього можемо припустити, що датується вона кін. XVII – XVIII ст. Вгорі близько біля отвору для підвішування власницький надпис: «ГлїбѠ». На кінцях натруски геометричні орнаменти: ліве відгалуження – «драбинки» та зигзаги, праворуч – «кривульки» між горизонтальними лініями, внизу – малі круги та значно більші овали у лінійних рамках. Розмір: L – 16 см.* Походження: К.В.Т.⁶

Натруска XVIII ст. із кістки (И-3051) у вигляді різка (жовкля). Її широкий кінець закритий досить твердою пробкою темно-коричневого кольору з дерева, а у вузькому – відсутня. Посередині, ближче до вузького кінця натруски, отвір для підвішування. Біля широкого кінця дві дірки від цвяхів для закріплення заглушки. Натруска переважно оздоблена «очковим орнаментом» з певними модифікаціями, такими як напівкола з крапками – «риб'яча луска», трикутниками з трьох-чотирьох «очок» та їх видозмінами з дрібними крапками в трикутному лінійному контурі, окремими трьома вертикальними лініями, двома великими горизонтальними лініями (утворюють пояс з «очок»). Подібні орнаменти поширені на козацьких натрусках та порохівницях XVII – XVIII ст., а

¹ Вишивка козацької старшини... С. 37-43, 50 (№76), 57 (№ 92-93).

² Там же. С. 62 (№ 103-104).

³ Там же. С. 103 (№ 184).

⁴ Там же. С. 13.

⁵ Українські порохівниці...: Каталог ...С. 43.

⁶ Каталог украинских древностей ... № 844.

тому уточнити датування не має змоги. Ця натруська однозначно не вписується до класифікації Є. Славутича. Можливо, її варто віднести до нового підтипу так званої «традиційної» натруски чи до окремої категорії. Два її аналоги XVIII ст. можемо спостерігати у колекції МУНДМ, хоча дещо більшого розміру. Розмір: L – 17,8 см. Походження: К.В.Т.(?)¹

Серед наявних у музеї натрусок та порохівниць виділяється єдина збережена натруська (за Є. Славутичем) датована поч. XVIII ст. (И-3031) із рогу оленя (?) світло-сірого відтінку, з трьома кінцями, відгалуженнями направленими вверх і значно коротшими за основну частину – стовбур, між відгалуженнями вбито стержень з металевим півкільце та кільцем для підвішування. Кінці закриті заглушками (кріплені трьома цвяхами по боках) зі світлого сріблястого металевого сплаву (латунь?) без слідів корозії. Одне з горішніх відгалужень має збоку відколотиий фрагмент, який утворює дірку, в нього є заглушка з отвором, але відсутня пробка (?). На одному з торців напис: «1703 Года октабра 17 Дна». З одного боку наявне зображення однієї тюльпаноподібної квітки з листям на довгому стеблі. З іншого – частини стебла, подібного до попередньої рослини, але з примітивною квіткою невеликого розміру, яка віддалено нагадує лілію чи фіалку. Стебло і квітка відрізняються за манерою виконання (робота іншого автора?). Поряд зображення православного «голгофського хреста», що було не рідкістю для козацьких порохівниць, з кириличними криптограмами-написами навколо нього: ІНЦІ, ІІСУ./ ХРС., НИ / КА (Ісус Назарей Цар Іудейський, Ісус Христос, НІКА, тобто перемога). По боках хреста символічні зображення знарядь тортур та смерті Христа – ліворуч спис з літерою К, і праворуч – тростина з губкою та літерою Т, за якими з обох боків інші літерні криптограми: М / Л, Р / Б, Г / Г (Місце Лобне, Раєм Буде, Гора Голгофа), в основі хреста – прямокутник з криптограмою А Г (Адамова Голова). Подібні зображення зустрічаються на предметах особистого благочестя та церковних речах, наприклад, іконах, дискосах. Використання подібних символів, можливо, було пов'язано із спробою отримати в такий спосіб захист та допомогу вищих сил. Козаки у XVII – XVIII ст. виступали як захисники православної віри. Для воїнів, які кожному мить можуть втратити своє життя, подібна символіка має особливе значення. Розмір: L – 21 см. Походження: достеменно не встановлено (ЧАК або Музей української старовини ім. В. В. Тарновського?).

¹ Там же. № 492? В каталозі значиться коротко описана «нюхальна» натруська, яка дещо подібна до цієї порохової натруски.

Подібна за стилістикою наступна пожовкла натруска (за Є. Славутичем) XVII – XVIII ст. (И-3033) із світлого рогу оленя з трьома кінцями, відгалуження розміщені уверх, які значно коротші за основну частину – стовбур, на розвилці отвір для підвішування. Кінці закривалися заглушками з кістяними пластинами, які закріплені збоку залізними цвяхами. Невелика частина одного із відгалужень з краю відколота, в нього накривна пластина або пробка відсутні. На відміну від попередньої натруски, вона має на одному боці зображення ангела з двома крилами (Н. Білоус¹ подібні трактує як херувимів, але за православними канонами вони мають зображуватись з шістьма крилами) серед двох стилізованих пятипелюсткових квітів на стеблі з листям та маленького деревця (?) з трьома листками. Квітки не мають безпосередніх аналогів чи подібних зображень серед наявної у колекції ЧІМ вишивки козацької старшини. На іншому – подібне до попереднього зображення «голгофського хреста» зі знаряддями тортур та смерті Христа з відповідними криптографічними надписами. Хрест при цьому має горизонтальну та ближче до низу скісну перекладину, основа – прямокутна «печера Адама» з кістками і черепом. Лінії хреста, основи, знарядь не прямі, а хвилясті. Надписи розміщені поблизу хреста кирилицею та грецькими літерами (титла нами опущені): І·Н·ЦІ, ІЄ / ΝΣ (має бути ІЄ / ΧΣ – Ісус Христос), ΝΙ / Κ[Α], Μ / Ι, Ρ / Β, Γ (просто Голгофа). Над голгофським хрестом вгорі зображені астральні символи (сонце ліворуч та півмісяць праворуч з людськими обличчями, дві зірки).

Маємо зображення янголів з двома крилами на двох порохівницях XVIII ст. з колекції МУНДМ, які стилістично відмінні². При цьому одна із них досить подібна за композицією до натруски ЧІМ, вона має на одному боці поряд зображення янгола та «голгофського хреста» з кириличними криптограмами. Це дозволяє уточнити верхню хронологію, але не дає право говорити про нижню. Тому ця натруска потребує подальшого вивчення. Розмір: L – 18 см.* Походження: К.В.Т.³

Серед унікальних порохівниць з колекції ЧІМ варто відзначити ще одну «традиційну» (И-3028), за музейною документацією XVII ст., із світлого, але пожовклого рогу оленя з трьома кінцями, основним стовбуром уверх, зі значно коротшими відгалуженнями вниз. Заглушки та покривні пластини відсутні. Дерев'яна пробка із кістяним верхів'ям на мідному ланцюжку прикріплена за допомогою мідної клепки до отвору

¹ Українські порохівниці....: Каталог ...С. 77 (№ 33), 78 (№ 42).

² Там же. С. 44, 50.

³ Каталог украинских древностей ... № 845.

на розвилці. Підвішувалась порохівниця за допомогою двох металевих стержнів з дзвоникоподібними кінцями та вставлених до них кілець з міді (чи сплаву на її основі) по боках стовбуру. На одній стороні порохівниці вирізьблено зображення голуба серед рослинних пагонів та листя аканту (символіка пов'язана з біблійною легендою про всесвітній потоп), а на іншій – вершник в головному уборі (шапка?) з накидкою та поясом, кінь якого топче міфічного змія. Це своєрідний різновид зображення святого Георгія (Юрія) змібборця у примітивному народному художньому стилі. Щоправда, відсутні традиційні для нього військові атрибути, такі як спис чи щит. При цьому, очевидно, специфіку вигравіруваного зображення вершника в даному випадку не можна трактувати в тому сенсі, що чим більш примітивне зображення, тим воно давнє. Велику роль в цьому відіграє майстерність автора, яка незалежно від епохи була індивідуальною особливістю. Тому однозначно стверджувати про XVII ст. чи XVIII ст. ми не можемо. Певні зачіпки дає одяг вершника, але через вкрай неточне відтворення його важко однозначно пов'язати з певною історичною добою. Загальна стилістика, порівнюючи із зображенням козаків та селян, відображених у О. Шафонського чи О. Рігельмана¹, наближає нас до XVIII ст. В даному контексті важливий портрет гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, який зберігається в Лебединському міському художньому музеї імені Б. К. Руднева². Він створений саме у кін. XVIII ст., очевидно, на основі уяви художника із елементами тогочасної дійсності. На голові гетьмана знаходиться певною мірою подібна шапка, проте на підставі цього однозначно датувати порохівницю не можемо. Потрібне додаткове вивчення подібних зображень одягу та вершників. Беручи до уваги археологічні матеріали, отримані під Берестечком, то порохівницю створено не раніше 1651 р. Подібне за сюжетом зображення можемо побачити на порохівниці XVIII ст. з колекції МУНДМ, але там вигравірувано на досить високому художньому рівні саме козака на коні з військовим спорядженням³. Розмір: L – 16 см.* Походження: К.В.Т.⁴

¹ Шаменков С. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського. *Смрпй.* 2020. № 2 (1). С. 13, 16, 22, 23, 89, 90, 95-97.

² «Портрет гетьмана Сагайдачного». (XVIII ст.). URL: <https://artmuseum.lebedyn.org/portret-getmana-sagajdachnoho-xviii-st/>

³ Українські порохівниці....: Каталог ...С. 19, 71 (№ 2).

⁴ Каталог українських древностей ... № 270. Відсутні реміні та заглушки, але орнаменти з голубом, рослинними пагонами і конструкція (стержні з дзвоникоподібними голівками для підвішування по боках та ін.) співпадають із зображенням порохівниці на фото в каталозі.

Проведене нами попереднє дослідження натрусок і порохівниць із кістки та рогу, наявних в музейному зібранні ЧІМ, виявило ряд запитань, які потребують чітких відповідей. Воно засвідчує потребу подальшого удосконалення існуючої або розробки нової класифікації, застосування нових методів та підходів дослідження військового спорядження українського війська, більш глибокого вивчення козацьких та мисливських посудин XVII – XVIII ст. для зберігання пороху в різних аспектах і, особливо, порівнюючи з аналогами в різних вітчизняних музеях, з культурною спадщиною сусідніх з Україною європейських країн. Одним із перших кроків на цьому шляху має стати максимальне оприлюднення вітчизняними музеями інформації щодо наявних у них предметів козацького військового спорядження, створення докладних каталогів.

3.3. АРХІТЕКТУРНИЙ СТИЛЬ КОЗАЦЬКОГО БАРОКО – ОДНА З ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Віктор Вечерський

кандидат архітектури,

Інститут культурної спадщини

e-mail: vechersky.v@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5221-3556>

Прийняті в сучасному архітектурознавстві стильові визначення бароко й українське бароко не передають специфіки й неповторності цього архітектурного стилю як оригінального українського явища, безпосередньо пов'язаного з козацтвом. Цим пояснюються запропоновані різними дослідниками альтернативні стильові визначення – українське відродження, ренесансно-бароковий синтез, національний стиль тощо. Проте тепер у фаховій і науково-популярній літературі, в науці, освіті й культурі прижився й найбільше поширився термін «українське бароко».

З огляду на таку ситуацію ми розглянемо основні ознаки, характерні риси цієї стилістики, її взаємозв'язки з загальноєвропейським стилем бароко, хронологічні етапи розвитку з урахуванням соціальної обумовленості та запропонуємо наш варіант узгодження термінологічних дефініцій із сутністю цього складного й багатогранного явища, яке, на переконання автора цього тексту, є найбільшим і найоригінальнішим внеском українців до скарбниці світової архітектури і тому може трактуватися як одна з основ нашої національної ідентичності.

Кожен науковець знає, що про терміни не сперечаються, а домовляються. Іноді стається так, що домовляється не обмежене коло фахівців вузької наукової сфери, а широкий загал культурного громадянства, як це спостерігаємо тоді, коли йдеться про речі, засадничі для української культури й національної свідомості. Тож «українське бароко» як базовий термін для означення нашої архітектури 2-ої пол. XVII – XVIII ст. не тільки здобув беззаперечний статус, а й отримав розвиток: тепер його доповнили такі ж загальноновизнані похідні терміни «козацьке бароко» й «мазепинське бароко».

Авторові цієї статті довелося ретельно розбиратися в сутності складного стилістичного явища і відповідних термінологічних дефініціях, працюючи над статтями про архітектуру до Великої

української енциклопедії (далі – ВУЕ)¹. Це науково-теоретичне й практичне завдання виявилось не тільки важливим, а й непростим, оскільки універсальна енциклопедія має подати об'єктивну інформацію про явища, а не особисту авторську позицію того чи іншого дослідника. Оскільки у ВУЕ присутні гасла (тобто терміни й відповідні їм статті): відродження, ренесанс, бароко, українське бароко, козацьке бароко, мазепинське бароко, то слід було їх чітко розмежувати, дати кожному визначення і описати як феномени історії архітектури. При цьому не можна забувати про те, що усі ці явища й дефініції між собою пов'язані, тож їх належало ще й узгодити.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми, показав велику різноманітність підходів різних науковців протягом XIX-XXI ст. при наявності згоди щодо деяких засадничих речей. Тепер уже ніхто не заперечує, що унаслідок революційних подій Хмельниччини та створення української держави (Гетьманщини) у 2-й пол. XVII ст. на Наддніпрянщині та Лівобережжі разом зі Слобожанщиною сформувалася властива українському етносу неповторна архітектурна стилістика, синхронна загальноєвропейському стилю бароко, але за характером відмінна від нього. Київський професор Г. Павлуцький, основоположник нашого архітектурознавства, на початку XX ст. першим запропонував визначення цієї стилістики як «українське бароко», в чому головну роль зіграло хронологічне зіставлення розвитку архітектури в Україні й у Центральній Європі. Згодом Г. Павлуцький визнав, що, хоча в Україні стиль виник і розвинувся залежно від західних барокових форм, проте при їх засвоєнні українська архітектура розвивала автохтонні типи споруд і власні оригінальні композиції². Тоді ж багато фахівців одразу заперечили концепцію «українського бароко», вбачаючи в ній спробу накинути українцям уявлення про вторинність і несамостійність їхньої національної архітектури XVII – XVIII ст. Дискусія, розпочата тоді, не завершена ще й дотепер. Одні (М. Макаренко³, В. Модзалевський і П. Савицький⁴) вважали цей стиль в

¹ Вечерський В. Представлення архітектури в універсальній енциклопедії. *Енциклопедичні проекти – чинники національного поступу: монографія* / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 169-180.

² Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 214 с.

³ Макаренко Н. Памятники украинского искусства XVIII века / Отдельный оттиск из журнала «Зодчий» за 1908 г. Санкт-Петербург, 1908. 9 с.

⁴ Модзалевський В., Савицький П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. *Чернігівська старовина: збірник праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. Чернігів : Сіверянська думка, 1992. С. 119, 123.*

архітектурі українським відродженням; інші (Г. Павлуцький, І. Грабар¹, Д. Антонович², В. Січинський³, Г. Логвин⁴) – українським бароко; треті (Я. Тарас⁵) – козацьким бароко; інші (М. Шумицький⁶, М. Цапенко⁷) – українським національним стилем; зрештою (В. Вечерський) – ренесансно-бароковим синтезом в умовах хронологічної ретардації⁸. Ф. Ернст у 1919 р. виділив у цій стилістиці хронологічний етап, який він назвав «мазепинським бароко»⁹. Тепер найпоширенішим є визначення «українське бароко». Найповніша бібліографія з цієї тематики представлена у виданні 2021 р.¹⁰

Невирішеною раніше частиною загальної проблеми є кореляція між зазначеними вище термінологічними дефініціями, а також з'ясування, наскільки адекватно ці дефініції позначають сутність стилістичних явищ в архітектурі України XVII-XVIII ст. Навіть побіжний огляд літератури та відповідних архітектурних пам'яток показує, що кореляції немає, тобто термін не відповідає суті явища. З точки зору всесвітньої історії архітектури в цьому немає нічого дивного чи незвичайного. Адже багато назв великих світових стилів є нелогічними і навіть абсурдними: так, романський стиль має дуже мало спільного з Римом; готика не має ніякого відношення до племені готів; модерн уже понад 100 років не є сучасним, і модернізм – також. Тож у цій сфері шукати відповідності законам формальної логіки – марна справа. Склалося так, як склалося традиційно, і тепер у цих термінологічних нетрях треба виявити якість раціональне зерно, тим більше, що воно тут є. Наслідком цього має стати узгодження

¹ Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією. *Пам'ятки України*. 1995. № 1. С. 82-92.

² Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ: Либідь, 1993. С. 248.

³ Січинський В. Історія українського мистецтва: Архітектура. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1956. Т. I. С. 115.

⁴ Логвин Г. Стильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко. *Архітектурна спадщина України*. Вип. 4. Київ: Українознавство, 1997. С. 51.

⁵ Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник. Львів: ІН НАНУ, 2006. С. 210-212.

⁶ Шумицький М. Український архітектурний стиль. Київ, 1914.

⁷ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. Москва: Стройиздат, 1967.

⁸ Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII – XVIII ст. *Архітектурна спадщина України*. Вип. 1. Київ: Українознавство, 1994. С. 111-112.

⁹ Ернст Ф. Українське мистецтво XVII – XVIII віків. Київ, 1919. 32 с.

¹⁰ Українське архітектурне бароко (середина XVII – XVIII століття) : ретроспект. бібліогр. покажч. / Мінрегіон України, Держ. наук. архітектур.-буд. б-ка ім. В. Г. Заболотного ; уклад. О. М. Ключенок ; редкол.: Г. А. Войцехівська (відп. ред.), Р. Г. Дідик, В. М. П'яскіна, Н. В. Світла ; наук. консультант В. В. Вечерський. Київ, 2021. 519 с.

термінологічних дефініцій із сутністю такого складного й багатогранного явища як українська архітектура козацької доби.

За базовий термін цього дослідження ми обрали козацьке бароко. Тож з огляду на це слід розібратися у двох питаннях: що таке бароко і чому воно козацьке?

Насамперед зазначимо, що загальноєвропейський стиль бароко виник у м. Римі наприкінці доби пізнього Відродження в останній третині XVI ст. у творчості архітекторів Мікеланджело Буонаротті, Дж. Б. да Віньйола та К. Мадерна як розвиток наявних в архітектурі ренесансу тенденцій до більшої пластичності й пишності архітектурних форм репрезентативних споруд. У Європі до середини XVIII ст. цей стиль був панівним.

Для нього характерні декоративне застосування класичних архітектурних ордерів та активна скульптурна пластика. З огляду на важливу стильоформівну роль штукатурного ліпленого декору як на фасадах, так і в інтер'єрах споруд, бароко називали штукатурним стилем. В архітектурі плоскі площини й прямі лінії майже зникають: фасади церков і палаців хвилеподібно викривляються: краї відступають назад, а центральна частина фасаду плавно виступає вперед. Це супроводжується наростанням пластичної експресії від країв фасаду до його центру, по осі симетрії якого сконцентровані основні пластичні акценти – фронтони, портали, ніші зі скульптурою тощо. Розчленованість площин підкреслюється скульптурним декором. Попри це, основна увага зосереджувалася не на фасадах, а на створенні пишних інтер'єрів, для яких характерні розвинений рельєф стін з широким застосуванням розкріпованих ордерних членувань, уживанням коштовного мармуру, кольорових тиньків, багатством ліплених прикрас, фігурною скульптурою, а також грандіозні ілюзійністичні малярські композиції на склепіннях. Драматичні ефекти освітлення барокових храмів спрямовані на створення ілюзорно нескінченного внутрішнього простору, стираючи межі реальності й збуджуючи фантазію. При цьому освітлення і монументальний живопис набувають більшого значення, ніж власне архітектурна форма.

Ілюзійністичність бароко руйнує вірогідність матеріального світу розбіжностями між дійсним та удаваним, які постійно нагнітаються. Для архітектурної стилістики бароко, особливо стосовно сакральних будівель, характерні поєднання протилежностей, дисонантність, принципова розірваність архітектурної форми, ілюзійнізм, де конструктивна логіка й тектоніка підпорядковані ідеологічно-клерикальним завданням. Як

ніколи перед тим чи після того, архітектори полюбили грати на контрастах, які підкреслювали грандіозність задумів: з тонким розрахунком вводили глядача з маленького вестибюля у велетенський зал, обігрували штучно підлаштовану перспективу, обманюючи то щодо глибини, то щодо висоти приміщення. Обман очей – один з улюблених прийомів майстрів стилю бароко.

Відмінний від цього стиль, який називають козацьким бароко, почав формуватися в Україні значно пізніше, у 1650-х рр. на базі освоєння архітектурної спадщини Давньої Русі, збагаченої надбаннями литовсько-польської доби та європейського ренесансу. Тогочасні радикальні зміни в архітектурі зумовила Хмельниччина як національно-визвольна й соціальна революція. Після 1648 р. на теренах Наддніпрянщини й Лівобережжя швидко сформувалася оригінальна архітектура, яку називаємо козацьким бароко. Це визначення вказує на соціальну обумовленість стилю, бо козацтво внаслідок переможної революції перетворилося на наймогутнішу в краї суспільну силу, яка виборола незалежність, здобула політичну гегемонію, стала державотворчим ферментом, головним захисником українського православ'я і спричинилася до безпрецедентного розквіту культури і мистецтва, включно з архітектурою.

На відміну від католицької еліти, козацькі гетьмани, кошові отамани, полковники й сотники не будували собі пишних гробниць, бо пам'ятниками по них мали лишитися фундовані ними церкви, у яких вірні щодня молитимуться «за зиждителя храму сього». Найяскравішими прикладами цієї традиції є дерев'яні церкви, фундовані кошовим отаманом Запорозької Січі П. Калнишевським: Миколаївська у м. Лохвиці, тепер Полтавської обл., Покровська у м. Ромнах, Троїцька у с. Пустовійтівці (обидві тепер Сумської обл.).

Оскільки козацтво стало носієм нового художнього смаку, то й новаторська стилістика виявилася тісно пов'язаною з козацтвом як замовником архітектури, передусім – сакральної. Світогляд як творців, так і споживачів архітектури оновився. Людям вільним, належним до лицарського стану, нікому невіддільним, що враз запанували в багатому й квітучому краї, необхідна була нова архітектурна естетика, базована, проте, на національних просторових архетипах. Їм подобалися будівлі високі, піднесені, вільно розташовані в доквіллі й гарно декоровані. Тому в архітектурних образах церков 2-ої пол. XVII–XVIII ст. Наддніпрянщини, Лівобережжя та Слобожанщини втілюються почуття триумфу, радості, свободи, що тоді чітко усвідомлювалося людністю. Це

підтверджують тогочасні іноземні спостерігачі. Серед них найпроникливіший наш симпатизант, православний араб Павло Алеппський найчіткіше це сформулював: «Перебуваючи перед тим у неволі й рабстві, тепер козаки живуть у radoшах, веселошах та на волі; спорудили соборні церкви, створили благоліпні ікони, чесні і божественні іконостаси й корогви. Як ми зауважили, церкви одна від іншої величніші, кращі, вишуканіші, вищі й більші; іконостаси, різьби та ікони одні від одних гарніші й досконаліші, навіть сільські церкви одна від другої краща»¹.

Ця новаторська архітектура була сформована такими засобами: збільшенням майже вдвічі, порівняно з XVI ст., пересічної висоти церков; переважанням висотних центричних композицій зі строгою ієрархічністю побудови; зростанням значення вишуканої лінії силуету; застосуванням нових, складніших конструкцій. З того часу в Україні «висока церква» означало «гарна церква». Як у жоден інший період розвитку української архітектури, в елітарне й масове муроване монументальне зодчество було перенесено естетику народного дерев'яного монументального будівництва. Це зроблено настільки талановито й органічно, що муровані споруди, попри залежність їх формоутворення від дерев'яних прототипів, позбавлені рис вторинності й запозиченості. Прикладом є фундований Ніжинським полковником І. Золотаренком Миколаївський собор у м. Ніжині – перша пам'ятка нового стилю, в якій виразно і довершено відбилися зазначені особливості. Протягом 2-ої пол. XVII–XVIII ст. у цій стилістиці будувалися церкви як дерев'яні (козацька Введенська церква у Бериславі тепер Херсонської обл.; фундована сотником І. Гонтою церква Параскеви П'ятниці у с. Розсішках, тепер Черкаської обл., не збережено), так і муровані (фундована Глухівським сотником В. Ялоцьким Миколаївська церква у м. Глухові Сумської обл., фундована Сумським полковником Г. Кондратьєвим Воскресенська церква у м. Сумах), дзвіниці, цивільні і господарські будівлі – кам'яниці, які здебільшого розвивали композицію народного житла – «хати на дві половини» (Будівля полкової канцелярії у м. Козельці, кам'яниця полковника Г. Галагана у м. Прилуках, обидві тепер Чернігівської обл.). Вершиною розвитку козацького бароко є фундований козацькою старшиною дерев'яний Троїцький собор у м. Новомосковську (тепер Дніпропетровської обл.), про який Олесь Гончар писав: «Як можна не відчувати, що перед тобою цілком самостійний

¹ Цит. за виданням: Степовик Д. В. Дві Церкви – одна культура. *Патріархат*. Нью-Йорк, 1991. № 2 (242).

твір архітектури, досить тільки глянути на оте наростання ярусів, на шатра бань, перехоплених унизу, наче міцно затягнутих козацькими поясами! Якщо і є елемент західного бароко, то хіба в отій мальовничості, в пориві у височінь»¹.

Ця стилістика успішно розвивалася до початку XIX ст., коли в 1801 р. петербурзький Святійший правлячий синод заборонив будувати в Україні церкви «в малоросійському» стилі.

У розвитку козацького бароко провідним функціональним типом споруд були сакральні, бо вони уособлювали найважливіші суспільні функції. У православному церковному будівництві з середини XVII ст. виділилися дві основні групи:

1. Відроджені композиції домонгольських мурованих храмів з певними впливами західного бароко. Ці храми відомі тільки в мурованому будівництві й не мають прототипів у дерев'яній церковній архітектурі. Вони тринавові, з трансептом, шестистовпні, хрестовокупольні, одно- триапсидні, одно- і багатоверхі (фундований гетьманом І. Скоропадським собор Різдва Богородиці Гамаліївського монастиря, тепер Сумська обл.).

2. Багатодільні верхові церкви із залами і висотним розкриттям внутрішнього простору. Вони пов'язані з розвитком архітектурних композицій, традиційних для українського дерев'яного монументального будівництва ще з Середньовіччя. Вони стали найпоширенішими як у мурованому, так і в дерев'яному будівництві і поділяються на два підтипи: тридільний (з одним або трьома верхами) та хрещатий центричний з різною кількістю зрубів (5-7-9) та верхів (від 1 до 9).

Крім цих основних груп козацтвом зрідка споруджувалися храми-ротонди, триконхи й тетраконхи (фундована отаманом Генеральної військової артилерії Г. Кологривим Спасо-Преображенська церква у м. Глухові, тепер Сумської обл.).

Збережені архітектурні пам'ятки козацького бароко демонструють його відмінність від європейського стилю бароко. У козацькому бароко домінують гуманістичні тенденції: співмірність споруди з людиною, розрахунок на оптимальне візуальне сприйняття її, ясність структури, чіткий геометризм архітектурних форм, відсутність приголомшливого барокового ілюзіонізму та гігантоманії. Навіть трактування архітектурного ордеру є образно-символічним, тобто в дусі ренесансу. Декор не маскує, а підкреслює структуру архітектурної форми.

¹ Гончар О. Собор. Київ: Дніпро, 1968. С.169.

Геометризм об'ємних побудов виявляє тенденцію до ідеальних центричних форм (таких форм набувають храми хрещатої структури і особливо – тетраконхи у середині XVIII ст.).

На теренах Гетьманщини, Слобожанщини, Війська Запорозького Низового була цілковито відсутня важлива складова архітектури бароко Правобережжя і Західної України – сакральні та світські споруди, пов'язані з католицьким та уніатським культурними колами, зорієнтованими на римське та центральноєвропейське бароко. Натомість протягом 1680-х – 1800-х рр. у характері архітектурної пластики, деталей і декору козацького бароко відчувався вплив московської архітектури. За таких умов бароко козацьке демонструє в мурованих спорудах ренесансно-бароковий синтез на основі автохтонних традицій, поєднуючи давні місцеві архітектурні композиції споруд з ордерними формами ренесансного характеру, західним бароковим декором та окремими декоративними елементами з архітектури сусіднього Московського царства.

Стилістика козацького бароко має чотири етапи розвитку.

На перший етап 1650-х – 1680-х рр. припадає формування стилістики з переважанням автохтонних архітектурних композицій, дещо архаїчними формами і строгою тектонічністю архітектурної пластики з мінімальним застосуванням декору.

Для другого етапу 1680-х – 1710-х рр. характерне поступове проникнення рис бароко класичного напрямку у творах архітекторів Й.-Б. Зауера, Й. Старцева. Це етап найповнішого розвитку стилю, за яким закріпилося найменування мазепинського бароко. Бароковий характер цієї стилістики полягає не в запозиченні з Заходу готових композицій чи ордерного декору, а в динамічності висотних композицій, базованих на автохтонних засадах.

Третій етап 1720-х – 1750-х рр. знаменує перехід від строгих форм до декоративності, розвиток стилю у бік більшої мальовничості й вибагливості, домінування барокової пластики, до чого спричинилася київська творчість архітекторів Й.-Г. Шеделя, І. Мічуріна та ін.

На четвертому етапі, починаючи з середини і до кінця XVIII ст., завдяки творам І. Григоровича-Барського та інших архітекторів нівелюється явище хронологічної ретардації (запізнення) стилістики української монументальної архітектури стосовно центральноєвропейської і вона набуває виразних стилістичних рис пізнього бароко. При тому на заході України яскравіше виявлені загальноєвропейські аспекти стилю, а на сході – автохтонні риси.

У цьому контексті мазепинське бароко розуміється як стильовий етап козацького бароко, синхронний правлінню гетьмана І. Мазепи (1687-1709) і безпосередньо пов'язаний із його організаційно-фінансовою підтримкою. Гетьманування І. Мазепи було часом наймасштабнішої архітектурно-будівничої діяльності в Україні. Цьому сприяло завершення тривалого періоду Руїни, накопичення значних капіталів та поява добре навчених архітекторів – як місцевих (М. Єфимов, І. Зарудний), так і закордонних (Й.-Б. Зауер, Й. Старцев, Д. Аксамитов). В архітектурному процесі вельми активною була позиція не тільки гетьмана, а й усього державного проводу Гетьманщини – від генеральної старшини (В. Дунін-Борковський до полковників (М. Миклашевський, Я. Лизогуб і сотників (В. Ялоцький).

Тогочасна архітектурна діяльність потребувала значних матеріальних ресурсів. Так на початку XVIII ст. річна платня фахівця найвищої кваліфікації (ректора колегіума) становила 50–100 злотих (або карбованців). Річний бюджет Гетьманщини, вперше обчислений 1729, становив 144 тисячі злотих (або карбованців). При цьому будівництво кам'яниці коштувало 500 злотих, дерев'яної церкви – до 10 тисяч злотих, мурованої церкви – 15–30 тисяч злотих. Великі мазепинські собори коштували до 100 тисяч злотих, а мур із баштами довкола Києво-Печерської лаври обійшовся в один мільйон злотих.

У розвитку стилістики мазепинського етапу козацького бароко головну роль відіграла будівнича діяльність самого гетьмана. За 21 рік урядування він став фундатором 12 збудованих та 20 реконструйованих храмів, а з урахуванням тих, які не збереглися, – всього 43 споруд. Серед них Микільський (Військовий) і Богоявленський собори у м. Києві, Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря у м. Чернігові, собор Вознесенського монастиря у м. Переяславі, Троїцький собор у м. Батурині (тепер Чернігівської обл., не збережено) а також дерев'яні храми – Воскресенський і Покровський у м. Батурині, парафіяльна церква в с. Прачі (тепер Чернігівської обл.), Богородицька церква у Новобогородицькій фортеці (тепер у складі м. Дніпра), монастирський храм Воскресіння Христового в м. Любечі (тепер смт Чернігівської обл.), храм Іоана Предтечі з трапезною в Успенському Кам'янському монастирі (тепер поблизу с. Забрама Брянської обл., РФ), дерев'яні споруди Домницького монастиря Різдва Богородиці (тепер у с. Домниця Чернігівської обл.) та ін. Жодна з дерев'яних церков Мазепиної фундації не збереглася. Він же фінансував розбудову Софійського, Михайлівського Золотоверхого монастирів у м. Києві, Києво-Печерської

лаври, у т. ч. реконструкцію Успенського собору та спорудження Всіхвятської надбрамної церкви. Останньою його фундацією стала Покровська церква у с. Дігтярівці, освячена в 1710 р. після смерті гетьмана. Загалом на архітектуру він витратив понад 1,5 мільйона злотих, що у 10 разів більше річного бюджету тодішньої Гетьманщини.

Найвизначніші храми Мазепиної фундації зображені на мідьориті І. Мигури 1706 р.: Богоявленський собор Братського монастиря на Подолі у Києві, Микільський (Військовий) собор у Києві, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Хрестовоздвиженський собор Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві, Всіхвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври та Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові.

У царині архітектури І. Мазепа продовжував справу свого попередника – гетьмана І. Самойловича, у т. ч. завершуючи розпочаті ним будівельні проекти (Спасо-Преображенський собор Мгарського Спасо-Преображенського монастиря). То було не меценатство, як уважали дослідники ХХ ст.¹, а реалізація державної програми створення представницького архітектурного середовища, співмірного зрослим суспільним потребам і можливостям. Тож розквіт архітектури мазепинського бароко засвідчує як значний розвиток економіки в Гетьманщині, так і загальнонаціональну пріоритетність архітектури.

Величні соборні храми в стилістиці мазепинського етапу козацького бароко, споруджені у найважливіших містах України (Київ, Чернігів, Батурин, Глухів, Полтава), мали в максимально наочних образах, мовою архітектурних форм засвідчити те розуміння принципів побудови держави, ієрархічної структури суспільства і ролі нової правлячої верстви, яке висловлено у відомій «Думі» гетьмана І. Мазепи:

«Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І річами керувати!
На корабель поглядимо,
Много людей полічимо,
Однак стирник сам керує,

¹ Січинський В. Іван Мазепа – людина і меценат. Філадельфія: Видавництво «Америка», 1951. 56 с.; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України. *Пам'ятки України*. 1991. № 6. С. 16-19.

Весь корабель управує»¹.

В архітектурних творах мазепиної доби відображено комплекс спадкоємності щодо княжої Русі-України, зокрема в містобудівних заходах (фундація патрональних монастирів і гетьманських резиденцій), типології споруд (відродження типу тринавових хрестовокупольних соборів у Києві, Чернігові, Полтаві). Водночас у елітарну архітектуру увійшли традиційні для народної архітектури тридільні одно- та триверхі й хрещаті одно- та п'ятиверхі церкви (Георгіївський собор Видубицького монастиря у м. Києві). В освітніх фундаціях (Старий академічний корпус Києво-Могилянської академії, будівля Колегіуму в м. Чернігові) орієнтувалися не на католицькі взірці, присутні на теренах Західної України, а на місцеву православну традицію. До найвизначніших архітектурних творів цього етапу належать міські та монастирські собори, парафіяльні храми, дзвіниці, навчальні та житлові будівлі. Архітектурна стилістика є ренесансно-бароковим синтезом на базі автохтонних традицій, з поступовим проникненням ордерних форм бароко класичного напрямку. Великі майстри цієї доби, передусім Й. Старцев, Д. Аксамитов, Й.-Б. Зауер, М. Єфимов, творили свої споруди винятково монументальними, можливо вперше в Україні продемонструвавши велику силу естетичного впливу лапідарної білої площини стіни, облямованої напівколоннами або пілястрами й увінчаної карнизом (Микільський (Військовий) собор у м. Києві). Водночас були й насиченіші пластикою архітектурні композиції (фасади Троїцького монастирського собору Троїцько-Іллінського монастиря у м. Чернігові), в яких декор не містить орнаментальних чи скульптурних мотивів і є вільною композицією ордерних архітектурних форм.

У часи панування Російської імперії архітектурна спадщина козацького бароко зазнала заборони і спотворення, хоча і впливала, здебільшого опосередковано, на розвиток архітектури протягом XIX ст. Для діячів українського національного відродження козацьке бароко засвідчувало не тільки наявність в Україні автохтонної будівничої традиції як основи архітектурного напрямку, принципово відмінного від загальноімперського, а й живу присутність зовсім іншої культури та понад те – політичної традиції, протилежної російській. Так для Т. Шевченка церкви козацького бароко були ніби живими представниками козаччини:

¹ Радишевський Р., Свєрбігуз В. Іван Мазепа в сарматсько-рокосоланському вимірі високого бароко. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2006. С. 291.

«А онде, онде за Дніпром,
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу...
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає тугу.
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ з домовини,
Може, часеш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люде окрадені,
А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!»¹

У пізніші історичні епохи звернення архітекторів, художників та пам'яткознавців до стилістики мазепинського етапу козацького бароко завжди було політично вмотивованим і пов'язаним з українським національним відродженням й опором імперському поневоленню. Ця тенденція захоплювала не тільки етнічних українців (Д. Дяченко), а й митців іншого походження. Приміром, під час Першої світової війни в Російській імперії почалася антиукраїнська істерія та цькування так званого мазепинства (тоді українців називали мазепинцями так само, як тепер – бандерівцями). У цій ситуації київський архітектор П. Альошин у 1914 р. спорудив у стилістиці мазепинського бароко прибутковий будинок свого батька Ф. Альошина на вул. Володимирській, 19 у м. Києві, прямо навпроти Софійського монастиря (не збережено). Наприкінці 1915 р. він же в Санкт-Петербурзькій (Імператорській) Академії мистецтв виконав екзаменаційний проект мурованого православного храму в стилістиці мазепинського бароко. Така політично виразна творча послідовність зближувала етнічного росіянина П. Альошина з «мазепинцями». І коли тепер його нащадки намагаються стверджувати, що «он был человеком русской культуры», то автор цього тексту їм заперечує: ні, він був людиною європейської культури.

¹ Шевченко Т. Кобзар. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1963. С. 365-366.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі зводяться до рекомендації чітко розмежовувати відповідні термінологічні дефініції, що мають максимально відповідати сутності того явища, яке вони окреслюють. Виходячи з цього козацьке бароко (в архітектурі) – стилістика, поширена у другій половині XVII-XVIII ст. на теренах Гетьманщини, Слобожанщини, Війська Запорозького Низового. Часто вживається як синонім українського бароко, але у вузькому значенні, тільки стосовно архітектурних фундацій козацтва й представників його старшини. Мазепинське бароко є хронологічним етапом найінтенсивнішого розвитку цієї стилістики.

Насамкінець варто зазначити, чому архітектурний стиль козацького бароко є однією з основ національної ідентичності. Справа в тім, що всесвітня історія архітектури демонструє нам таку важливу цивілізаційну особливість: далеко не кожен народ у Європі може похвалитися тим, що йому вдалося створити (хай навіть колись, у далекому минулому) оригінальний архітектурний стиль, несхожий на сусідів, і виплекати власну архітектурну традицію. Українці завдяки козацтву на це спромоглися: наша архітектура доби козащини (2-ої пол. XVII – XVIII ст.), яку називають козацьким чи українським бароко, є неповторним українським внеском до скарбниці світової архітектури. Це – той фундамент, на якому варто вибудовувати нашу ідентичність як нації 21 ст., яка прямує в майбутнє з власним культурним надбанням.

3.4. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОБЗАРСТВА ТА БАНДУРНИЦТВА В КОЗАЦЬКУ ДОБУ

Валерія Кланчук

аспірантка

Ніжинського державного університету

імені Миколи Гоголя

e-mail: ValeriaKlap@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0936-2142>

Вивчаючи та враховуючи минулий досвід становлення та розвитку української музичної культури ми відроджуємо справжні традиції та зберігаємо українську ідентичність. Історія козацької доби належить до тих сторінок минувшини, що привертають увагу не одного покоління істориків. Розвинуте козацьке середовище займає провідне місце в системі соціально-економічних, політичних та культурних відносин. Чітко окреслені морально-етичні цінності позначилися на світобаченні та нормах поведінки козаків. Мистецька сфера козацького середовища має свої риси, що охоплює музичний побут, традиції виготовлення інструментів, винятковий доробок творів. Дане дослідження визначає особливості розвитку кобзарства та бандурництва в козацьку добу як важливого чинника у формуванні мистецької культури.

Дослідженню кобзарства та бандурництва присвячено чимало праць, серед яких наукові публікації М. Лисенка¹, Г. Хоткевича², К. Черемський³, Хая⁴, Б. Жеплинського⁵, В. Мішалова⁶, Л. Черкаського⁷ та інших.

Необхідно зазначити, що розвиток бандурництва в козацьку добу нерозривно пов'язаний з розвитком ще одного більш відомого суспільно-культурного явища – кобзарства. Обидва цих явища розвивалися паралельними шляхами, постійно перетинаючись та змішуючись.

Для чіткого окреслення проблематики та уникнення плутанини, необхідно коректно тлумачити поняття «кобзарство» та «бандурництво».

¹ Лисенко М. В. Народні інструменти на Україні. Київ: Мистецтво, 1955. 62 с.

² Хоткевич Г. М. Музичні інструменти українського народу. Друга редакція. Харків: Видавець Савчук О. О., 2012. 512 с.

³ Черемський К. П. Повернення традиції. Харків: Центр Леся Курбаса, 1999. 288 с.

⁴ Хай М. Й. Українська інструментальна музика усної традиції. Київ-Дрогобич, 2011. 559 с.

⁵ Жеплинський Б. М. Кобзарство і ми. Львів: Галиц. Вид. Спілка, 2014. 612 с.

⁶ Мішалов В. Ю. Українські кобзарі-бандуристи. Сідней, Австралія, 1986. 106 с.

⁷ Черкаський Л. М. Народні музичні інструменти. Київ: Техніка, 2003. 264 с.

Поняття «кобзарство» сприймається багато ширше і, насамперед, як окреме явище традиційної народної культури, комплекс сталих філософсько-світоглядових, мистецьких і раціонально-практичних надбань, що реалізовувалися у характерному трибі життя співців. Як слушно зауважує щодо кобзарів дослідник К. Черемський, відгороджені від мирського світу своїм фізичним станом (зокрема, незрячістю) і найнижчим із суспільних щаблів положенням, ці співці витворили культуру, глибину й значимість якої досі важко досягнути¹. Кобзарі мали сильний вольовий стержень. Будучи, зазвичай, об'єднані характерною рисою – зоровим каліцтвом, кобзарі змогли стати авторитетною верствою у суспільстві, виступаючи сполучною ланкою між духовним світом та мирським життям і впливали на національне та моральне самоусвідомлення українців.

Поняття «кобзарство» поєднує в собі творчість мандрівних співців-музикантів, що у своїй великій більшості були сліпими й мандрували з дітьми, які виконували роль поводитирів. Ці виконавці стали представниками автентичного напряму музикування з старосвітською традицією. В репертуарі цих музикантів були думи, історичні та козацькі пісні, велика кількість жартівливих пісень. Нотний матеріал вирізнявся своєю унікальністю, адже навіть одна дума у виконанні різних кобзарів мала суттєві відмінності у виконавському плані.

Заробляли на життя тим, що виконували свою музику на відкритих площадках, де можна віднайти велике скупчення людей (ярмарки, ринки).

Поняття «бандурництво» – це різновид більш елітарної світської музики. Прикладом саме такого виду музикування, можемо назвати бандуристів, яких наймали при панських маєтках, як виконавців для розваги заможних верств суспільства. Ці музиканти мали дещо інший суспільний простір для своєї творчості. Здебільшого це українські міста та маєтки знаті та козацької старшини. За визначенням науковця І. Панасюка, бандурництво – форма світського музикування зрячих бандуристів, які належали, переважно, до міських ремісничих об'єднань, або були на службі при поміщицьких дворах і вельмож².

Вони мали фіксовану заробітну плану, не жебракували та досить часто жили саме на землях цих маєтків (Польща, Росія та ін.). Бандурництво мало два напрямки професійний та аматорський, але

¹ Черемський К. П. Повернення традиції. Харків: Центр Леся Курбаса, 1999. С. 6.

² Бондарчук В. О. Історія народно-інструментального виконавства в Україні: навч. посібник до 100-річчя Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. К.: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2013. С. 70.

головною відмінною ознакою залишалось те, що цей напрям існував окремо від кобзарства. Як зазначає дослідник К. Черемський, на відміну від кобзарства, бандурництво, залишаючись лише мистецтвом співогри, не зобов'язувало до сприйняття філософсько-світоглядowego комплексу, притаманного кобзарсько-лірницькому станові¹.

Доба козаччини – це унікальний період існування мистецтва кобзарів, яке являло собою яскраво сформовану культурну сферу. У XVI – на початку XVIII ст. сформувалася активна соціальна верства населення – козаки, які з кобзарями становили єдину національно свідому ідеологічну і політичну силу. Козацтво виступає як особлива самобутня форма національної військової сили. На початку доби козаччини формується така помітна характерна риса українського менталітету як поетичність, внутрішнім змістом якої є індивідуалізм².

В усі роки існування козацької держави (з 1648 по 1764 рр.) офіційна гетьманська влада створювала усі належні умови розвитку, підтримувала культурно-освітні процеси, що відбувалися у суспільстві, пробуджувала духовне життя народу та розвиток національної музичної освіти та культури.

Гетьмани Б. Хмельницький, І. Виговський, Д. Апостол, П. Дорошенко, П. Орлик, П. Полуботок, І. Скоропадський, К. Розумовський та І. Мазепа – залежно від історичного часу, суспільних можливостей, світобачення, досвіду, внесли великий вклад у розвиток і становлення усіх сфер людського буття, і зокрема, розвитку музичної освіти й мистецтва.

Слід відмітити, що гетьман Б. Хмельницький грав на кобзі, а І. Мазепа займався виконавством на торбані³.

Мистецтво кобзарів високо цінувалось запорожцями, а особливо такі елементи як рідна пісня, дума, музика. Козаки дуже полюбили слухати виконавство митців-рапсодів, а частенько й самі складали пісні й брали до рук кобзу. Як відзначає Вільям Нолл, кобзарі виконували чимало різноманітних соціальних функцій: були охоронцями дорогоцінних козацьких бувальщин, лікарями для хворих і поранених, рятівниками невільників із полону, голосом, що закликав до бою і бажав перемоги⁴.

¹ Черемський К. П. Повернення традиції. Харків: Центр Леся Курбаса, 1999. С. 7.

² Мала енциклопедія державознавства: НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К.: Довіра: Генеза, 1996. С. 88.

³ Кузьмінський І. Музична поп-культура Гетьманщини. URL: <https://was.media/2019-05-02-muzichna-pop-kultura-getmanshhini/>. (дата звернення 18.04.2023)

⁴ Нолл В. Моральний авторитет та суспільна роль сліпих бардів в Україні. *Родовід*. 1993. № 6. С. 16.

Великою пошаною користувався інструмент мандрівного музиканта, адже в довгострокових подорожах безкрайніми степами, кобза чи бандура була незмінним слухачем оповідей бандуриста. Як зазначає Олена Єременко, в одній із дум розповідається, як запорожець, помираючи у дикому степу, в останні хвилини звертається саме до кобзи, називає її «дружиною вірною, бандурою мальованою» («Дума на смерть козака-бандуриста»)¹. Відомо, що популярність в добу козаччини отримали такі інструменти, як ліра, сопілка, скрипка, цимбали, бубен, торбан та ін. Особливою популярністю користувались кобзарі із Запорозької Січі, адже вони прославляли козацьку відвагу, виступали пропагандистами визвольних ідей, були творцями національного епосу України, охороняли українські традиції.

У переказах відмічалось, що кобза подарована людям Богом і його святими². Тому кобзарі у своїй творчості звертаються до Бога, щоб він своєю силою і волею подарував благодать українському народові. Як зазначає Марина Гримич, «для того, щоб спілкуватися з цією “вищою силою”, людина вдавалася до посередників. Посередниками між людиною і Богом на небі були Матір Божа, святі, мученики»³, а також старці убогі –лірники та кобзарі.

Із цим періодом пов'язане становлення основного мистецького жанру кобзарів і бандуристів – думи. Взагалі ж головними напрямками кобзарської творчості були релігійна музика, епос, танцювальна музика та гумористичні пісні⁴. Багатогранність духовного життя відмічає Олена Апанович: «Серед запорожців часто зустрічалися талановиті співці і музиканти, поети і танцюристи. Гопак і метелиця народилися на Запорозжжі, як і деякі інші танці. Тут був і «вертепний театр». Створені козаками думи і пісні ще й тепер викликають захоплення. Визначне явище громадського і духовного життя запорожців – кобзарство»⁵.

Думи – це унікальний і особливий за поетикою і спосіб виконання жанр українського фольклору, що виступає свідченням багатой культури і

¹ Єременко О. Синкретичність еволюції кобзарства: від історичного явища до художнього образу. *Синopsis: текст, контекст, медіа*. 2014. № 3 (7).

² Чабаненко В. А. Козацтво і музичне та вокальне мистецтво. Українське козацтво: Мала енциклопедія / редкол.: Турченко Ф.Г. та ін. К.: Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 227.

³ Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). К.: ВПЦ «Київський університет», 2000. С. 160.

⁴ Кравчук О. Автентичне к. і образ кобзаря в поезії Тараса Шевченка. *Тарас Шевченко і народна культура: Зб. пр. міжнар. (35-ї) наук. шевченківської конф., м. Черкаси, 20-22 квітня 2004 р.* У 2 кн. Черкаси: Брама-Україна, 2004. Кн. 1. С. 87.

⁵ Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. К.: Дніпро, 1991. С. 17.

талановитості нашого народу. Серед найвідоміших українських дослідників дум, можна виділити Михайла Максимовича, Ізмаїла Срезневського, Миколу Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Катерину Грушевську. Загальноприйнятною є думка, що думи створювали учасники військових походів – народні співці, музиканти, які були або безпосередніми учасниками або свідками подій, адже кобзар «усюди вештається і долю співає», – за широко цитованою приказкою. Серед зафіксованих текстів взагалі існує 30 основні думові теми або сюжети у понад 300 варіантах. До найвідоміших із них можна віднести: «Азовські брати», «Буря на Чорному морі», «Вдова Івана Сірка», «Вдова і три сини», «Вітчим», «Іван Богун», «Козак Голота», «Козацьке життя», «Корсунська перемога», «Маруся Богуславка», «Плач невільника», «Смерть бандуриста», «Соколи» та ін.

Сучасні дослідники, музикознавці сформуливали уявлення про давні фольклорні жанри на основі записів XIX-XX ст. Цей збережений музичний фонд дозволяє реконструювати хронологію пісень за образно-тематичним змістом і музично-стильовими напрямками.

Репертуар кобзаря вирізнявся яскравим національним забарвленням, був сконцентрований на патріотичній тематиці, і на початку свого розвитку формувалася від билинної форми творчості (оповідь на основі мелодії піднесено-героїчного зміну, виконувана речитативом). Варто зауважити, що мистецтво кобзарів чіпляло всі сфери народного життя та було сповнене історично-патріотичною тематикою.

Аналізуючи історичні джерела можна зробити висновок, що досить мало відомо про народних співців саме за доби козаччини. Хлопчиками вони проходили навчання у старих кобзарів. Отримавши знання вони перебували на Січі як звичайні козаки, брали участь у походах¹, а у вільний час звеселяли грою на бандурі чи кобзі серця своїх побратимів. Існують дані про створення на Запоріжжі шкіл з музичним нахилом². Велика кількість козаків зверталася до інструменту переважно, втративши зір. Особливе місце серед кобзарів та бандуристів посідали козаки, що в бою чи полоні втратили зір, та незалежно від обставин всі вони служили своїм музичним хистом українцям.

Досить важливою є процес отримання музичної освіти за доби козаччини. Для цього існувала мережа кобзарських цехових братств. Відлік, коли саме вони почали розвивались невідомий. Але так як їх мережа проіснувала до кінця XIX ст., збереглися детальні описи процесу

¹ Чабаненко В. А. Козацтво і музичне та вокальне мистецтво... С. 227.

² Мицик Ю. А. Як воювали козаки. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 141.

навчання кобзарів. Спеціальну освіту кобзарі отримували у цехового «панмайстра» («панотця»), який навчав учнів мистецтву співу та гри на інструменті. Він же виступав і духовним наставником. В залежності від здібностей учня коригувався і час навчання, але частіше за все він тривав 3 роки. За цей час майбутній кобзар повинен був засвоїти правила та звичаї братства, навчитися грати на інструменті, вивчити основну частину кобзарського репертуару, яку складали псалми, молитви, релігійні та історичні пісні, думи, а також опанувати цехову «лебійську» мову. Остання була засобом конспірації і збереження таємних цехових законів і правил. Вся система знань зберігалася в так званих «Устиянських книгах» (усних) і передавалася від вчителя до учня як настанови. В «Устиянські книги» не можна було нічого додати, їх вивчали напам'ять – це були вірші або речитативи¹. Репертуар і виконавстві навички сприймалися «на слух» та «на дотик» за принципом повторення або «роби як я». Після того, як завершувався процес навчання, проводився іспит на зборах цеху, т. зв. «визвілка». Учень отримував звання «меншого», яке за ним закріплювалось на майбутні десять років після «визвілки». Згодом після того, як цей час спливав, збагативши свій репертуар, він ставав вільним кобзарем і отримував право брати учнів на навчання. Як зазначає Марина Березуцька, варто зауважити що така система, вже мала певні ознаки професійної освіти: є система навчання з особливою методикою викладання (не слід забувати, що кобзарі були незрячими), є певний термін навчання². Досить суворими були традиції боротьби за якість підготовки кобзаря: пан-отця учня, що «провалив» іспит, зазвичай позбавляли права брати учнів на кілька років. Не менш складними були закони кобзарських цехів-братств і щодо збереження професійних таємниць навчання кобзарському мистецтву. Порушнику заборони могли запросто «відрізати торбу», тобто заборонити заробляти кобзарством, могли ще й побити при цьому.

У 1652 р. Богдан Хмельницький видав універсал про організацію при кобзарських цехах шкіл по підготовці кобзарів і взяв їх під свою власну опіку. Відтак з'явилися перші музичні школи на Україні. Навчання гри на кобзі здійснювалось в січових козацьких школах. Вчителями там були козаки-кобзарі, що за віком або через каліцтво не могли володіти

¹ Хай М. Й. Структура кобзарсько-лірницьких товариств: цеховий статут і цехове argo, етнопедагогічні засади і реконструкція. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство*. 2014. № 2. С. 116-128.

² Березуцька М. С. Еволюція системи освіти бандуристів. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2017. № 2. С. 128.

зброєю. Заняття з учнями проводилось в індивідуальному форматі. Проіснували січові школи до ліквідації Запорізької Січі у 1775 р.

Запорізькі козаки у воєнний час були воїнами, а в мирні дні співцями та музикантами. За свідченням сучасників, запорожці дуже любили співати і пограти на тих чи інших інструментах, потанцювати національного танцю козачка. Про це згадує відомий історик, дослідник запорозької історії Дмитро Яворницький у своїй праці «Історія запорозьких козаків». Так в книзі ми знаходимо таке свідчення: «Будучи високими шанувальниками пісень, дум і рідної музики, запорожці любили послухати своїх боянів, сліпців-кобзарів, нерідко самі складали пісні та думи й самі бралися за кобзу... Кобзар – хоронитель заповітних запорозьких переказів, живописець лицарських подвигів»¹. Д. Яворницький згадує, що «...Музичній освіті сприяла на Запоріжжі шкіль, де майбутні воїни навчалися, крім письма та церковного співу, ще й хорового співу, гри на музичних інструментах. Музика виконувала роль не тільки ужиткову – для розваг, до танцю і співу, а насамперед, як військова, похідна»².

У праці П. Житецького «Думки про народні українські думи» наголошується, що існували капели козаків-бандуристів, які розглядалися як козацька військова музика. До капел брали козаків, що вже не брали активної участі в бойових діях. Як свідчить Любомир Підківка, ці кобзарі-бандуристи виступали також в перервах поміж боями, здійснювали мандрівні походи по Україні та Туреччині, виконуючи роль розвідників, разом з тим, оспівуючи в своїх піснях козацьку славу³.

Запорізька кобза – це складний музичний інструмент. Кобза складається з верхньої деки, круглого голосника чи резонатора, овального широкого низу (днища), короткої ручки (грифа), що закінчується шийкою із закрутом у лівий бік; має 12 струн, з яких одна половина : 6 струн, а інша 6 приструнків. Частина струн кишкові (як у басолі), а частина з сухозлотиці (обкручені канітеллю).

Козацькі кобзарі завжди були бажаними гостями для козаків, бо кобзар у запорожців був охоронцем заповітних козацьких переказів і всіх військових звичаїв. Таким чином кобзарі відігравали важливу соціальну роль для Запорізької Січі.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. 1 / з рос. пер. І. Сварник. Львів, 1990. С. 178.

² Так само.

³ Підківка Л. К. З історії розвитку кобзарського мистецтва в другій половині XVII-кінця XX ст. Дрогобич: Посвіт, 2020. С.13.

Серед найулюбленіших музичних інструментів запорожців була й бандура – щипковий лютнеподібний музичний інструмент. Бандура відома в Україні з XV ст., а у XVIII ст. витісняє кобзу, часто запозичивши її назву.

Пантелеймон Куліш зазначав, що у козацьку добу у козацькому середовищі бандура перетворилась на загальнозживаний інструмент, притаманний козацькому характеру і властивий для вираження козацьких почуттів¹.

Слід зазначити, що музичні інструменти у житті запорожців відігравали свої важливі функції. З одного боку, гра на музичному інструменті презентувала військо і підтримувала бойовий дух у поході. Варто зауважити, що діяльність військових музикантів мала вагоме значення не лише для Січі. Як відзначає Богдан Сегін, у культурно-музичному просторі українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст. значне місце посідали військово-музичні інституції, створені українськими гетьманами та полковою старшиною для обслуговування державних регламентів, представництва та побуту в умовах тогочасного українського суспільства. Військова музика функціонувала в усіх десяти полках Лівобережної України, а також була у складі найманих (охочекомонних, компанійських) військ². Ця музика мала визначений кількісний та інструментальний склад, специфіку комплектування виконавцями, форми навчання та відповідний музичний репертуар. Залежно від завдань і умов застосування, визначилися основні різновиди української військової музики другої половини XVII–XVIII ст.: офіційно-церемоніальна, службово-стройова, сигнальна (фанфарна), розважальна (побутова), концертна військова музика³.

У середині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису 1766 р.) до складу полкової військової музики входили трубочі, валторністи, гобоїсти, виконавці на народних інструментах, солісти, а також особливий тип військових кобзарів, бандуристів і трубочів, які були сліпими. Очолював полкових музикантів «старший музикант» («атаман трубецкой»), який також був виконавцем, найчастіше – трембачем⁴.

¹ Куліш П. Г. Записки о Южной Руси. СПб: напечатано в типографии А. Якобсона, 1856. Т. 1. С. 188.

² Сегін Б. Фестивально-видовищні традиції Запорізької Січі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.* Київ, 2012. Вип. 21, ч. 2. С. 256.

³ Горенко-Баранівська Л. І. Гетьмансько-старшинське середовище і культурно-музичне життя в Україні другої половини XVII – XVIII ст.: автореф. дис... канд. мист.: 17.00.03. Київ, 2001. С. 10.

⁴ Горенко-Баранівська Л. І. Військова музика Української козацько-гетьманської держави (на прикладі Лубенського полку). *Архіви України*. 2002. № 1–3. С. 179

Збереглися історичні відомості та народні перекази про деяких козацьких кобзарів XVIII ст., зокрема про Данила Бандурку, Прокіп Скрягу, Василя Варченка, а також про Михайла та Грицька (прізвища невідомі).

Данило Бандурка був козаком-кобзарем Корсунського куреня Нової Січі, брав участь у бойових походах; за часів Коліївщини був заарештований та посаджений до фортеці св. Єлизавети¹.

Як засвідчує Віктор Чабаненко, Прокопа Скрягу, Василя Варченка й кобзаря Михайла було скарано поляками за часів Коднянської розправи 1768 р. як таких, що своїми піснями й грою на кобзі підбурювали козацько-селянських повстанців проти шляхти. Є відомості і про кобзаря Грицька. Відомо, що він під час одного з боїв потрапив в полон до турків разом з іншими двадцятьма запорожцями. За те, що організував побратимам втечу, турки викололи йому очі. Після цих трагічних подій, сліпий Грицько вирвався на волю, дістався до Січі і почав грати на кобзі та співати пісень про турецький полон². За народним переказом, Грицько під час Коліївщини покинув Запоріжжя і став гайдамацьким ватажком. Загинув він нібито недалеко від м. Канів у бою з ляхами і був похований на горі, яка нині зветься Кобзарів Шпиль.

З другої половини XVIII ст. кобзарський репертуар зазнає суттєвих змін. Гнівний, закличний зміст історичних дум і пісень значною мірою поступається місцем сумному, церковно-моралістичному змісту кантів і замінюється на тематику високої моралі та справедливості.

Про неабияку популярність кобзи в козацьку добу свідчать численні варіанти народних картин «Козак Мамай», на яких зображено образ героя народно-визвольної боротьби – козака-бандуриста. Його малювали на стінах, на дверях, віконницях, коминах і скринях, а то й на чумацьких возах. Зберігся фрагмент стіни (XVIII ст.) із зображенням козака-бандуриста з написом: «Сидить козак, в кобзу грає, що замислить, все те має...»³. Як зазначає Федір Уманцев, в образі козака-бандуриста втілено бунтарську силу селянської стихії та степове козацьке завзяття, що не знали ані меж, ані перепон. Козак виступає як борець за справедливість, виразник інтересів бідних, знедолених. Це підтверджують традиційні написи уже на найраніших творах: «Козак

¹ Чабаненко В. А. Козацьке музичне та вокальне мистецтво. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України.* Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 421.

² Так само.

³ Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. Київ: Либідь, 2002. С.307.

душа правдивая, сорочки не має...»¹. Прагнучи змалювати козака як представника широких мас, народні живописці уникали індивідуалізації його образу: він мав уособлювати козацтво як таке, навіть коли йшлося про певну історичну особу («А тепер, як нічого в мене немає, то ніхто мене не знає...», «Коли кому трапиться в степу побувати, той зможе ім'я моє угадати...», «А в мене ім'я не одне, а їх до ката...»). Такий образ був утіленням непохитного прагнення народу до знищення багатовікового соціального та іноземного гноблення². Таким чином, народні картини «Козак Мамай» це вишукана частина життя доби козаччини, які до сих пір передають відважність козацтва, високу мистецьку культуру та унікальність своєї образної тематики.

Таким чином, кобзарство та бандурництво за козацької доби – це різні, але тісно пов'язані між собою суспільно-культурні феномени. Вони представлені в яскравій мистецькій формі, що характеризується високою моральною культурою, духовними цінностями та специфікою музичної освіти. Кобзар та бандурист мали винятковий репертуар, що формувався від билинної форми творчості та був сповнений історико-патріотичною тематикою. Особливою прикрасою творів козака-бандуриста були різні за поетичним змістом думи. Бандурист виступав оповідачем історичних подій та представляв образ сильної особистості, яка в складі запорізького війська могла підняти бойовий дух та підтримати кожного козака. Отже, кобзарство та бандурництво за козацької доби є важливим періодом в становленні бандурної культури загалом та яскравим прикладом розвитку української історії.

¹ Так само. С. 308

² Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. Київ: Либідь, 2002. С.308.

3.5. СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У НАУКОВИХ СТУДІЯХ І.К. СВЕШНІКОВА ТА Г.В. БУХАЛА

Юзеф Никольченко

заслужений працівник культури України,
доцент кафедри культурології

Маріупольського державного університету
(м. Київ)

e-mail: nikolchenko46@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8149-6743>

Українське козацтво явило собою унікальне національне явище історичного, політичного, економічного, військового і культурного устрою та інших важливих чинників у Європі Нового часу. Понад 200 років воно було в авангарді державотворення в Україні, що під час Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. завершилося створенням козацької держави – Гетьманщини.

Тема Національно-визвольної війни знайшла своє відображення в унікальних документальних і наративних джерелах, свідченнях сучасників, вітчизняній та зарубіжній історіографії, художній і мемуарній літературі, чисельній періодиці, пам'ятках матеріальної культури. Ця проблема стала домінантною у наукових студіях видатного українського археолога й історика, дослідника Берестецької битви 1651 р., доктора історичних наук Ігоря Кириловича Свешнікова (1914–1995) та відомого рівненського історика, музеєзнавця і краєзнавця, фахівця з історії Національно-визвольної війни, кандидата історичних наук Гурія Васильовича Бухала (1932–2008).

Означена наукова спадщина І.К. Свешнікова та Г.В. Бухала протягом тривалого часу привертала і продовжує привертати увагу вітчизняних науковців, завдяки її актуальності, особливо у сьогоденні, коли український народ, окрилений звитягою Запорізького козацтва, веде героїчну боротьбу з російськими агресорами за свободу і незалежність власної держави.

У цьому контексті автор дозволить собі і певне емоційно-особистісне сприйняття викладеного у статті матеріалу в зв'язку з тим, що, працюючи з 1970 р. по 1998 р. завідувачем відділу охорони пам'яток, заступником директора з наукової роботи і начальником археологічної експедиції Рівненського обласного краєзнавчого музею (далі: РОКМ),

заступником начальника та начальником Рівненського обласного управління культури, був не тільки особисто знайомим, а й на професійному рівні співпрацював з І.К. Свешніковим і Г.В. Бухалом у галузі археології, історії і культури, краєзнавства і музеєзнавства Волині та не стояв осторонь їх наукових досліджень проблем козацтвознавства. З вересня 1998 р., працюючи доцентом Маріупольського державного університету, викладав спецкурси «Документна традиція українського козацтва» для студентів-документознавців та «Феномен культури українського козацтва» для студентів-культурологів, у яких знайшли своє належне місце матеріали наукових студій І.К. Свешнікова та Г.В. Бухала.

Проблема винятковості наукової спадщини І.К. Свешнікова і Г.В. Бухало у дослідженні Національно-визвольної війни 1648–1658 рр., зокрема Берестецької битви, має вагомий обшир минулого і сучасного вітчизняного та зарубіжного наукового, науково-популярного і публіцистичного студіювання. Для його огляду потрібна окрема розвідка. У зв'язку з цим ми назвемо лише тих дослідників, науковий доробок яких був використаний у процесі підготовки нашої статті. Це безпосередньо праці І.К. Свешнікова¹ та Г.В. Бухала², а також Д.І. Яворницького³, О.С. Булиги⁴, В.Г. Виткалова і Т.О. Пономарьової⁵,

¹ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів, 1992. 304 с.; Свешніков І.К. Вогнепальна козацька зброя періоду Визвольної війни 1648–1654 рр. за матеріалами з розкопок місця Берестецької битви. *Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр.* Київ, 1993. Випуск 2. С. 136–142; Свешніков І.К. Озброєння козацького війська за матеріалами розкопок місця Берестецької битви 1651 р. *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: у 3 вип.: матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва. Київ-Дніпропетровськ. 13–17 трав. 1991 р.* Київ, 1993. Вип. 2. С. 161–170.

² Бухало Г.В. До питання щодо використання джерел про визвольну війну українського народу 1648–1654 років у працях сучасних польських істориків. *Архіви України.* 1976. № 6. С. 55–60; Бухало Г.В. Історики ПНР про спільну боротьбу українських і польських трудящих проти гнобителів у 1648–1654 рр. *Український історичний журнал.* 1978. № 9. С. 129–133; Бухало Г.В. Круг містечка Берестечка. Рівне. 1993. 104 с.; Бухало Г.В. Освободительная война украинского народа 1648–1654 годов в современной польской историографии. *Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение».* К., 1980. 24 с.; Бухало Г.В. Польская историография о воссоединении Украины с Россией. *Советское славяноведение.* 1979. № 3. С. 102–104; Бухало Г.В. Сучасна польська історіографія про возз'єднання України з Росією. *Український історичний журнал.* 1976. № 6. С. 130–133.

³ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. 1. Львів, 1990. 319 с.

⁴ Булига О. Археологічна колекція предметів XVII ст., винайдених на місці Берестецької битви (1651) експедицією Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом Ігоря Свешнікова. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* 2015. Випуск XV. Частина 1. С. 11–13.

⁵ Виткалов В.Г., Пономарьова Т.О. Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І.К. Свешнікова. *Хрестоматія.* Рівне, 2005. 404 с.

В.М. Мушировського¹, Ю.М. Нікольченка², Т.О. Пономарьової і О.С. Булиги³, В.С. Степанкова⁴.

У 1997 році побачило світ колективне навчальне видання «Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII століть»⁵. Книга була підготовлена на основі опрацьованих артефактів, писемних і речових матеріалів з історії українського козацтва в українських і зарубіжних збірках за програмою Державного комітету з науки та технологій при Кабміні України, схвалена і рекомендована Міністерством освіти України як посібник для студентів історичних факультетів закладів вищої освіти. Серед авторів книги – І.К. Свешніков. Його перу належать розділи, що характеризують озброєння, знаряддя праці, одяг, особисті та побутові речі, пам'ятки духовної культури козаків. Основою для написання розділів слугували пам'ятки матеріальної та духовної культури з досліджень поля Берестецької битви.

Нами були також використані матеріали круглого столу «Гурій Бухало: краєзнавець, музейник, дослідник, викладач та громадський діяч» (до 80-річчя від дня народження) у РОКМ 31 березня 2012 р.⁶ та круглого столу «105 років від дня народження І. К. Свешнікова» у

¹ Мушировський В.М. Музейники за покликанням. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2012. Випуск X. С. 22-23.

² Нікольченко Ю.М. Археологічні та історико-краєзнавчі студії І.К. Свешнікова. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Зб. наук. праць*. 2012. Випуск 4-5. С. 92-99; Нікольченко Ю.М. Битва під Берестечком у контексті розвитку документної традиції українського козацтва. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*. 2012. Випуск 56 (№ 1). С. 5-10; Нікольченко Ю.М. Вчений Божою милістю (До 100-річчя від дня народження І.К. Свешнікова). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2015. Випуск XV. Частина 1. С. 5-10; Нікольченко Ю.М. Дослідження поля Берестецької битви археологічними методами *Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2010. Випуск 38. С. 188-192; Ю.М. Наукові студії Г.В. Бухала. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2012. Випуск X. С.11-14.

³ Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції. Луцьк, 2014. 188 с.

⁴ Степанков В.С. Берестецька кампанія 1651 року: проблеми періодизації. *Берестецька битва в історії України. Тези 3-ої респуб. наук.-теорет. конф.* 26 червня 1992 року, м. Рівне. С. 1-4.

⁵ Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д.Я. Телегін (відп. ред.), І.С. Винокур, О.М. Титова, І.К. Свешніков та ін. *Навч. посібник*. К., 1997. 336 с.

⁶ *Круглий стіл «Гурій Бухало: краєзнавець, музейник, дослідник, викладач та громадський діяч» (до 80-річчя з дня народження)*. Рівненський обласний краєзнавчий музей. 31 березня 2012 р. URL: http://lobmus.ucoz.ua/blog/kruglij_stil_prisvjachenij_guriju_bukhalu/2012-04-03-60.

Маріупольському державному університеті 19 жовтня 2020 р.¹, ювілейний (до 80-річчя від дня народження) бібліографічний покажчик наукової спадщини І.К. Свешнікова², науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Ігор Свешніков – археолог, історик, краєзнавець» (до 100-річчя від дня народження)³.

Серед героїчних сторінок Національно-визвольної війни Берестецька битва, яка відбулася 29 червня–10 липня 1651 р. між селами Солонів, Острів і Пляшева нині Демидівської територіальної громади Рівненської області, займає особливе місце у минулих і сучасних вітчизняних і зарубіжних наукових студіях. Характерною особливістю цих досліджень є синтез історичного, археологічного, документознавчого і культурологічного підходів до аналізу реальностей буремних подій під Берестечком влітку 1651 р. Водночас, макрорепрезентивний фактор дослідження проблеми, не завжди репрезентує реальний стан речей, що регулює і детермінує її інформаційний простір. З цієї причини поважний, на перший погляд, вік вітчизняної та зарубіжної наукової історіографії так і не розставив крапки над «і» у цьому питанні, а, навпаки, загострив інтерес дослідників до нього, особливо після проголошення незалежності України.

Тема Берестецької битви продовжує також привертати увагу й викликати гарячу полеміку та гострі дискусії і в сучасній вітчизняній історіографії. Наявні публікації через строкатість оцінок, а часто й діаметрально протилежні висновки, що спираються далеко не на науково обгрунтоване вивчення проблеми, викликають більше запитань, аніж пропонують вичерпних відповідей на задану тему. Усе це зумовлює потребу подальшого вивчення багатьох аспектів битви і, передусім, таких її дискусійних питань, якими є вибір Богданом Хмельницьким місця для розташування козацько-селянського табору, конкретні події, що спричинили поразку української армії, реальна кількість полеглих козаків і селян тощо.

¹ Збірник матеріалів круглого столу, присвяченого 105-річчю від дня народження видатного українського археолога, історика, культуролога, краєзнавця і музезнавця, доктора історичних наук І. К. Свешнікова Маріупольський державний університет. 19 жовтня 2020 року. За заг. ред. проф. Ю.С. Сабадаш; автори-укладачі: В.О. Кудлай, Ю.М. Нікольченко, С.С. Орехова. Маріуполь, 2020. 51 с.

² Ігор Кирилович Свешніков. *Бібліографічний покажчик. До 80-річчя від дня народження вченого*. Упоряд. І.Г. Пашук. Рівне, 1995. 38 с.

³ Ігор Свешніков – археолог, історик, краєзнавець. *Наук.-допом. біобібліогр. покажч. / Рівнен. обл. універс. наук. б-ка*. Уклад.: Л.М. Малишева; наук. ред.: О.Л. Промська; відп. за вип.: В.П. Ярошук. Рівне, 2015. 128 с.

Роботи археологічних експедицій Рівненського краєзнавчого музею, а потім Державного (з 2008 – Національного) історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» під керівництвом І.К. Свешнікова з 1970 по 1994 рр. були першою в Україні блискучою практикою дослідити археологічними методами територію битви на теренах Європи Нового часу. У 1970 р. Ігор Кирилович, за пропозицією директора РОКМ В.Я. Сидоренка, очолив археологічну експедицію музею на полі Берестецької битви і розпочав її роботу з поглибленої розвідки усєї території, на якій відбувалися буремні події червня-липня 1651 р.

Польові розвідки поєднувались із вивченням І.К. Свешніковим практично усіх відомих на той час писемних, архівних та наративних джерел. У наступні польові сезони розвідувальні роботи проходили паралельно із плановими, ретельно підготовленими, стаціонарними розкопками пам'ятки. З 1971 по 1981 рр. на посаді заступника начальника експедиції, автор статті брав безпосередню участь у дослідженні поля Берестецької битви.

Писемні джерела, спогади учасників подій, студіювання дослідників проблеми доповнювались археологічними розвідками і розкопками історичних місць битви. Зіставлення відомих історичних фактів та проведені І.К. Свешніковим картографування знахідок дозволили з'ясувати багато проблемних питань, пов'язаних з трактуванням її епізодів тактичних ходів головнокомандуючих тощо¹. Вчений також вперше у вітчизняній історіографії здійснив класифікацію документальних джерел Берестецької битви².

Під час розкопок місця козацької переправи експедицією під керівництвом І.К. Свешнікова було досліджено понад 2,5 га суцільної площі, на якій виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5 тисяч унікальних достовірних козацьких речей, конкретно датованих днем загибелі козацько-селянського табору – 10 липня 1651 р. Були встановлені шляхи відступу козацько-селянських військ з оточеного табору. Антропологічний матеріал, здобутий на переправі, слугував основою для науково обґрунтованих скульптурних реконструкцій портретів окремих учасників битви, виконаних антропологами

¹ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. С.131-157.

² Нікольченко Ю.М. Битва під Берестечком у контексті розвитку документної традиції українського козацтва. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки.* 2012. Випуск 56 (№ 1). С. 6.

Г.В. Лебединською, Є.В. Веселовською, Х. Родрігес за особистим зверненням І.К. Свешнікова¹.

Результати розкопок дозволили взяти під сумнів твердження польських учасників битви щодо «нищівної поразки» козацьких військ під Берестечком і загибелі під час захоплення табору 10 липня 1651 р. до 30 тис. козаків і селян. Виявлення на дослідженій площі, що дорівнює більше, ніж половині основної козацької переправи, останків всього 91-го загиблого переконливо свідчить про те, що втрати козацьких військ не були катастрофічними. На думку І.К. Свешнікова, підтриману провідними дослідниками історії українського козацтва, основні сили під прикриттям втративши 4–8 тисяч бійців².

Завдяки археологічному матеріалу, що був співставлений з документальними, наративними та іконографічними джерелами і планом битви, складеним у 70-х роках XVII ст. у Західній Європі, І.К. Свешнікову вдалося загалом відтворити порядок розміщення козацьких військ і селян-повстанців на місці битви і тактику, застосовану Богданом Хмельницьким під Берестечком. Опинившись зі своєю армією на рівнині без ярів та значних підвишень, гетьман обрав тактику бою в укріплених таборах. У центрі козацько-селянських військ був побудований основний великий табір, захищений з лівого боку меншим табором, а з правого боку – проти лівого крила королівської армії – ще двома таборами. Центральний і лівий табори Богдан Хмельницький закриті лінією висунутих на передній край козацьких полків і артилерією, а за таборами залишив у резерві частину війська. Лівий фланг козацьких військ забезпечувала татарська кіннота, а на правий гетьман вивів свою кавалерію.

Слід підкреслити, що така дислокація і тактика дали позитивні результати: шляхетським військам не вдалося перемогти козаків на початку битви 30 червня і якби не підступна втеча татарської орди з лівого флангу козацько-селянського війська, битва під Берестечком, поза сумнівами, завершилась би перемогою козацько-повстанської армії.

Після зради татар і захоплення ними у полон Богдана Хмельницького, козаки перейшли у повному бойовому порядку до лівого берега Пляшівки, де побудували новий укріплений табір і переправи

¹ Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції. Луцьк, 2014. С.86.

² Степанков В.С. Берестецька кампанія 1651 року: проблеми періодизації. *Берестецька битва в історії України. Тези 3-ої респуб. наук.-теорет. конф.* 26 червня 1992 року, м. Рівне. С. 1-4.

через річку і болото. Протягом десяти днів шляхта не мала змоги здобути цей табір, і лише трагічна випадковість призвела до поразки козацько-селянського війська. Результати розкопок, ретельна камеральна робота та всебічна науково-дослідницька робота дозволили І.К. Свешнікову реалістично відтворити образ українського козака і селянина періоду Національно-визвольної війни, а також відкрити невідомі досі сторінки з козацького військового спорядження, побуту і духовної культури¹.

У процесі археологічного дослідження переправи були отримані унікальні відомості щодо озброєння козаків. Вони дозволяють стверджувати, що в середині XVII ст. усі козаки мали на озброєнні шаблі за типами, поширеними в Європі, зокрема – польсько-угорського, польського гусарського. З іншої холодної зброї у козаків під Берестечком були невеликі сокири – келепи, з металюної – лук і стріли та списи². Різноманітною була і ручна вогнепальна зброя. Вона представлена в матеріалах розкопок мушкетами, аркебузами, карабінами та бандолетами польської, голландської, французької та московської роботи³.

Окремий комплекс з розкопок під керівництвом І.К. Свешнікова склав досі ретельно не описаний у джерелах та спеціальній літературі матеріал, що ілюструє наявність у козаків обладнання, необхідного для ефективного використання вогнепальної зброї. На козацькій переправі знайдено свинцеві кулі, їхні заготівки, зливки свинцю, кулелійки для відливання куль різного калібру, а також порохівниці, натруски, ладівниці. Слід зазначити, що у знайдених порохівницях, натрусках та ладівницях були виявлені рештки гранульованого пороху досить високої якості⁴.

Вагому частку знахідок біля козацької переправи становили вироби зі шкіри та дерева: чоботи, пояси, сумки, піхви для шабелі і ножів, кисети, сідла, вуздечки, чепраки, попруги, зброя і побутові речі з дерев'яними деталями. Збережені у торфі завдяки його консервуючим властивостям на місці козацько-селянської переправи через Пляшівку і болото, ці речі у майбутньому були приречені на загибель, опинившись на поверхні, незважаючи на їхнє зберігання у запаяних пластикових пакетах. А у польові сезони 1971–1972 рр. серед великої кількості знайдених речей вагому частку складали саме предмети зі шкіри і дерева.

¹ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів, 1992. 304 с.

² Там само. С.228-238.

³ Там само. С.238-248.

⁴ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. С.249-257.

Великий інтерес під час цих польових сезонів представляли знайдені близько 20 екземплярів шкіряних чобіт.

Наприкінці 1971 р. І.К. Свешніковим та керівництвом РОКМ розпочався інтенсивний пошук методів консервації і реставрації означених речей з козацької переправи. Розглядалися варіанти з використанням методик консервації та реставрації давніх виробів зі шкіри та дерева Проблемної лабораторії модифікації деревини Білоруського технологічного інституту та Ермітажу. Співробітники лабораторії рекомендували використовувати фенолспирти або консервувати дрібні речі, проварюючи їх у розчині цукру, що було досить зручно у польових умовах. Цей метод дозволив на початковому етапі ефективно консервувати дерев'яні вироби з козацької переправи.

На той час в СРСР тільки реставратори Ермітажу ефективно працювали з «археологічною шкірою». Серед зразків, представлених РОКМ для реставрації, були три чоботи і кілька дрібних шкіряних речей. У 1973 р. реставратор вищої категорії Ермітажу Д.І. Марковський вперше в СРСР здійснив на практиці реставрацію трьох оригінальних чобіт українських козаків 1651 р., які досі були відомі лише з іконографії. На початку 70-х років оригінали шкіряних чобіт XVII ст. були представлені лише поодинокими екземплярами у музеях Німеччини, Франції, Польщі¹.

На дослідженій території козацької переправи вони належали до найчисленніших знахідок. Проте методи консервації і реставрації виробів з дерева і шкіри, запропоновані на той час фахівцями-реставраторами, мали істотні недоліки. Використання фенолспиртів було розраховане на проведення консервації археологічного дерева у великих об'ємах з використанням промислових технологій і трудомістких процесів. А проварювання у цукрі дерев'яних предметів дещо змінювало їхній початковий вигляд. Щодо методу фахівців з Ермітажу реставрації виробів із шкіри, то він хоча і визнавався на той час прогресивним, але був досить складним, затратним і не завжди ефективним.

Ці обставини, а також необхідність термінової консервації артефактів з козацької переправи спонукали І.К. Свешнікова особисто вирішувати цю проблему. За короткий час він розробив власну методику консервації та реставрації виробів із дерева та шкіри. Вона була настільки універсальною, ефективною і доступною, що дозволяла вже після завершення чергового польового сезону оперативно проводити

¹ Нікольченко Ю.М. Вчений Божою милістю (До 100-річчя від дня народження І.К. Свешнікова. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2015. Випуск XV. Частина 1. С. 7.

реставраційні роботи на високому науковому і професійному рівні. Вироби зі шкіри і дерева, реставровані ученим, практично не втрачали початкового вигляду і зберігали необхідний фізичний стан. До цього слід додати, що І.К. Свешніков за особистою методикою здійснював реставрацію речей з різних металів: предмети козацького озброєння і господарські знаряддя, монети, речі культового призначення, прикраси, фрагменти народних музичних інструментів тощо¹.

Усі реставровані речі з козацької переправи поля Берестецької битви становлять колекцію оригінальних унікальних речей, що належали різним суспільним групам і відображають матеріальну і духовну культуру населення України середини XVII ст. *Вони абсолютно датовані 10-им липня 1651 року!* Це, в свою чергу, дозволяє більш достовірно відтворити реалії середини XVII ст., тоді як відомі нечисленні описи козаків у записках сучасників є короткими, недостатніми, а іноді фантастичними. А висновки Д. І. Яворницького, що ґрунтуються на переказах, належать, переважно до XVIII ст. і не завжди відповідають спостереженням, зробленим під час розкопок поля Берестецької битви².

Реставровані І.К. Свешніковим речі озброєння і військового спорядження, побуту і культури українських козаків і селян утворили основу унікальних експозицій Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» в с. Пляшева та Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вони є своєрідним еталоном для порівняння та абсолютного датування відповідних артефактів і колекцій не тільки в Україні, а й за її межами.

У 1992 р. І.К. Свешніков завершив роботу над монографією «Битва під Берестечком», яка цього ж року була надрукована у Львові у видавництві «Світ»³. У книзі здійснений унікальний науковий підхід щодо студіювання важливих проблем, які всебічно розкривають панораму героїчного життя українського народу в драматичному епізоді його історії, яким була Берестецька битва. Монографія надихнула багатьох дослідників досягнути до проблеми, що, у підсумку, ще вагомніше репрезентувала світовій науковій громадськості унікальність багатовікової історії і культури українства.

¹ Нікольченко Ю.М. Археологічні та історико-краєзнавчі студії І.К. Свешнікова. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Зб. наук. праць.* 2012. Випуск 4-5. С. 96.

² Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків.* Т. 1. Львів, 1990. С.156-168, 173-180

³ Свешніков І.К. *Битва під Берестечком.* Львів, 1992. 304 с.

Після раптової смерті І.К. Свешнікова 20 серпня 1995 р. під час розкопок на території Дубенського замку, дослідження поля Берестецької битви продовжили у 1996 і 1998 рр. археологічні експедиції під керівництвом С.В. Ревуцького, а з 2003 р. – під керівництвом доктора історичних наук, професора Рівненського державного гуманітарного університету Б.А. Прищепи.

На 70-і–80-і роки припадає активна наукова діяльність відомого рівненського дослідника історії України Нового часу, зокрема подій Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. – Г.В. Бухала. В означений час його наукові студії зацікавили відомого вітчизняного вченого, старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР І.С. Слабєєва (1923–1989). Саме він у 1976 р. запропонував Г.В. Бухалу під своїм керівництвом розпочати роботу над дисертацією для здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Враховуючи наукові інтереси Г.В. Бухала та вільне володіння польською мовою, у 1975 році було затверджено тему його майбутньої дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: «Визвольна війна українського народу 1648–1654 років у сучасній польській історіографії». Вища атестаційна комісія визначила Інститут суспільних наук АН УРСР (м. Львів) провідною науковою установою для підготовки дисертації, а установою, де вона виконувалася – Рівненський обласний краєзнавчий музей, у якому Г.В. Бухало працював завідувачем відділу історії.

Без відриву від основної роботи у музеї пошукувачу знадобилося чотири роки на підготовку дисертаційного дослідження. Основний зміст свого дисертаційного дослідження Г.В. Бухало виклав у публікаціях: «Сучасна польська історіографія про возз'єднання України з Росією»¹, «До питання щодо використання джерел про визвольну війну українського народу 1648–1654 років у працях сучасних польських істориків»², «Історики ПНР про спільну боротьбу українських і польських трудящих проти гнобителів у 1648–1654 рр.»³, «Польская историография о воссоединении Украины с Россией»⁴.

¹ Бухало Г.В. Сучасна польська історіографія про возз'єднання України з Росією. *Український історичний журнал*. 1976. № 6. С. 130-133.

² Бухало Г.В. До питання щодо використання джерел про визвольну війну українського народу 1648–1654 років у працях сучасних польських істориків. *Архіви України*. 1976. № 6. С. 55-60.

³ Бухало Г.В. Історики ПНР про спільну боротьбу українських і польських трудящих проти гнобителів у 1648–1654 рр. *Український історичний журнал*. 1978. № 9. С. 129-133.

⁴ Бухало Г.В. Польская историография о воссоединении Украины с Россией. *Советское славяноведение*. 1979. № 3. С. 102-104.

Незважаючи на вимушену «данину» тогочасній радянській ідеологічній доктрині щодо історії та культури України, Г.В. Бухало у своїх публікаціях і дисертації наповнив реальним змістом «білі і чорні плями» найтрагічнішого періоду у взаємовідносинах України і Польщі у Новий час. Без перебільшення у наукових студіях Г.В. Бухала, за складних умов «партійності науки в СРСР», відроджувалася історична істина, відтворювалася правдива картина історії національно-визвольної боротьби українського народу у другій половині XVII ст.

Роботу над дисертацією Г.В. Бухало завершив у травні 1980 р. Блискучий її захист відбувся 26 червня 1980 р. на засіданні Спеціалізованої вченої ради Інституту історії АН УРСР. Офіційними опонентами виступили: Ф. П. Шевченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР і Т.П. Брянцева, кандидат історичних наук, доцент Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

За темою і результатами наукового опрацювання дисертація Г.В. Бухала є явищем унікальним. Проблеми, що знайшли своє відображення на її сторінках, однаково важливі як для української, так і для польської історичної науки. У зв'язку з тим, що вони і сьогодні не втратили своєї актуальності, вважаємо за доцільне у контексті його наукових студій звернутися до положень, викладених на сторінках дослідження.

Основною метою дисертації її автор вважав проведення глибокого «аналізу широкого кола праць сучасних (1953–1979 рр. – Ю. Н.) польських істориків, присвячених визвольній війні...». Одним із завдань визначалася необхідність «виявити недостатньо досліджені питання й окремі недоліки, що мали місце у висвітленні та оцінці сучасними польськими істориками окремих подій визвольної війни...»¹.

Для реалізації поставленої мети і завдань Г.В. Бухало використав оригінальну структуру дослідження, що складається з трьох розділів, основними з яких, на нашу думку, були перший: «Історіографія Польської Народної Республіки про передумови визвольної війни українського народу 1648–1654 років» і другий: «Визвольна війна українського народу 1648–1654 років у висвітленні істориків Польської Народної Республіки». У третьому розділі автор дисертації аналізує позицію сучасних польських

¹ Бухало Г.В. Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов в современной польской историографии. Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение». К., 1980. С.7.

істориків щодо Переяславських домовленостей січня 1654 р. між Гетьманщиною і Московським царством¹.

Вражає об'єм опрацьованого у дисертації історіографічного матеріалу, як польського так і вітчизняного. На її сторінках були глибоко проаналізовані праці відомих польських істориків С. Арнольда, Л. Базилева, Б. Барановського, В. Бортновського, М. Ваврикової, С. Вархолика, Я. Виммера, Є. Вислоцького, З. Вуйцика, А. Вичанського, С.-Ф. Тверського, Ю. Геройського, М. Горна, Е. Горнової, О. Гурки, Ю. Дересевича, З. Іжиковського, З. Качмарчика, А. Керестена, В. Куди, В. Куркевича, Ю. Лещинського, С. Либишовської, Г. Лябуди, Я. Мацішевського, Я. Паєвського, К. Пиварського, Л. Подгородецького, А. Пшибося, Я. Середики, В. Серчика, С. Среневського, Я. Тазьбіра, В. Чаплинського, Я. Шафлика, С. Щетки, Г. Язвинської, а також дослідження українських вчених І.Д. Бойка, В.Й. Борисенка, В.А. Голобуцького, В.В. Грабовецького, К.Г. Гуслистого, В.А. Дядиченка, А.К. Касименка, М.П. Ковальського, А.І. Козаченка, В.Д. Королюка, І.П. Крип'якевича, Ю.А. Мицика, В.І. Пичети, Г.Я. Сергієнка, В.А. Смолія, І.С. Стороженка, Ф.П. Шевченка та інших.

За результатами студіювання проблеми Г.В. Бухало першим у радянській історіографії робить висновок, що польські історики 50-х–70-х років, попри певний суб'єктивізм в оцінці подій Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., причиною, драматичного для обох сторін, конфлікту визнають:

- у політичній сфері – польську імперську політику, що позбавляла український народ навіть перспектив незалежного державного розвитку;
- у соціально-економічній сфері – примусове створення в Україні польських магнатсько-шляхетських фільваркових господарств, які ґрунтувалися на праці закріпачених селян, втрати українськими селянами, міщанами, козаками і дрібною шляхтою особистої власності, курс польського уряду на ліквідацію українського козацтва як стану;
- у національно-релігійній сфері – політику Речі Посполитої щодо ліквідації православ'я в українських землях та примусового насадження католицизму й уніатства, дискримінацію у сфері мови і освіти.

Не залишилися поза увагою Г.В. Бухала і непоодинокі факти щодо участі поляків у війні, але на боці українських козаків і повстанців: «Без сумніву, радянських істориків зацікавлять свідчення, наведені

¹ Бухало Г.В. Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов в современной польской историографии. Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение». К., 1980. С.10-21.

польськими істориками (Б. Барановським, С. Либишовською, В. Чаплинським), засновані на аналізі виявлених документів щодо безпосередньої участі у боротьбі проти польських магнатів і шляхти вихідців з Польщі – селян, ремісників, міщан, дрібної шляхти у складі козацько-селянських військ. Це питання в історіографії Польщі досліджене більш глибоко, ніж у радянській»¹ [6, с. 6]. Відверто сміливий висновок для дисертанта в СРСР 70-х років!

Вже багато років привертає увагу науковців історичний нарис Г.В. Бухала «Круг містечка Берестечка», виданий до 445-ої річниці Берестецької битви². У книзі були ретельно проаналізовані раніше не відомі джерела щодо подій у Гетьманщині, Запорозькій Січі, Речі Посполитій, Московії та Османській імперії напередодні битви, безпосередньо під час битви та після битви з архівів Канади, США і Німеччини. Нарис отримав схвальні відгуки рецензентів – відомих вітчизняних дослідників історії українського козацтва, докторів історичних наук М.П. Ковальського і Ю.А. Мицика.

У згаданому нами науково-допоміжному бібліографічному покажчику «Ігор Свешніков – археолог, історик, краєзнавець» (до 100-річчя від дня народження) повністю представлена наукова спадщина вченого, що складає 205 найменувань, серед яких битві під Берестечком присвячено 52!

Наукові студії Г. В. Бухала збагатили не тільки вітчизняну історичну науку, вони добре відомі і зарубіжним дослідникам Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 років, зокрема польським, литовським, американським, канадським історикам.

Насамкінець хочеться словами щирої поваги і вдячності згадати І.К. Свешнікова і Г.В. Бухала за справжній науковий підхід щодо опанування важливих проблем з історії і культури українського козацтва, які всебічно розкривають панораму драматичних подій Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., зокрема битви під Берестечком.

Практичне значення наукових студій І.К. Свешнікова і Г.В. Бухала в царині козацтвознавства полягає у можливості використання їх методів та інструментів для наступних досліджень за напрямками: археологія, історія, культура, краєзнавство і музезнавство України.

¹ Бухало Г.В. Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов в современной польской историографии. Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение». К., 1980. С.6.

² Бухало Г.В. Круг містечка Берестечка. Рівне. 1993. 104 с.

3.6. ПАМ'ЯТКИ СФРАГІСТИКИ ТЕТІЄВА ПОЧАТКУ XIX ст. В ФОНДАХ ОБЛАСНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ

Володимир Панченко

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник Музею
гетьманства (м. Київ),

e-mail: volodymyr921973@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0674-6147>

Тетіїв на Київщині – місто з надзвичайно багатю історією. Як відомо, перша згадка про це поселення датована 1514 р. (згадка про Тетіїв як маєтність литовських магнатів Івана та Андрія Кошлів), а з 1596 р. воно відоме вже як власність київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького. 1602 р. місто переходить у спадщину до сина воєводи – Януша Острозького, на прохання якого у 1606 р. місто отримує магдебурзьке право.

Як відомо, наявність у міста магдебурзького права передбачало функціонування в міському діловодстві власного герба (як неодмінного на той час атрибуту міських клейнодів – печатки та короги). На жаль, Тетіїв опинився серед того довгого ряду українських міст, документи про магдебургію яких не містять жодної згадки про герб (це, до речі, було характерним для приватних міських поселень, де символіка для міської печатки найчастіше обиралася власником; у цілій низці королівських привілеїв навіть наводиться стала формула «для опечатування актів, справ і листів міських уживати таку печатку, як пан дідич призначить» – найдавніший зразок такого привілею відомий ще з 1568 р. для волинських містечок Андрієва (Нового Олексинця) та Попівців, що перебували тоді у власності князя Андрія Вишневецького). Імовірно, що і в Тетіїві питання про герб міста було віддано на розсуд «дідича», тобто князя Януша Острозького.

Упродовж XVII – XVIII ст. Тетіїв неодноразово змінював власників. Так, після смерті Януша Острозького у 1620 р. його маєтності перейшли до далеких родичів Острозьких – княжого роду Заславських, від яких їх перебрали князі Сангушки. Остання власниця міста з цього роду – княгиня Констанція Сангушко з Денгофів (померла у 1775 р.) передала тетіївський масток як посаг своїй родичці та вихованці Людвіці з Денгофів, дружині чернігівського воєводи Антонія Ледоховського. У 1781 р. місто перейшло (так само як посаг – за донькою Ледоховських

Аполлонією) до рук Томаша-Адама Островського (1735 – 1817), відомого державного діяча Речі Посполитої, члена Постійної ради Речі Посполитої, з 1791 р. – надвірного коронного підскарб'я і члена Варти прав при королі Станіславі-Августі, з 1798 р. – графа. Прикметно, що в цей час у Тетіїві продовжувала жити й теща нового власника – згадувана нами Людвіка Ледоховська, тоді вже вдова: як зазначав з цього приводу відомий київський краєзнавець Лаврентій Похилевич, «у воєводиної чернігівської гостював король Станіслав-Август, повертаючись 1787 року з Канева; 13-го травня від мав у неї обід і ночівлю на 14-те число»¹. Саме Томаш-Адам Островський заснував у Тетіїві новий мурований костел з парафіяльною школою й шпиталем (1804 р.), а також палац у стилі класицизму, який, за словами відомого польського дослідника Романа Афтаназі, «був садибою кількох наступних поколінь дідичів Тетіїєва»².

Саме з періоду перебування Тетіїєва у володіннях Томаша-Адама Островського походять найстаріші відомі нині геральдичні й сфрагістичні пам'ятки міста. Так, у фондї 782 (Київське дворянське депутатське зібрання) Державного архіву Київської області, у справі про шляхетське походження роду Ленкевичів, вдалося виявити датований 18 січня 1805 р. документ (відповідь на лист-прохання жителя «добр тетіївських» шляхтича Томаша Ленкевича) за підписом «комісара добр тетіївських» Яна Кобенського³. Документ засвідчено сургучевою печаткою Тетіївської економії (маєтку). Печатка має круглу форму, по колу вміщено легенду польською мовою: «PIECZEĆ EKONOMII TETYIOW...» («печатка економії тетіїв[ської]»), закінчення напису не збереглося через дефект відбитку). У полі печатки – геральдична емблема: вензель з двох переплених латинських літер «Т.О.» (очевидно, «Tomasz Ostrowski» – ініціали тогочасного власника міста), увінчаний шляхетською короною з п'ятьма зубцями і обрамлений лавровим вінком.

Подібного роду «вензелеві» герби не були поодинокими в геральдиці українських приватних міст доби Речі Посполитої, зокрема в останній третині XVIII ст. (так, Сміла у 1773 р. отримує за привілеєм короля Станіслава-Августа герб з ініціалами свого тогочасного власника князя Ксаверія Любомирського «X.L.»⁴, Юзефгород (пізніша Балта) у

¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Біла Церква. 2005. С.357.

² Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. T.10. Wrocław, 1996. S.423–424.

³ Державний архів Київської області. Ф.782. Оп.1. Спр.6617. Арк.9.

⁴ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. T.2. Warszawa, 1885. S.588.

1776 р. – герб з ініціалами князя Олександра Любомирського «A.L.»¹). Найімовіріше, що до цього ряду гербів належав і символ на печатці Тетіївської економії, який міг свого часу (у 1781 – 1793 рр.) виступати не тільки як символ маєтку, а й як герб самого містечка. Про те, що згадана печатка є помітно давнішою від зафіксованого випадку її використання (тобто від 1805 р.), свідчить та деталь, що вензель увінчано геральдичною шляхетською короною з п'ятьма зубцями (тоді як титул графа, наданий Томашу-Адаму Островському 1798 р., за правилами геральдики вимагав би використання особливої графської корони з дев'ятьма зубцями). З цього можна зробити впевнений висновок, що згадана печатка походить із періоду, давнішого від 1798 р., а отже, її виготовлення можна гіпотетично датувати ще початком 1780-х рр. (тобто часом переходу Тетієва до володінь Островського).

Як уже зазначалось, 1804 р. Томаш-Адам Островський також заснував у Тетієві новий костел Успіння Пресвятої Діви Марії (хоча католицька парафія в містечку відома ще з 1773 – 1775 рр.). Відомий краєзнавець XIX ст. Едвард Руліковський (у статті з «Географічного словника Королівства Польського», присвяченій Тетієву) зазначав з цього приводу: «Томаш-Адам Островський... на місці давнього дерев'яного католицького костелу виставив нову муровану святиню... Оздобою костелу є статуя Пресвятої Діви Марії роботи Рігера; перед головними дверима стоїть гранітна скульптура Св. Яна Непомуцького. 1821 року при костелі була парафіяльна школа і шпиталь на 10 убогих з фондушем. На кладовищі багато пам'ятників та надгробків, що належать до місцевих шляхетських родів»². Ці ж відомості дещо раніше наводив у своїй (цитованій нами вище) праці і Лаврентій Похилевич: «Латини мають у Тетієві свій костел парафіяльний, мурований, побудований у нинішньому столітті; біля зовнішніх дверей костелу поставлено гранітну статую шанованого римськими католиками Святого Непомука»³.

Що ж до печатки місцевої католицької парафії, то найдавніші її зразки, які вдалося зафіксувати в документах, датуються 1827 роком. Відбитками цієї печатки, зокрема, засвідчено екстракти (виписи) з метричної книги костелу про народження, шлюб і смерть парафіян у згаданому році (згаданий документ зберігається в фонді 178 (Луцько-

¹ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. T.3. Warszawa, 1886. S.477.

² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.12. Warszawa, 1892. S.324.

³ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Біла Церква. 2005. С.358.

Житомирська римо-католицька духовна консисторія) Державного архіву Житомирської області). Печатка має овальну форму; в її полі – зображення Пресвятої Богородиці (покровительки парафії), що сидить серед хмар, з піднесеною для благословення правою рукою, круг її голови – променистий німб і дев'ять зірок (так, очевидно, гравер намагався відтворити видіння «жінки, зодягненої в сонце», на голові якої «вінок із дванадцяти зір», що згадується в Об'явленні Святого Івана Богослова, – популярне в католицькій іконографії зображення Діви Марії); обабіч постаті Богородиці – два ангели (путті). Довкола емблеми – легенда польською мовою: «PIECZEŃ RZ. KATOŁ. KOSCIOŁA PARAFIAL. TETYIOW.» («печатка р[имсько]-катол[ицького] костелу парафіял[ьного] тетіїв[ського]»)¹. Цікаво, що всі наявні в документі відбитки печатки зроблено не сажею (як більшість тогочасних печаток), а чорнилом (явище досить рідкісне для української сфрагістики першої половини XIX століття). Згадана печатка використовувалась у діловодстві Тетіївської католицької парафії й пізніше, до середини XIX століття.

У другій половині XIX ст. (зокрема після поразки польського визвольного повстання 1862 – 1863 рр. і реформи міського управління 1870 р.) оригінальна тетіївська емблематика поступово виходить з офіційного вжитку. Так, на печатках Тетіївської міщанської управи в цей період (за тогочасним звичаєм) виступає затверджений 1852 р. герб Тараші (як повітового міста); на печатці ж Тетіївського волосного правління кінця XIX – початку XX ст. – герб Російської імперії. У період реформування міської геральдики 1860-х – 1870-х рр. за новими правилами, запропонованими бароном Б.Кене, для Тетієва (який мав лише містечковий статус, що не передбачав – за винятком тільки так званих «знаменитих посадів» – наявності в поселення власної геральдичної символіки) проєкту герба розроблено не було.

Сучасний Тетіїв використовує в своєму юридичному вжитку цілком новий герб, затверджений рішенням міської ради від 16 вересня 2004 року: «У зеленому полі вершник у срібних обладунках, зі щитом і списом, на срібному коні; у відділеній ламано червоній главі – срібна фортеця з трьома вежами, в середній – відчинена брама». Зображення та опис цього герба, зокрема, наводяться на офіційному сайті Тетіївської міської ради. Проте й символіка міста кінця XVIII – початку XIX ст. є цікавою, вартою уваги дослідників сторінкою історії Тетієва, що доповнює багату картину насиченої подіями минувшини краю.

¹ Державний архів Житомирської області. Ф.178. Оп.51. Спр.271. Арк.386 зв., 394 зв., 403 зв.

3.7. ЛЯКІНА РИММА МИКОЛАЇВНА – ДОСЛІДНИЦЯ ІСТОРІЇ КИЄВА XVIII – XIX СТОЛІТТЯ

Олена Попельницька

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
Музею гетьманства

e-mail: elenac503@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2719-2503>

У березні 1993 р. у Києві було створено Музей гетьманства, серед плеяди науковців якого була й дослідниця історії Києва Римма Миколаївна Лякіна. Вона народилась 22 травня 1929 р. у м. Чернігові. У 1951 р., завершивши навчання на мистецтвознавчому відділенні історичного факультету Ленінградського державного університету (нині – Санкт-Петербурзький державний університет), Римма Миколаївна розпочала свій трудовий шлях на посаді наукового співробітника Горлівської картинної галереї (нині – Горлівський художній музей у м. Горлівка Донецької області). У 1969–1977 рр. Римма Миколаївна викладала естетику у Київському торговельно-економічному інституті, а 21 січня 1994 р. приступила до роботи у Музеї гетьманства на посаді старшого наукового співробітника.

За час своєї плідної праці у Музеї гетьманства (1994–1998) Римма Миколаївна створила низку наукових студій історії козацької України та історії київського Подолу другої половини XVII–XVIII століття.

Науковий спадок Римми Миколаївни складають опубліковані праці та рукописи, що зберігаються у Архіві Музею гетьманства. Одним з наукових здобутків Римми Миколаївни стали її дослідження історії будинку XVIII –XIX ст., у якому на вул. Спаській, 16-б, розміщується Музей гетьманства.

На початку 1990-х рр. публікації дослідниці привернули увагу громадськості до цієї неординарної споруди, яку Римма Миколаївна називала «будинком Мазепи». І хоча подальші наукові студії різних дослідників поки що не підтвердили факту спорудження цього будинку за часів гетьманування І. Мазепи, назва «будиночок Мазепи» відіграла вирішальну роль у прийнятті рішення про розміщення саме у ньому Музею гетьманства.

Однією з перших публікацій Римми Миколаївни був допис «До історії будинку Мазепи» у газеті «Вечірній Київ» від 18 березня 1992 року.

У ньому авторка оприлюднила результати роботи з документами з київських архівів, з'ясувавши прізвища власників «будинку Мазепи».

Пізніше Римма Миколаївна склала родоводи власників садиби «будинку Мазепи», починаючи з межі XVII–XVIII ст. – від міщан Сичевських, які, на думку Римми Миколаївни, спорудили означену кам'яницю¹. Документи XVIII ст. називали Сичевських, «природними польськими шляхтичами, що вийшли з Польщі в Росію у давні роки». Засновник цієї родини, Мартин, у 1699 р. був старшим райцею київського магістрату, а його син Стефан – магістратським лавником. У 1711 р. Стефан Сичевський, прийнявши духовний сан, став священником Спаської церкви. Приблизно у той же час він придбав садибу, у якій був споруджений «будинок Мазепи».

Цю садибу успадкував син Стефана Сичевського – Кирило, потім – невістка останнього, Марфа, яка у 1787 р. продала садибу Сичевських «з усіма в ній кам'яними та дерев'яними будівлями» київському купцю Козьмі Усовичу. Після смерті останнього його спадкоємці у 1809 р. продали колишню садибу Сичевських купцю Олексію Хотяновському, а той – купцю Івану Покровському. Син останнього, Григорій, передав садибу своїй дочці Олександрі, онуки якої, Морачевські, мешкали у «будинку Мазепи» до 1917 року.

Римма Миколаївна весь час продовжувала свої пошуки у київських архівах. Підсумками цієї багаторічної наукової роботи стали історичні довідки, газетні та журнальні публікації. У цих працях авторка розглянула не лише історію «будинку Мазепи», а й історичну долю ділянки міської забудови, яка оточує цей будинок. У 1994 р. Римма Миколаївна дослідила родоводи власників садиб, у другій половині XVIII ст. розташованих поряд «будинку Мазепи»². Джерелами її студій, крім архівних документів, став план Києва 1803 р.³, на якому садибу Усовичів зазначено за № 386. У розташованій поряд садибі № 390 (за планом 1803 р.) з останньої чверті XVIII ст. мешкав ювелір Федір Баранович, який з 1770-х рр. працював на замовлення українських храмів та монастирів.

Ще одна садиба, розташована поряд «будинку Мазепи», на плані 1803 р. зазначена за № 385. У 1810 р. у ній перебував «постоялий двір»

¹ Лякіна Р.М. Пам'ятка архітектури XVIII–XIX ст. на садибі по Спаській вулиці № 16-б та її власники. Історична довідка до екскурсії у Музеї гетьманства. 01.11.1996 р. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 7 арк.

² Лякіна Р.М. Історія садиб та їх власників у XVIII–XIX ст. – найближчих сусідів кам'яниці по Спаській вулиці № 16-а). Лютий – квітень 1994 г. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 8 арк.

³ Створений під керівництвом київського міського архітектора А. Меленського.

(готель для купців, чиновників та богомольців), який належав купцю та бургомістру київського магістрату Петру Барщевському.

З тильної сторони «будинку Мазепи» розташовувалась садиба № 383 (за планом 1803 р.), ворота якої виходили на Набережно-Микільську вулицю. Власник цієї садиби (сучасна адреса – вул. Г. Сковороди, 9) – купець Василь Киселівський, наприкінці XVIII ст. отримавши цю садибу від дружини як її посаг, у 1810 р. продав цю садибу своєму брату – бургомістру київського магістрату Івану Киселівському, який спорудив там цегляну житлову будівлю. Будинок родини Киселівських, що вцілів під час катастрофічної подільської пожежі 1811 р., нині відомий у Києві під назвою «Останець». Згідно описів цього будинку (складених на початку XIX ст.) у ньому було десять кімнат на першому поверсі, три кімнати та велика зала (стіни та стеля яких були розписані фарбами) – на другому поверсі. Після перебудови та перепланування цієї споруди у 1813 р. на першому поверсі стало чотири житлові приміщення, на другому – шість.

Історії родини Киселівських Римма Миколаївна присвятила статтю (1994¹). Про Киселівських дослідниця також згадує у історичній довідці (1995²) та статті (1997³).

Найближчим сусідом родини Сичевських у останній чверті XVIII ст. був дворянин Семен Розлач⁴, одружений з онукою Кирила Сичевського, Ксенією. Римма Миколаївна присвятила С. Розлачу, що працював лікарем, одну зі своїх публікацій⁵.

У XVIII ст. навпроти садиби Сичевських – на протилежній стороні Межигірської вулиці (яка приблизно відповідала сучасній вул. Спаській) розташовувалось подвір'я Межигірського монастиря. Дослідивши історію цього подвір'я, Римма Миколаївна виклала її у історичній довідці⁶ та тексті екскурсії (1995, 1997)⁷. Засноване у 1612 р. Межигірське подвір'я належало розташованій на північ від Києва чернечій обителі, у якій

¹ Лякіна Р. Лякіна Римма. Последний киевский воит – потомок последнего польского воеводы. *Киевские ведомости*. 19 февраля 1994 г.

² Лякіна Р.Н. Садиба на Подолі по вулиці Набережно-Микільській № 9 та її власники. Історична довідка. 22.01.1995. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 4 арк.

³ Лякіна Р.М. Музей гетьманства. *Поділ і ми*. 1997. № 3.

⁴ Лякіна Р.М. До історії власників садиби по вулиці Спаській № 16-а на Подолі (Розлачі). Історична довідка. Квітень 1995 г. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 4 арк.

⁵ Лякіна Р. Лекарь с Подола. *Поділ і ми*. 1999. № 1–2.

⁶ Лякіна Р.М. Про деякі двори козацької старшини на Подолі. 02.02.1995 р. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 3 арк.

⁷ Лякіна Р.М. Старовина Подолу XVIII століття. Текст екскурсії. 15.04.1997 р. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 12 арк.

поранені та літні козаки лікувались від ран та доживали віку. Певно, що козаки, які приїздили у справах на київський Поділ, могли зупинятись на Межигірському подвір'ї. У 1631 р. до монастирського подвір'я була долучена велика садиба, розташована поблизу Воскресенської церкви; цю садибу монастирю заповів київський митрополит Йов Борецький. У 1710 та 1722 роках на Межигірському подвір'ї були споруджені храми на честь Пантелеймона-цілителя та Святого Духа, які згоріли під час однієї з подільських пожеж. У 1763 р. Межигірське подвір'ї відвідав кошовий отаман Війська Запорозького Петро Калнишевський, який попросив у київського митрополита дозволу відбудувати на подвір'ї церкву Пантелеймона-цілителя та розмістити під доглядом ченців поранених козаків.

З метою пошуку аналогій для відтворення історичних інтер'єрів будинку Музею гетьманства, Римма Миколаївна у 1995 р. створила історичну довідку з описами та переліками рухомих та нерухомих маєтностей української козацької старшини¹.

До студій з історії київського Подолу XVIII ст. також належить історична довідка Римми Миколаївни про дітей козацької старшини – студентів Києво-Могилянської академії. У цьому дослідженні, зокрема, наведені біографічні відомості про вихованців мешканців Подолу Сичевських, Усовичів, Гурковських (Паліїв) Гудимів та ін.²

Ще одному вихованцю Київської академії – сину козака Дмитру Бортнянському, Римма Миколаївна у 1995 р. присвятила статтю, у якій оприлюднила виявлену нею інформацію про предків видатного українського композитора XVIII ст. та маловідомі біографічні відомості про самого Д. Бортнянського³.

У 1997 р. Римма Миколаївна створила велику за обсягом статтю про оточення молодого Д. Бортнянського. Серед тих, хто разом з майбутнім композитором, співав у придворній капелі у Петербурзі, дослідниця

¹ Лякіна Р.М. Майно козацької старшини за документами, що зберігаються у Історичному архіві м. Києва. Ч. I. Березень – квітень 1995 г. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 19 арк.; Її ж. Майно козацької старшини за документами, що зберігаються у Історичному архіві м. Києва. Ч. II. Вересень 1995 г. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 10 арк.; Її ж. Особисті речі козаків та козацької старшини. Ч. III. Січень – лютий 1996 г. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 21 арк.

² Лякіна Р.М. Діти козацької старшини, що навчались у Київській академії. Історична довідка. Квітень – травень 1995 г. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 15 арк.

³ Лякіна Р. Родословная великого композитора обнаружилась в киевском архиве. *Киевские ведомости*. 28 октября 1995 г.

згадала й молодого киянина Івана Сичевського¹, що належав до родини власників «будинку Мазепи».

Талановитій молоді київського Подолу XVIII ст. була присвячена і публікація Римми Миколаївни 1996 року. У цій розвідці авторка розглянула життєвий шлях молодого Степана Андрієвського, що мешкав у парафії церкви Бориса та Гліба, був сином дрібного крамаря та одним з кращих співаків придворної імператорської капели у Петербурзі. Коли після смерті батька С. Андрієвський мусив сплатити кредиторам батькові борги, їх, за наказом російської імператриці Єлизавети, у 1748 р. було сплачено з державної скарбниці. У 1753 р. С. Андрієвський, на той час – соліст співочої капели київського імператорського палацу, почав будувати на Подолі власний цегляний будинок².

Біографію ще одного талановитого співака придворної капели 1740-х рр. (з 1763 р. – її директора) – сина козака з Чернігівщини та вихованця Києво-Могилянської академії Марка Полторацького, Римма Миколаївна оприлюднила у 1998 році³.

Мешканцям київського Подолу Римма Миколаївна також присвятила дві свої розвідки. Перша з них стосується історії виробництва подільськими міщанами Коробкіними (Коробками) та Романовськими у останній чверті XVIII – першій третині XIX ст. церковних дзвонів, зокрема для Києво-Печерської лаври⁴. У другій йдеться про київського міського архітектора початку XIX ст. Андрія Меленського, який мешкав на Подолі⁵.

Тему здобуття освіти у XVIII ст. молодими козаками Лубенського полку Римма Миколаївна у 1995 р. дослідила в історичній довідці, створеній на основі архівних документів⁶.

До козакознавчої тематики також належить історична довідка Римми Миколаївни, що містить перелік прізвищ бунчукових товаришів 10-ти козацьких полків, які у 1729 р. зробили грошові пожертви на відбудову

¹ Они пели в одном хоре «малых певчих» с Дмитрием Бортнянским. *Зеркало недели*. 19 сентября 1997 г.

² Лякина Римма. За хороший голос киевского певчего императрица оплатила долги его отца. *Киевские ведомости*. 3 февраля 1996 г.

³ Лякина Р. «Да, были люди...». *Зеркало недели*. 3 июля 1998 г.

⁴ Лякина Р. Киевские звонники. *Зеркало недели*. 7 марта 1997 г.

⁵ Лякина Р. Сім'я архітектора. *Поділ і ми*. 2001. № 4/5.

⁶ Лякіна Р.М. Навчання козаків та їхніх синів у сотнях Лубенського полку. Історична довідка. Серпень 1995 г. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 4 арк.

після пожежі 1718 р. Великої церкви (Успенського собору) Києво-Печерської лаври¹.

У 1996 р. Римма Миколаївна створила дослідження, у якому розглянула участь козаків, духовенства, канцеляристів та міщан Гетьманщини XVIII ст. в уніфікації законодавчого кодексу – Правних книг. Ця історична довідка містить біографічні відомості про осіб, які брали участь у цій акції. Зокрема, у 1729 р. до складу комісії по впорядкуванню українського законодавства входили наступні кияни: Волчанський – ігумен монастиря Св. Миколая, Платон Маленовський – ігумен Печерського монастиря, Олександр Філевич – реєнт київської ратуші, Силич – райця київського магістрату².

У іншому дослідженні Римма Миколаївна у 1996 р. розглянула асортимент артилерії та ручної вогнепальної зброї Стародубського козацького полку³.

Кілька киевознавчих розвідок Римма Миколаївна присвятила історії київського Печерська. Дві з них стосуються будинку на вулиці Московській, 40, власниками якого у XVIII–XIX ст. були купці Пирожкови, один з яких – Василь Микитович, у 1820-х рр. спілкувався з родинами майбутніх «декабристів»⁴. Дві публікації Римми Миколаївни оповідають історію садиби, розташованої на розі вулиць Різницької та Московської, якою з другої половини XVIII ст. володіла родина Ломтевих, що у 1837 р. після пожежі відбудували свій будинок та про подальшу історію цього будинку на початку XX століття⁵. Одна з публікацій дослідниці оповідає історію фортечних укріплень, споруджених на Печерську у XVIII–XIX століттях⁶.

¹ Лякіна Р.М. Компюти усіх полків опро бунчукове товариство. 1729 р. Історична довідка. Лютий 1996 р. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 9 арк.

² Лякіна Р.М. Участь козацької старшини у перекладі та об'єднанні правних книг. Історична довідка. Квітень – травень 1996 г. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 17 арк.

³ Лякіна Р.М. Про стан артилерії у Стародубському полку та її матеріальне забезпечення для походу 1731 г. Історична довідка. Травень 1996 г. Машинопис. *Архів Музею гетьманства*. На 9 арк.

⁴ Лякіна Р. Будинок на Печерську і його власники *Старожитності*. 1994. № 1–2. С. 8–10; № 3–4. С. 12–14; Лякіна Р. Неразгаданная тайна коллекций киевского купца. *Зеркало недели*. 19 июня 1998 г.

⁵ Лякіна Р. Киевские улицы хранят память о героях минувших битв. *Киевские ведомости*. 8 апреля 1995 г.; Лякіна Р., Шевченко Л. Будинок гімназії 1903 р., в якій навчалася Тарасова А.К. *Звід пам'яток історії і культури України*: Енциклопедичне видання: У 28 т. Кн. 1: Київ. Ч. 1: А–Л. Смолій В. А. (голова редкол.) та ін. Київ: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. С. 213.

⁶ Кадомська М., Лякіна Р. Московська і Васильківська брами Києво-Печерської фортеці. *Пам'ятки України*. 2003. № 3.

Римма Миколаївна є автором біографічних статей про відомих діячів історії та культури України: родину Танських, З.П. Голубничого (Голубовського) та І. Самойловича (2001)¹.

Коло наукових інтересів Римми Миколаївни охоплювало не лише історію Києва, а й України. Про те, наскільки широкими були наукові пошуки Римми Миколаївни, свідчить перелік численних фондів з архівів, серед документів яких дослідниця виявила інформацію, використану нею для написання статей та історичних довідок: Центральний державний історичний архів України у м. Києві, Державний архів міста Києва, Державний архів Київської області².

У 1994 р. Римма Миколаївна оприлюднила одну зі своїх архівних знахідок – історію пошуків у 1890 р. у с. Мазепинці на Київщині скарбів селянами у місцевості «Замок», де у XVII ст. розташовувався укріплений родовий маєток батьків гетьмана І. Мазепи³.

У 1997 р. вийшла друком студія Римми Миколаївни, присвячені історичній долі однієї з українських гетьманських столиць – міста Глухова⁴. Того ж року дослідниця опублікувала статтю, у якій оприлюднила маловідомі факти біографії відомого українського філософа Григорія Сковороди⁵.

Римма Миколаївна продовжувала киевознавчі студії і після завершення своєї роботи у Музеї гетьманства. У співавторстві з Миколою Петровичем Бойчаком – доктором медичних наук, військовим лікарем-терапевтом, керівником Головного військового клінічного госпіталю Міністерства оборони України Римма Миколаївна у 2000–2013 рр. створила низку досліджень, присвячених історії української медицини та історії Києва. Перелік тем, досліджених Р.М. Лякіною та М.П. Бойчаком, досить широкий: стан медицини у давньому Києві⁶, українські медики

¹ Лякіна Р.М. Голубничий (Голубовський) Зиновій Петрович, чернече ім'я Захарія. *Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.*: Енциклопедичне видання. Хижняк З.І. (упоряд.); Брюховецький В.С. (гол. ред.). Київ: ВД «КМ Академія», 2001. С. 144; Хижняк З.І., Лякіна Р.М. Самойлович Іван, чернече ім'я Іоїль. *Києво-Могилянська академія в іменах: Енциклопедичне видання. Хижняк З.І. (упоряд.); Брюховецький В.С. (гол. ред.). Київ: ВД «КМ Академія», 2001. С. 474–475; Лякіна Р.М., Томазов В.В. ТАНСЬКІ, рід. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Смолій В.А. (голова редкол.) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 26.*

² *Архів Музею гетьманства.*

³ Лякіна Р. Где искать клад гетьмана Мазепы. *Київские ведомости.* 6 августа 1994 г.

⁴ Лякіна Р. Як Глухів столицею був. *Голос України.* 14–20 серпня 1997 р.

⁵ Лякіна Р. «Мир ловил меня, но не поймал». *Зеркало недели.* 12 декабря 1997 г.

⁶ Бойчак М.П., Лякіна Р.Н. Госпитали стародавнього Києва и их лечебники. Київ: Медінформ, 2013. 129 с.

XVIII ст. – вихованці Києво-Могилянської академії¹, козацьке походження українських лікарів XIX–XX ст.², історія Київського військового шпиталю³.

Римми Миколаївни не стало 28 липня 2014 року. Видатну дослідницю історії Києва поховано на київському Байковому цвинтарі. Добра пам'ять про неї як компетентного фахівця, добру та чуйну людину буде жити не лише у серцях близьких та рідних Римми Миколаївни, а й вдячних науковців, які використовують її праці у своїй дослідницькій діяльності, та читачів численних киевознавчих студій Римми Миколаївни, які у цікавій формі знайомлять з маловідомими сторінками історії Києва.

¹ Бойчак М.П., Лякіна Р.Н. Становление госпитальной школы в 1707–1735 гг. и ее первые ученики – воспитанники Киевской академии. *Therapia. Український медичний вісник*. 2013. № 4. С. 76–79; Бойчак М.П., Лякіна Р.Н. Становление Киево-Могилянской академии, источника медицинских кадров на территории Украины в XVIII – начале XIX в. *Therapia. Український медичний вісник*. 2013. № 5. С. 78–81; Бойчак М.П., Бойчак М.П., Лякіна Р.Н. Их путь в медицину начинался с Киевской духовной семинарии первой половины XIX века. Київ: Преса України, 2007. 80 с.

² Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Козацьке коріння начальника неврологічного відділення Київського військового шпиталю, головного невропатолога Київського військового округу полковника медичної служби Р.П. Полторацького (до 80-річчя з дня народження). *Військова медицина України*. 2004. № 1–2. С. 154–159; Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Козацьке коріння професора медицини Київського військового шпиталю М.О. Оболенського. *Скарбниця документальної пам'яті*. Вип. 2. Київ, 2007. С. 66–70; Бойчак М.П., Лякіна Р.Н. Казацкие корни рода Маньковских. *Международный неврологический журнал*. 2009. № 2(24). С. 1–4; Бойчак М.П., Лякіна Р.Н. К вопросу о роде Подгаецких, служивших в Украине с XVII по XX столетие. *Український журнал з проблем медицини праці*. 2009. № 2(18). С. 87–89.

³ Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Лікарі Київського військового шпиталю (перша третина XIX ст.). *Військово-історичний альманах*. 2000. № 1. С. 126–139; Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Бібліотеки Київського військового шпиталю. *Agarit. Український історико-медичний журнал*. 2001. № 13. С. 50–52; Бойчак М.П., Лякіна Р.М. До історії Київського військового шпиталю у XVIII ст. *Військово-історичний альманах*. 2001. № 1(2). С. 34–47; Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Київський військовий шпиталь під час війни 1812–1814 рр. *Військово-історичний альманах*. 2001. № 2(3). С. 22–29; Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Військові інженери Лільє. *Військово-історичний альманах*. 2003. № 2(7). С. 4–13; Бойчак М.П., Лякіна Р.Н. Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале (1838–1926 гг.). Київ, 2004. 155 с.; Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Українські лікарі за кордоном (Польща 1920–1924, Чехословаччина 1922–1940 рр.). Київ, 2009. 190 с.; Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Головний лікар Українського військового шпиталю Люцій Кобилянський – громадський і культурний діяч, дипломат, публіцист. *Зовнішні справи*. 2009. Серпень-вересень. С. 50–52; Бойчак М.П., Лякіна Р.Н. Здравоохранение Киева и Киевской губернии в 20-е годы XX столетия. Киев, 2010. 334 с.

Рис. 1. Р.М.Лякіна

Рис. 2. Р.М.Лякіна, В.Ф.Лякін та директор Музею гетьманства Г.І.Ярова

Рис. 3. Р.М.Лякіна

Рис. 4. Р.М. Лякіна зі своїм чоловіком В.Ф.Лякінін

Список праць Римми Миколаївни Лякіної 1992 – 2013 роки

- Лякіна Р.М. До історії «будинку Мазепи». *Вечірній Київ*. 18 березня 1992 р.
- Лякіна Римма. Где искать клад гетьмана Мазепы. *Киевские ведомости*. 6 августа 1994 г.
- Лякіна Римма. Последний киевский воит – потомок последнего польського воеводы. *Киевские ведомости*. 19 февраля 1994 г.
- Лякіна Римма. Будинок на Печерську і його власники. *Старожитності*. 1994. № 1–2. С. 8–10; № 3–4. С. 12–14.
- Лякіна Римма. Киевские улицы хранят память о героях минувших битв. *Киевские ведомости*. 8 апреля 1995 г.
- Лякіна Римма. Родословная великого композитора обнаружилась в киевском архиве. *Киевские ведомости*. 28 октября 1995 г.
- Лякіна Римма. За хороший голос киевского певчего императрица оплатила долги его отца. *Киевские ведомости*. 3 февраля 1996 г.
- Лякіна Римма. Як Глухів столицею був. *Голос України*. 14–20 серпня 1997 р.
- Лякіна Римма. Музей гетьманства. *Поділ і ми*. 1997. № 3.
- Лякіна Римма. Киевские звонники. *Зеркало недели*. 7 марта 1997 г. URL: https://zn.ua/SOCIUM/kievskie_zvonniki.html (останній перегляд: 22.10.2022).
- Лякіна Римма. Они пели в одном хоре «малых певчих» с Дмитрием Бортнянским. *Зеркало недели*. 19 сентября 1997 г.
- Лякіна Римма. «Мир ловил меня, но не поймал». *Зеркало недели*. 12 декабря 1997 г. URL: https://zn.ua/ART/mir_lovil_menya_no_ne_poymal.html (останній перегляд: 22.10.2022).
- Лякіна Римма. Неразгаданная тайна коллекций киевского купца. *Зеркало недели*. 19 июня 1998 г. URL: https://zn.ua/SOCIUM/nerazgadannaya_tayna_kollektsiy_kievskogo_kuptsa.html (останній перегляд: 22.10.2022).
- Лякіна Римма. Да, были люди. *Зеркало недели*. 3 июля 1998 г. URL: https://zn.ua/SOCIUM/da_byli_lyudi.html (останній перегляд: 22.10.2022).
- Лякіна Римма, Шевченко Лариса. Будинок гімназії 1903 р., в якій навчалася Тарасова А.К. *Звід пам'яток історії і культури України*. Енциклопедичне видання: У 28 т. Кн. 1: Київ. Ч. 1: А–Л / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. С. 213.

- Лякіна Римма. Лекарь с Подола. *Поділ і ми*. 1999. № 1–2.
- Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Лікарі Київського військового шпиталю (перша третина XIX ст.). *Військово-історичний альманах*. 2000. № 1. С. 126–139.
- Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Их путь в медицину начинался в Киево-Могилянской академии. *Поділ і ми*. 2000. № 5–6. С. 1–6.
- Лякіна Р.М. Сім'я архітектора. *Поділ і ми*. 2001. № 4/5. С. 56–58.
- Лякіна Р.М. Голубничий (Голубовський) Зиновій Петрович, чернече ім'я Захарія. *Кієво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.*: Енциклопедичне видання. Хижняк З.І. (упоряд.); Брюховецький В.С. (гол. ред.). Київ: ВД «КМ Академія», 2001. С. 144.
- Хижняк З.І., Лякіна Р.М. Самойлович Іван, чернече ім'я Іоїль. *Кієво-Могилянська академія в іменах*: Енциклопедичне видання. Хижняк З.І. (упоряд.); Брюховецький В.С. (гол. ред.). Київ: ВД «КМ Академія», 2001. С. 474–475.
- Бойчак М.П., Лякіна Р.М. До історії Київського військового шпиталю у XVIII ст. *Військово-історичний альманах*. 2001. № 1(2). С. 34–47.
- Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Бібліотеки Київського військового шпиталю. *Agarit. Український історико-медичний журнал*. 2001. № 13. С. 50–52.
- Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Київський військовий шпиталь під час війни 1812–1814 рр. *Військово-історичний альманах*. 2001. № 2(3). С. 22–29.
- Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Великий син України. *Урядовий кур'єр*. 25 жовтня 2002 р.
- Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Військові інженери Лілье. *Військово-історичний альманах*. 2003. № 2(7). С. 4–13.
- Кадомська Марія, Лякіна Римма. Московська і Васильківська брами Києво-Печерської фортеці. *Пам'ятки України*. 2003. № 3. С. 52–61.
- Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Козацькі корені завідувача кафедри судової медицини університету Св. Володимира професора Оболенського М.О. (15.10.1856 – 14.03.1913). *Український судово-медичний вісник*. 2003. № 2(14). С. 36–38
- Лякіна Р.М. ГУДИМИ-ЛЕВКОВИЧИ. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 244–245.
- Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Козацьке коріння начальника неврологічного відділення Київського військового шпиталю, головного невропатолога Київського військового округу полковника медичної служби Р.П. Полторацького (до 80-річчя з дня народження). *Військова медицина України*. 2004. № 1–2. С. 154–159.

Бойчак М.П., Лякина Р.Н. Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале (1838–1926 гг.). Київ: Преса України, 2004. 155 с.

Бойчак М.П., Лякина Р.Н. Их путь в медицину начинался с Киевской духовной семинарии первой половины XIX века. Київ: Преса України, 2007. 80 с.

Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Козацьке коріння професора медицини Київського військового шпиталю М.О. Оболенського. *Скарбниця документальної пам'яті*. Випуск 2. Київ, 2007. С. 66–70.

Лякина Римма. И ныне, и присно... *Зеркало недели*. 19 января 2007 г. URL: https://zn.ua/SOCIUM/i_nyne_i_prisno.html (останній перегляд: 22.10.2022).

Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Українські лікарі за кордоном (Польща 1920–1924, Чехословаччина 1922–1940 рр.). Київ: Медінформ, 2009. 190 с.

Бойчак М.П., Лякина Р.Н. К вопросу о роде Подгаецких, служивших в Украине с XVII по XX столетие. *Український журнал з проблем медицини праці*. 2009. № 2 (18). С. 87–89.

Бойчак М.П., Лякина Р.Н. Казацкие корни рода Маньковских. *Международный неврологический журнал*. 2009. № 2 (24). С. 1–4.

Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Головний лікар Українського військового шпиталю Люцій Кобилянський – громадський і культурний діяч, дипломат, публіцист. *Зовнішні справи*. 2009. Серпень-вересень. С. 50–52.

Бойчак М.П., Лякина Р.Н. Здравоохранение Киева и Киевской губернии в 20-е годы XX столетия. Київ: [б. в.], 2010. 334 с.

Бойчак М.П., Лякина Р.Н. Их путь в медицину начинался с Киево-Могилянской академии. Київ: Медінформ, 2011. 329 с.

Бойчак М.П., Лякина Р.Н. Госпитали стародавнього Києва и их лечебники. Київ: Медінформ, 2013. 129 с.

Бойчак М.П., Лякина Р.Н. Становление госпитальной школы в 1707–1735 гг. и ее первые ученики – воспитанники Киевской академии. *Therapia. Український медичний вісник*. 2013. № 4. С. 76–79.

Бойчак М.П., Лякина Р.Н. Становление Киево-Могилянской академии, источника медицинских кадров на территории Украины в XVIII – начале XIX в. *Therapia. Український медичний вісник*. 2013. № 5. С. 78–81.

Лякіна Р.М., Томазов В.В. ТАНСЬКІ, рід. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 26.

3.8. ДО 150-РІЧЧЯ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Віталій Кузай

історик- архівіст, пенсіонер,

e-mail: okugai@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2741-6051>

Про Павла Скоропадського та його діяльність на посаді керівника Української Гетьманської Держави у 1918 році останнім часом в Україні написано чимало історичних та науково-дослідницьких праць і монографій, ґрунтовно висвітлено не тільки період його правління, але й епоху, в якій він жив і працював. Тож ми не ставимо собі за мету долучитись до цієї тематики, а хочемо зупинитись у цій статті, присвяченій останньому гетьману України, лише на тих сторінках його біографії та моментах, пов'язаних із пам'яттю про нього, які є малодослідженими і маловідомими як для широкого загалу, так і для тих, хто професійно займається вивченням української історії, національно-визвольних змагань та відомих осіб, пов'язаних з ними.

1. Гетьманат і його падіння, від'їзд за кордон

Насамперед розглянемо такі основні питання стосовно постаті Павла Скоропадського: його політична та громадська діяльність на еміграції; щоденники та роль останнього гетьмана в історії України.

Павло Скоропадський очолював українську державу катастрофічно мало – лише сім із половиною місяців: з 29 квітня до 14 грудня 1918 р. Але навіть за такий короткий термін уряд УГД, очолюваний ним, вірніше, три його склади, встиг чимало зробити для України. При ньому відбулась стабілізація економіки, яка перед тим перебувала у стані повного хаосу, була проведена грошова реформа, був встановлений і підтримувався громадський порядок. У державних установах, а також у сфері освіти та науки запроваджувався процес українізації. Відкрився перший український університет у м. Кам'янець-Подільський та за ініціативою гетьмана була заснована Всеукраїнська Академія наук. Значні успіхи відбулись у царині зовнішніх зв'язків - Україну, як самостійну державу визнав ряд країн, серед яких: Німеччина, Болгарія, Угорщина, Румунія, Туреччина та ін. З ними було встановлено дипломатичні зносини. Гетьман Скоропадський здійснив декілька офіційних візитів до деяких держав. Особливо важливим був його візит до Німеччини, країни, яка відігравала ключову роль у політиці не лише Європи, а й усього світу. Його гідно

приймали на найвищому рівні перші особи держави. Про це він докладно описав у своїх спогадах.

Та попри значні успіхи у державотворенні молодої країни Павло Скоропадський не зміг утриматись на своїй посаді. Через брак формату цієї праці ми не можемо детально дослідити причини поразки УГД (це потребує окремого дослідження). Зазначимо лише, що через трагічний для України збіг обставин, низький рівень самосвідомості українців, зовнішні загрози із боку сусідів, а найголовніше – через взаємне поборювання, розбрат і чвари українських політичних сил, УГД, а через короткий відрізок часу і сама Україна, як незалежна держава, перестала існувати.

У результаті збройного заколоту, який вчинила Директорія на чолі з С.Петлюрою, П. Скоропадський змушений був зректись гетьманської булави і в санітарному потягу, який перевозив німецьких поранених солдатів, із ризиком для життя, під виглядом німецького солдата залишити Україну.

Так почався період життя Павла Скоропадського на еміграції. Обставини склалися так, що члени родини Скоропадських змушені були від'їжджати з Києва за кордон порізно.

Передбачаючи доволі швидке падіння Гетьманату, П. Скоропадський ще у листопаді 1918 р., щоб не наражати родину на небезпеку, яка їй загрожувала, відправив дітей за межі України. Дружина ж його, Олександра Скоропадська залишилась у Києві, щоб у час важких випробувань підтримати чоловіка. Та сталося так, що після ліквідації УГД гетьман виїхав з України, а дружина ще залишалась у Києві. Павло Скоропадський прибув до Берліна напередодні Нового 1919 року і з нетерпінням і тривогою очікував на приїзд своєї вірної супутниці життя. Про цей період із життя свого батька Олена Скоропадська так писала у спогадах: «Про те, як минули останні дні мого батька в Києві, мені, на жаль, нічого не відомо. Певним є, що німецький військовий лікар, д-р Тепфер, вивіз батька з України під виглядом важкопораненого німецького солдата у німецькому санітарному поїзді. Коли цей поїзд виїхав з Києва, я не знаю. Але відомо, що 31 грудня 1918 батько прибув до Берліна і спершу мешкав у домі свого рятівника д-ра Тепфера»¹. А про стан батька, який очікував любиму дружину, яка на той момент була вагітною наймолодшою дочкою Оленою, вона пише наступне: «Хоча німецька сторона й пообіцяла йому подбати про те, щоб якомога швидше вивезти

¹ Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. Львів: ЛІТОПИС, 2004. С.405.

її з України, для батька було просто жахливо, що він мусив залишити свою дружину саму в Києві. Мама розповідала мені, що для неї тоді не так уже й погано було залишитися самій. Їй дуже допомагало те, що вона очікувала мене... Почувалась вона під час цієї вагітності дуже добре, але й цього разу нічого не розповіла чоловікові, щоб його не непокоїти»¹.

Приблизно за тиждень прибула до Німеччини Олександра Скоропадська, чим неймовірно порадувала чоловіка. Тепер вони знову були разом. Але їх дуже гнітила непевність свого становища на еміграції, політична ситуація в Україні, де поширювався більшовизм та, особливо, відсутність новин про долю їх дітей, які були відправлені з Києва подаль від небезпеки.

У цей період невизначеності Павло Скоропадський відновлює написання щоденника, який він, через відомі події, не вів більше року. До його щоденників і їх значення для сучасної історіографії повернемося трохи згодом, а у цьому місці хотілося би більше уваги приділити написанні гетьманом спогадів. Написання цих спогадів було продиктоване двома основними чинниками: наявності великої кількості вільного часу та бажанні по свіжим слідам зафіксувати ті події, свідком яких він був, у яких приймав безпосередню участь та дати їм оцінку на поточний момент. «Батько використовував час також для писання своїх спогадів. Він почав їх 9 січня 1919 року, а закінчив 6 травня, через кілька днів після отримання радісної звістки, що діти цілі й здорові, перебувають в Римі»².

2. Політична діяльність на еміграції

Після тривалих пошуків дітей усі Скоропадські зустрілись, нарешті, у Швейцарії влітку 1919 р. поблизу м. Лозанна, де провели близько півтора року, а в 1921 р. перебрались до передмістя Берліна – Ваннзее, де придбали будинок із земельною ділянкою.

У 1920 р. П. Скоропадський повернувся до політичної діяльності і з цього часу його будинок перетворився на один із головних осередків українського національно-визвольного руху в Німеччині, де на той час знаходилась досить чисельна і потужна українська діаспора.

Про період перебування останнього гетьмана України в екзилі у Німеччині докладно описує у своїх спогадах його наймолодша дочка Олена: «Двадцять чотири роки від осені 1921 до лютого 1945 року наша родина мешкала у ваннзейському домі. З власного досвіду знаю, що цей

¹ Там само, С.405 - 406.

² Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. Львів: ЛІТОПИС, 2004. С.407.

час не був для моїх батьків легким. Наскільки важким він був насправді, видно з батькових щоденників. Труднощі й розчарування в людях упродовж його політичної діяльності, майже постійні фінансові нестатки, родинні клопоти, пізніше душевні переживання через жахливий розвиток політики в часи нацизму, пов'язана з цим загибель його сподівань для України, загрози, спричинені війною, – це були турботи, які обтяжували батька...Тому нічого дивного, що багато його щоденникових записів закінчуються словами: «Катастрофічне становище, паскудний настрій»¹.

Автор не зовсім погоджується із тезою доньки гетьмана про «жахливий розвиток політики в часи нацизму, пов'язана з цим загибель його сподівань для України», адже вона суперечить собі, констатує в іншому місці своїх спогадів наступне: «Багато чого в націонал-соціалістах він (П. Скоропадський – В. К.) не сприймав, але вони проти більшовизму, й тому він вірив, що й за нового режиму будуть порядні люди, з якими можна буде разом працювати на благо України. Ми повинні бути лояльними щодо Німеччини, але в першу чергу завжди займати українські позиції й діяти згідно з нашим сумлінням»².

Кажучи іншими словами, він сподівався, що за допомогою нацистської Німеччини Україна зможе звільнитись з-під більшовицької окупації і здобути незалежність, але, мабуть, після 30.06.1941 р. зрозумів, що сподіватись на це є марною справою (як відомо, 30 червня 1941 р. Я. Стецько у Львові проголосив Акт про відновлення самостійності України, після чого лідери ОУН були заарештовані і запроторені до концтаборів нацистською владою, яка недвозначно дала зрозуміти, що про ніяку самостійну Україну не може бути й мови). До речі, П. Скоропадському, завдяки його зв'язкам із верхівкою генералітету фашистської Німеччини, вдалося домогтись звільнення з концтаборів очільників українських націоналістів С. Бандери та А. Мельника.

Просторий будинок у Ваннзее більш ніж на два десятиліття став справжнім центром української політики та української справи. Сюди постійно приходили українці різного віку і соціального статусу: від молодих студентів до сивочолих професорів. За довгим столом збиралися всі члени родини, а також і гості, які часто відвідували Скоропадських. За одним кінцем столу, як правило, сиділа Олександра Скоропадська і поруч неї - діти, няня (Шабуніна) і колишня гувернантка англійка міс Стіффель, а на протилежному - її чоловік із особистим секретарем С. М. Шеметом та гості. «На цьому кінці столу було тихо, тут мало розмовляли. На

¹ Там само. С.408.

² Там само. С.83.

іншому, біля батька, трохи жвавіше. Там сиділи гості і постійний секретар батька – Сергій Михайлович Шемет. Про все, що б не дискутувалося, - тогочасні події, мистецтво, історія, говорили жваво і голосно. Часом бувало так, що батько вставав під час обіду, щоб щось уточнити у великому словнику Ларуса. Основною темою була політика, особливо українська... Секретар батька Шемет, який жив у нас роками майже як член сім'ї, своїми обмеженими поглядами постійно доводив його (П.Скоропадського – В. К.) до білого кипіння. Вони завжди сперечалися, але попри все дружелюбно. Батько його дуже цінував, і Шемет був відданий йому...Мені ці вічні дискусії навколо української проблеми здавалися нудними. Такі слова, як більшовики, Петлюра, Грушевський, Липинський, Рада, Шептицький і тому подібне, були відомі мені з раннього дитинства, але я, звичайно, не знала їх взаємозв'язку»¹.

Будинок Скоропадських відвідували відомі на еміграції українці: Д.І.Дорошенко, І. Мірчук, З. Кузеля, В. Липинський, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Кужім та інші. О. Отт-Скоропадській особливо запам'ятався своєю, як кажуть нині, харизмою В. К. Липинський. Про нього вона писала наступне: «Незабутнє враження в моїй пам'яті залишив В'ячеслав Липинський. Він часто тижнями жив у нас, один або ж зі своїм секретарем Ципріяновичем, званим Ципочка. Липинського я трохи боялась. Від його худорлявого обличчя з палаючими темними очима мені було трохи не по собі... Багато годин батько дискутував з ним у кабінеті... Батько часто гуляв з Липинським у саду... Я знаю, що батько пізніше часто відвідував його в Австрії... Я добре пам'ятаю, як батько, повернувшись з одних таких відвідин, сказав мамі: «Яке нещастя, цю геніальну людину, не можна врятувати». Розрив з Липинським дуже засмутив батьків, а також братів і сестер. Такий на початку плідний політичний діалог був переведений ним в нераціональну, сповнену ненависті площину. Липинський писав листи з жахливими випадками, що дуже хвилювало мого батька. Батьки були глибоко вражені духовним розпадом цієї так важливої для них людини. Незважаючи на все те, що Липинський зробив моєму батькові, його ім'я і його твори високо цінувалися в нашій сім'ї»².

Як відомо, В. К. Липинський був ідеологом українського монархічного руху. У 1920 р. він разом зі своїми однодумцями Д. Дорошенком, С. Шеметом, О. Скорописом-Йолтуховським,

¹ Отт-Скоропадська О. Спогади мого дитинства. Павло Скоропадський. Спогади. Київ - Філадельфія, 1995. С.402.

² Отт-Скоропадська О. Спогади мого дитинства. *Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 – грудень 1918)*. К.: Київ – Філадельфія, 1995. С.407-408.

А. Монтрезором та іншими заснував Український союз хліборобів-державників (УСХД), а персоніфікатором цього монархічного руху ними був обраний Павло Скоропадський.

Ця організація і гетьманський рух досить успішно функціонували не тільки у країнах Європи, але й за Океаном до 1929 р., поки не розгорівся гострий конфлікт між В. Липинським та П. Скоропадським. Причиною цього конфлікту стала, у першу чергу, т.зв. «справа Бетлена». Суть її полягала у тому, що П. Скоропадський, відчуваючи фінансову скруту, зважився укласти конфіденційну угоду з головою Ради Міністрів Угорщини графом Бетленом про те, що колишній гетьман України отримає політичну, моральну та фінансову підтримку з боку Угорщини в обмін на відмову від претензій з боку України, у разі здобуття нею самостійності, на етнічні українські землі, тобто, Закарпаття, які на той момент перебували у складі угорської держави. У цій справі посередником був Вальдбот¹, який звів П. Скоропадського з прем'єр-міністром Угорщини Бетленом. 5 січня 1929 р. П. Скоропадський у супроводі Альвенслебена, близького приятеля Вальдбота, відправився до Будапешта, де підписав угоду з очільником угорського уряду. Ця угода ні до чого не призвела, але викликала велике обурення зі сторони В. Липинського, який не був поінформованим про цю поїздку гетьмана до Будапешта. Наслідком конфлікту між колишнім гетьманом України та ідеологом українського монархізму став розкол гетьманського руху, а недругам П. Скоропадського дав привід звинувачувати його у «торгівлі» Україною.

Варто зазначити, що на цей час В. Липинський був важко хворим, до того ж він страждав психічними розладами, тому не міг адекватно реагувати на навколишні події і приймати відповідні рішення. Хвороба його прогресувала і у червні 1931 р. він помер у санаторії “Вінервальд”, що поблизу Відня.

Натомість, у 1937 р. П.Скоропадський створює Союз гетьманців-державників (СГД) і розбудовує структуру гетьманського руху у країнах Європи та Америки, основою якого були колишні члени хліборобської організації.

¹ Вальдбот, фон, барон, сенатор Угорського сенату, представник Верхньої палати, у 1918 р. був офіцером для зв'язку від австрійського командування при німецькому «Оберкомандо», один із найбагатших людей Угорщини, йому належала більшість токайського вина, представник угорської аристократії, мав тісні зв'язки з вищими колами Угорщини.

У 1926 р. за ініціативою П. Скоропадського у Берліні був заснований Український науковий інститут (УНІ(б), який до 1931 р. очолював Д.І.Дорошенко.

Гетьманці під орудою П. Скоропадського беруть активну участь у діяльності наукових та громадських організацій української діаспори, що діяли у Німеччині, зокрема, у Берліні.

Павло Скоропадський мав широкі і тісні зв'язки з німецькою військовою верхівкою та генералітетом. Цим зв'язкам він завдячував тому, що сам був військовим генералом, до того ж, як очільник Української Держави ще у Києві у 1918 р. тісно контактував із представниками вищого німецького командування. Вже тут, у Німеччині, він зберіг із багатьма з них гарні стосунки. Особливо теплими і довірливими вони були з генералом Гренером, який певний час обіймав посаду міністра збройних сил Німеччини. Він був частим гостем Скоропадських у Ваннзее. До того ж, був головою Ради Українського наукового інституту в Берліні.

Саме завдяки своїм дружнім зв'язкам у вищих німецьких військових колах П. Скоропадському вдалось отримати позитивну фінансову допомогу. «Скоропадський з 1928 року отримував почесну місячну пенсію, надану за власним розпорядженням президента Німеччини генерал-фельдмаршала фон Гінденбурга»¹. Причому цю пенсію він отримував і в часи нацизму. Вона була гарантією відносної фінансової стабільності його сім'ї.

Надзвичайно цікавою є історія взаємовідносин П. Скоропадського із відомим генералом Маннергеймом, із яким Павло Петрович підтримував тісні і дружні стосунки, що встановились між ними ще з юнацьких років, коли вони разом навчались у військовому закладі в Петербурзі. Декілька разів вони зустрічались, як старі друзі, які на той момент вже мали за плечима великий життєвий досвід та вагому професійну кар'єру.

Про одну із таких зустрічей цікаво і докладно розповідають у своїй книзі «Гетьман України Павло Скоропадський»Л. Осауленко та В. Засєкін. Перипетії тієї зустрічі, очевидно, взяті зі щоденникових записів П.Скоропадського. Крім того, до початку 1940-х років старі приятелі листувались між собою; так, в архіві Скоропадських зберігається декілька листів Маннергейма та його вітальна телеграма, яку той надіслав колишньому гетьманові України до його 60-річчя.

¹ Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2008. С.366.

Ці дві історичні постаті мають багато спільного у своїй біографії, але долі їх склались зовсім по-різному. Обоє – кадрові військові, разом закінчили у Санкт-Петербурзі престижний військовий заклад, здобули гарну освіту, разом служили у кавалергардському полку, здійснили блискучу військову кар'єру, отримали звання генералів російської царської армії, брали участь у бойових діях під час Першої світової війни, а наприкінці цієї війни, коли почали руйнуватись імперії, вирішили, як патріоти своєї нації, прислужитись своїм народам, що прагнули здобути омріяну незалежність. Обоє стали політиками та державними діячами і змогли очолити держави своєї історичної батьківщини: Маннергейм – Фінляндії, а Скоропадський – України.

Та на цьому паралель їхнього життєвого шляху закінчується - якщо фінський народ виявив довіру Маннергейму і разом вони змогли відстояти незалежність у запеклій боротьбі проти більшовизму (це при тому, що населення Фінляндії складало всього декілька мільйонів осіб), після чого фельдмаршал і Президент Фінляндії барон Карл Густав Еміль Маннергейм став лідером своєї країни та її національним героєм, то Павло Скоропадський, навпаки, через 7,5 місяців, після того, як став Гетьманом і очолив Українську Державу, був повалений власним народом і змушений втікати за кордон, став вигнанцем і поневірявся на чужині до кінця життя, а Україна після його вигнання через короткий проміжок часу втратила незалежність на довгі десятиліття.

І навіть сьогодні, в незалежній Україні, ім'я Павла Скоропадського є скоріше негативним, ніж позитивним в українській історіографічній науці. На щастя, не все так песимістично у цьому питанні і суспільство потрохи починає усвідомлювати, кого воно насправді втратило.

До цих пір між науковцями не припиняється суперечка про те, якої політичної орієнтації притримувався Павло Скоропадський: пронимецької чи пробританської. Серед них варто виділити і такого маститого вченого, як Ярослава Пеленського, до слова, головного редактора «Спогадів» П.Скоропадського, що були видані у м. Філадельфія. У своїй статті під назвою “Соціально-політичний портрет Павла Скоропадського” він висловлює таку думку щодо Павла Петровича та його сина Данила: «Правда, негативна позиція Антанти в українському питанні не вплинула на те, що, виїхавши в еміграцію і оселившись у Берліні, Павло Скоропадський з 1939 р. поселив свого сина Данила не в Німеччині, яка на той час була впливовою (хоч і нацистською) державою, а в Англії. Тому не можна вважати Скоропадського за людину виключно німецької орієнтації. Певні його вчинки засвідчують, що упродовж своєї

політичної кар'єри і до кінця життя він орієнтувався швидше на західних союзників. Вибір Англії для проживання Данила зумовлювався, серед іншого, і тим, що Англія була монархічною державою, а як відомо, Скоропадський на еміграції став українським монархістом»¹.

Із приводу цієї сентенції хочеться зробити деякі закиди та ряд зауважень на адресу авторитетного історика щодо ряду неточностей та не зовсім коректних формулювань.

По-перше, він пише, що Павло Скоропадський поселив свого сина не в Німеччині, а в Англії. Але Данило Скоропадський вже з 1922 р. мешкав разом із батьком і всією родиною у Німеччині, у м. Ваннзее, поблизу Берліна і був його найближчим помічником. Прожив із ними 17 років і, мабуть, жив би і далі в Німеччині, якби не політична ситуація в Європі. П. Скоропадський, достеменно передбачаючи, що в Європі неодмінно розпочнеться війна, яку готує Німеччина і щоб зберегти гетьманський рух в еміграції (він не виключав того, що Німеччина програє цю війну, що, у свою чергу, призведе до загибелі гетьманського руху) радить синові Данилу виїхати до Англії. Про вибір батька щодо подальшого перебування Данила його наймолодша дочка пише так: «Він (П. Скоропадський – В. К.) був дуже стурбований тим, як ця війна відіб'ється на українській справі. Крім того, він аж ніяк не був переконаний, що Німеччина вийде з війни переможцем (і також, що це було б бажаним). Хоча він і знав напевно про тогочасну військову перевагу Німеччини, проте добре знав і англійців та затятість їхнього характеру (і що в разі потреби завжди на задньому плані стоятиме готова прийти на допомогу Америка).

Виходячи з усіх цих міркувань, батько вирішив послати Данила до Англії, поки це ще було можливим, аби бути певним, що справа, якій він віддав усе своє життя, що б там не сталося, буде продовжуватися. Данило виїхав до Англії в липні 1939 року. Батькам було важко відпускати свого сина на невизначений термін, та й для Данила було нелегко залишати свою родину й втрачати будь-яке утримання, яке він мав досі. В Англії він був повністю зданий на власні сили»².

Отже, Павло Скоропадський не поселив Данила в Англії, а його син свідомо прийняв рішення виїхати до Туманного Альбіону, за порадою батька. Адже на той час він не був іграшкою, якою можна маніпулювати і поселяти, де завгодно, як повністю залежну маріонетку, а був дорослою

¹ Пеленський Я. Соціально-політичний портрет Павла Скоропадського. Історія. 1997. №4. С.47.

² Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. Львів: ЛІТОПИС, 2004. С.446 - 447.

35-літньою людиною із чітко сформованим світобаченням і власною волею. І рішення він приймав свідомо, оскільки потрібно було їхати у повну невизначеність у такий тривожний час, як переддень війни.

По-друге, коли П. Скоропадський оселився з родиною в Німеччині, вона на той час не була впливовою державою, а після поразки у Першій світовій війні переживала гостру соціально-економічну та фінансову кризу і політично-дипломатичне приниження (виплата контрибуцій і репарацій, обмеження обороноздатності тощо). Як не парадоксально, але впливовою державою Німеччина стала саме за часів нацизму наприкінці 1930-их років.

По-третє, головним і вирішальним аргументом на користь того, щоб відправити Данила саме в Англію, для Павла Скоропадського було не те, що ця країна була монархічною, а те, що вона була єдиною державою на європейському континенті, яка мала здатність вчинити реальний спротив потужній німецько-нацистській військовій машині.

І, нарешті, – головне. Павло Скоропадський, за відомим крилатим висловом, був політиком не «пронімецької» чи «проанглійської» орієнтації, а був виключно проукраїнським політиком і залишався таким до своєї трагічної смерті, коли його нікому було поховати, окрім важкопораненої дочки Єлизавети.

Те, що П. Скоропадський передбачав ще до початку Другої світової війни, почало здійснюватися у 1943 р. На території театру військових дій відбувся корінний злам і стало зрозумілим, що доля нацистської Німеччини та її сателітів у цій війні вже визначені й вони приречені на поразку, що було лише справою часу.

У кінці вересня 1944 р. Павло Петрович відправив дружину Олександру, старшу дочку Марію та хворого сина Петра на південь Баварії, до невеличкого містечка Оберстдорф, де мешкала їх давня знайома, подруга дитинства Олександри Дурново – Ольга Мордвинова.

У грудні 1944 р. гетьман відвідав свою родину в Оберстдорфі. Ця поїздка тривала з 9 по 16 грудня. Вона була сповнена суму й передчуття фатальної розлуки. Подорож до Оберстдорфа та почуття до дружини він описав у щоденнику: «...це бажання більше бути з нею, навіщо тільки ця розлука, мені вже не довго залишилось жити, мені 72 роки. Тому весь час мого перебування в Оберстдорфі в мене було почуття суму. Я не хотів ні на мить розлучатися з Аліною, хотів бути лише з нею, щоб не втратити ні хвилини перебування разом з нею перед довгою розлукою, сповненою непевності. Так, день за днем, непомітно минув цілий тиждень. В неділю,

16 грудня, о 6: 25 вечора виїхав я з Оберстдорфа. Ніколи не забуду прощання з моєю любовою Аліною»¹.

На початку весни 1945 р. Павлу Скоропадському стало цілком зрозуміло, що падіння Німеччини – це лише питання зовсім близького часу. До останнього моменту гетьман сподівався, що Берлін займуть війська США чи Великої Британії, тоді його становище могло бути врятоване, але зі Сходу стрімко наближалася Червона армія і він не міг ризикувати життями своїх близьких. У квітні 1945 р. він вирішив їхати до дружини і дітей в Оберстдорф.

3. Щоденники Павла Скоропадського

Оповідючи про Павла Скоропадського, неможливо обійти увагою тему його особистих щоденників, які він вів упродовж усього життя, починаючи з молодих років, із невеликими перервами, майже до смерті. У них він занотовував як події великої історичної ваги, свідком і учасником яких був безпосередньо, так і різні побутові перипетії повсякденного життя.

На жаль, деякі його щоденники, що охоплюють період до 1917 р., вважаються втраченими, а ті, що велися в еміграційний період (1919 – 1945 рр.), так і не були уведені до наукового обігу. Вони наразі зберігаються у родині наймолодшої дочки гетьмана – Олени Отт-Скоропадської.

Про щоденники еміграційного періоду П. Скоропадського пише у статті історик і дослідник архівної спадщини Скоропадських Г. Папакін, який неодноразово зустрічався з дочкою останнього гетьмана України Оленою Павлівною під час її подорожей в Україну.

«Серед археографів-професіоналів вважається дуже престижним віднайти й оприлюднити щоденні записи політичних, державних, культурних діячів. Згадаймо лише опубліковані впродовж останнього десятиліття щоденники видатних науковців та політиків ХХ ст. М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, В. Вернадського, перевиданий в Україні щоденник Д. Донцова 1918 р.

Серед визначних діячів доби Української революції 1917 - 1921 рр. чи не найменше це стосується гетьмана Павла Скоропадського, діаріуші (щоденники, - авт.) якого, на відміну від спогадів, і досі не опубліковано. Існує кілька пояснень такого феномена: основне з них полягає в тому, що відомий щоденник емігрантського періоду (1919 - 1945) перебуває нині у власності його доньки О. Скоропадської-Отт, яка не дала офіційної згоди

¹ Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. Львів: ЛІТОПИС, 2004. С.416.

на публікацію. Єдиний виняток був зроблений чомусь для двох волинських журналістів - Л.Осауленка та В. Засекіна, які отримали копії щоденникових записів гетьмана й оприлюднили їхні фрагменти на сторінках своєї художньо-публіцистичної праці¹.

Йдеться про книгу Л. Осауленка та В. Засекіна «Гетьман України Павло Скоропадський: 29 квітня 1918 року - 14 грудня 1918 року», яка вийшла у Луцьку у 2003 р. і яка була написана на підставі записів П. Скоропадського. Це була їх перша книга про останнього гетьмана України, а друга книга на цю ж тему (або продовження першої) вийшла у світ 2007 р.

Чому саме їм довірила щоденники свого батька О. Отт-Скоропадська, можуть пояснити лише самі Л. Осауленко та В. Засекін (ми можемо хіба що здогадуватися про спонукальні мотиви такого рішення гетьманівни: можливо, якась симпатія до цих волинян, а, можливо, умови, під які були надані щоденникові записи). Невідомо також, яка частина документів П.Скоропадського була надана їм у користування, бо надати повні копії щоденників для приватних осіб - це було б, по-суті, неможливою справою, зважаючи на їх обсяг, адже гетьман вів їх лише в емігрантський період упродовж чверті століття.

Сам Г. Папакін у статті про щоденники П. Скоропадського фактично не пояснює, чому О. Отт-Скоропадська не дала офіційної згоди на їх опублікування. Можна припустити, що вона це зробила з морально-етичних мотивів щодо своєї родини, бо і в середовищі гетьманського руху, і всередині родини Скоропадських відбувались гострі конфлікти і різні ексцеси, які могли бути відображені у щоденникових записах її батька, що могло кинути тінь на особисте приватне життя як самого гетьмана, так і членів його сім'ї.

Своєрідним ключем до розшифрування питання, чому О. Отт-Скоропадська відмовилась увести щоденники батька до широкого наукового обігу, можуть слугувати слова з її спогадів щодо власної родини: «До великого болю за нашим батьком додався тепер період важких політичних ускладнень в гетьманському русі, взаємні підозри й інтриги. Це призвело до того, що вже довгий час приховані напруження всередині родини стали ще більшими й дійшло до тяжкого конфлікту, від якого дуже терпіли всі учасники. Досі збережені письмові свідчення з

¹ Папакін Г. Невідомий щоденник Павла Скоропадського періоду російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. *Архіви України*. 2006. № 1 - 6 (259). С.412 - 418.

того часу це доводять. Перед своєю смертю я їх знищу, бо деталі цього конфлікту зовсім нікого не обходять»¹.

Наведені фрази зі спогадів гетьманської дочки, означають, на жаль, ще й те, що, окрім щоденників її батька, були й інші документи, які не потрапили у складі архівного зібрання Скоропадських із Східно-Європейського дослідного інституту м. Філадельфія (СЄДІ) до Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДАК України) і доля їх, на сьогодні, невідома.

Отже, щоденники Павла Скоропадського, як і вся його архівна збірка та спогади є невід'ємною частиною його творчої інтелектуальної спадщини й надзвичайно цінним джерелом для вивчення історії українських національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст.

4. Феномен Павла Скоропадського

Павло Скоропадський для української історії є унікальною, надзвичайною й неординарною фігурою. Його феномен полягає у тому, що він із царського генерала та ад'ютанта царя Миколи II став гетьманом самостійної України та її палким патріотом, який понад чверть століття свого життя присвятив боротьбі за незалежність української держави та волі її народу.

Вихований у душі вищої московської аристократії, він, у переломний історичний момент, коли руйнувались імперії (Московська та Австро-Угорська), вже у поважному віці, десь на генетичному рівні відчув своє українське коріння, усвідомив свій ментальний зв'язок з українською нацією і прийняв тверде рішення служити їй і віддавати всі сили у боротьбі за побудову самостійної держави.

На цьому шляху відбулась докорінна трансформація його поглядів та свідомості: від прихильника федерації із Московією П. Скоропадський переростає згодом у полум'яного поборника самостійної України.

Узяти на себе відповідальність за долю України йому довелося у вкрай важкий момент, під час більшовицької революції, Першої світової та громадянської війни, коли країна знаходилась у стані економічної розрухи, коли панували анархія та безлад. П. Скоропадському вдалося разом із його Кабінетом міністрів стабілізувати ситуацію в державі, покращити економіку та фінансово-грошову систему. Та найбільший поступ відбувся у царині гуманітарної сфери. Але майже ніхто не оцінив успіхів П. Скоропадського у розбудові Української держави.

¹ Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. Львів: Літопис. 2004. С.285.

«Рік 1918-й, 29 квітня. Унаслідок державного перевороту владу в Україні бере гетьман Павло Скоропадський. У період його правління Україна досягає значних успіхів у галузі науки, освіти та культури. Універсалом гетьмана створено два державні університети, близько двохсот українських гімназій, видано кілька мільйонів примірників українських підручників; засновано Національний архів, Національну галерею мистецтв, Національний історичний музей, Національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр тощо. Знову ж таки, Українську Академію наук своїм указом створив теж Скоропадський. Усе це безмежно дратувало вчорашніх офіцерів білої гвардії, яких гетьман намагався привчити до мови та форми українського війська»¹.

Та й українці були налаштовані щодо П. Скоропадського не на багато краще за білих московитів, особливо, після оголошення відомої федерації. Він не влаштував нікого: ні лівих, ні правих, ні червоних, ні білих, ні, навіть, жовто-блакитних. Це чудово усвідомлював сам гетьман, про що писав у «Спогадах»: «Знаю, что если мои заметки попадут в руки великороссов и “щырых” украинцев, я не оберусь всевозможных обвинений. Одни будут говорить: изменник русскому делу, а еще русский генерал и т.д., другие будут упрекать меня в “зраде украинства”»². Його унікальність і феномен полягали і в тому, що його постать не влаштувала нікого: для всіх він був чужим, адже був зовсім неординарною особистістю.

Висловлюючись афористично, можна сказати, що П. Скоропадський опинився у лещатах двох антагоністичних сил: з одного боку – московських імперсько-шовіністичних, а з іншого – українських національно-самостійницьких. Тобто, повністю відповідав класичній формулі: «Свій серед чужих, і чужий серед своїх». Він намагався попервах знайти якусь «золоту середину», компроміс, між цими силами, але зазнав фіаско. Та, навіть, коли б повністю перейшов на платформу самостійної України – це не змінило б ситуації: П. Скоропадський все одно не став би, по-суті, своїм для українців, адже українське суспільство було дуже неоднорідним, як у самій Україні, так і за кордоном, у діаспорі. Треба визнати, що, апріорі, П. Скоропадський не міг би стати загальнонаціональним лідером, адже, навіть, на еміграції не існувало

¹ Криштопа О., Охрімівич А. Україна. Загартована болем. Тисяча років самотності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. С.300 – 301.

² Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). К.: Київ – Філадельфія, 1995. С.307.

єдиної політичної сили, яка б репрезентувала загальноукраїнську національну ідею і гуртувала навколо себе українство.

Функціонувало багато політичних партій, об'єднань, течій і рухів, що мали різні погляди і цілі. Але всіх їх умовно можна поділити на два основних крила українського політикуму в діаспорі: ліве, до якого варто віднести симпатиків УНР (фактично, соціалістів) та праве, до якого належали, передусім, прихильники ОУН (націоналісти), які, у свою чергу, ділились на два конкуруючих табори: мельниківців (поміrkованих націоналістів) та бандерівців - (радикальних).

Третьою силою, як модно зараз висловлюватись, можна вважати гетьманців, менш чисельну, ніж уенерівці чи оунівці, яку очолював П.Скоропадський. Гетьманці були прибічниками монархічної ідеї та консервативних українських традицій і цінностей, які були сфокусовані у гаслі: «Бог, Україна, Гетьман».

Між вищезазначеними політичними течіями не було єдності, а завжди, що притаманно українцям, тривала конфронтація, що призводило до ослаблення української потуги.

П. Скоропадський був харизматичною постаттю і міг би претендувати на одне із чільних місць в українському пантеоні найвизначніших борців за волю і незалежність України проти Московської імперії, а його прізвище могло би стояти в одному ряду із такими відомими українцями, як І. Мазепа, С. Петлюра, С. Бандера та ін. Ці імена є для України символами національно-визвольної боротьби за її самостійність і незалежність. До речі, московити ніколи не називали українців українцями, за винятком деяких офіційних документів. Звичайних українців вони завжди називали «хахлами» і «малоросами», а свідомих: після 1708 р. – «мазепінцями», після 1918 р. – «петлюровцями», а після Другої світової війни – «бандеровцями». Це така своєрідна історична еволюція московитів щодо України та українців.

Що ж стосовно П. Скоропадського, чому він не став таким же символом української національно-визвольної боротьби, як зазначені вище імена - це питання є дискусивним і потребує окремого дослідження. Ми ж щодо цього можемо хіба що висловити свою думку: можливо, гетьман не так «в'ївся у печінку москалям», бо не воював з ними відкрито і зі зброєю в руках, як це робили І. Мазепа, С. Петлюра, С. Бандера; можливо тому, що прізвище не було таким звучним і смачним, як попередні прізвища (довелося б називати послідовників гетьмана «скоропадовцями», можливо тому, що гетьманський рух не був таким чисельним і радикальним, як оунівський і вів боротьбу, в основному,

ідейну і світоглядну: можливо тому, що знаходився у тіні С.Бандери, який став справжнім жупелом для москвитів.

В усякому разі – це лише здогадки та версії. Істина ж полягає у тому, що советська історіографія або замовчувала його ім'я, або показувала у такому викривленому і спотвореному вигляді, що це нічого спільного не мало з реальною історією. І сьогодні, більше, ніж через сто років від моменту Гетьманату, П. Скоропадський є дуже актуальним для України, а його певні думки стосовно українських політичних і державних діячів, щодо Церкви та релігії, позиції щодо Криму тощо можуть служити дороговказом для українських патріотів. Зокрема, він стверджував, що Україна не може існувати без Криму, а Крим – без України: «Украина же не может жить, не владея Крымом, это будет какое-то туловище без ног. Крым должен принадлежать Украине, на каких условиях, это безразлично, будет ли это полное слияние или широкая автономия, последнее должно зависеть от желания самих крымцев, но нам надо быть вполне обеспеченными от враждебных действий со стороны Крыма. В смысле же экономическом Крым фактически не может существовать без нас. Я решительно настаивал перед немцами о передаче Крыма на каких угодно условиях, конечно, принимая во внимание все экономические, национальные и религиозные интересы народонаселения. Немцы колебались, я настаивал самым решительным образом»¹.

Тільки неупереджене дослідження життя і діяльності П. Скоропадського на підставі науково-аналітичних праць та безпосередніх архівних джерел дасть змогу оцінити його роль та значення в історії національно-визвольних змагань України у ХХ ст.

І така можливість з'явилась, як у професійних істориків-науковців, так і звичайних любителів української історії, після того, як до ЦДІАК України у 2006 році зі ССДІ у м. Філадельфія було передано великий за обсягом архів родини Скоропадських. Ознайомлення з документами цього архіву дасть змогу дослідникам побачити справжнє обличчя останнього гетьмана України без ідеологічних нашарувань та міфологем.

¹ Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). К.: Київ – Філадельфія, 1995. С.262.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

AD NOTAM

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА КРИВОШЕЇ (1958 – 2015)

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 24.11.2023 р. Формат 60x84 1/16.
Друк цифровий. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 13,5. Тираж 100 прим.

ТОВ «КНТ»
Тел. (099)-232-40-59, (096)555-19-80
E-mail: knt2012@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції справи ДК № 581 від 03.08.2001 р.